

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВАЛЕНТИРОВОЇ КАТЕРИНИ МИКОЛАЇВНИ

ДИСЕРТАЦІЯ

**«ПЕРЦЕПЦІЯ КЛИНКОВОЇ ЗБРОЇ В КУЛЬТУРІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ
(XI – XIII СТ.)»**

032 – історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Науковий керівник Терпиловський Р.В., проф., д. іст. н.

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Валентирова К. М. Перцепція клинкової зброї в культурі Середньовічної Європи (XI – XIII ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 03 «Гуманітарні науки» (032 – Історія та археологія). – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2020.

Дослідження присвячено перцепції клинкової зброї в культурі Середньовічної Європи (XI — XIII ст.). В роботі підіймається проблема вдосконалення методики аналізу та інтерпретації археологічних джерел. Сучасні наукові методи та підходи дозволяють отримувати значний об'єм інформації щодо минулого на основі вивчення артефактів. Поряд з цим, важливою проблемою залишається співвідношення сприйняття предмету дослідження його сучасниками та науковцем. Ідея про унікальність історичних світоглядів актуалізує це питання та робить його таким, що не може бути позбавленим уваги.

Матеріальна культура створювалась та видозмінювалась під впливом ідей, сформованих в межах конкретного інформаційного поля. Відтак, задля адекватної та науково обґрунтованої реконструкції епізодів минулого, інтерпретувати її необхідно враховуючи особливості останнього.

Метод перцептивного аналізу, запропонований в даному дослідженні, полягає в співставленні даних, отриманих в результаті вивчення артефактів, та перцептивних образів, що відповідали їм у відповідному культурному середовищі. Під перцептивним образом маємо на увазі сприйняття предмету сучасниками в широкому розумінні. Найближчим до цього поняття є категорія “уявного”, сформульована Ж. Ле Гоффом. Проте на даному етапі роботи ми певною мірою абстрагувалися від проблеми визначення та розмежування рівнів

сприйняття, зосередивши увагу на аналізі усіх можливих асоціацій та рефлексій, що так чи інакше знайшли відображення в джерелах.

У дослідженні надається характеристика такому поняттю, як історична перцепція (сприйняття), та доводиться необхідність вивчення феномену, який воно окреслює, в контексті роботи з матеріальною культурою минулого.

Дослідження було спрямоване на аналіз трьох груп археологічної клинкової зброї та інформативних в контексті її вивчення артефактів, які датовані XI — XIII ст. та походять з території сучасної України, але при цьому відносяться до різних культурних традицій. Дані групи (довгі мечі, знайдені на землях, що належали до південноруських князівств; артефакти візантійської Таврики, на яких зображено клинкову зброю; кинджали-баселарди, що походять з затонулого судна, дослідженого поблизу пмт Новий Світ (Кримський півострів) суттєво відмінні між собою за кількістю і специфікою предметів, умовами формування та станом дослідженості. Це дало можливість перевірити ефективність запропонованого метода в умовах роботи з різними вихідними даними.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у верифікації ряду відомих припущень, а також в аналізі, за запропонованою схемою, артефактів, уведених до наукового обігу автором .

До новизни дослідження можна віднести такі положення:

- запропонований метод перцептивного аналізу ґрунтується на практиці комплексних досліджень в історії та археології, а також на теоретичних засадах вивчення історії уявлень та повсякдення;
- метод відповідає вимогам комплексності і всебічності, вимагає подальшого розвитку та може використовуватися під час аналізу матеріальних культур минулого;
- метод перцептивного аналізу проілюстрував свою дієвість в процесі роботи з різними за специфікою та рівнем інформативності групами археологічних джерел;

- використання даного методу дозволяє не тільки отримати нову інформацію щодо минулої дійсності та верифікувати висунуті раніше припущення, але й визначити рівень узагальнення, характерний для отриманих висновків.

Вперше було:

- визначено, що ознаки мечів, які є критеріями, що лежать в основі сучасних актуальних типологічних схем, хоча і були впізнаваними, але очевидно грали другорядну роль для сучасників (зокрема, для авторів середньовічних мініатюр)

- запропоновано думку про те, що латиномовні інскрипції на мечах, що побутували на території Південної Русі, виконували не стільки символічну та ритуальну, скільки естетичну функцію;

- проілюстровано відсутність жорсткого протиставлення образів меча та шаблі в культурі Південної Русі другої половини XI — XIII ст. (при безперечному усвідомленні функціональних відмінностей між даними видами зброї та, можливо, розумінні того, що вони походять з різних культурних середовищ).

- проілюстровано, що давньоруські джерела не дають підстав говорити про стале символічне навантаження, що ніс на собі образ меча, хоча при цьому очевидним є використання його під час символічних практик (вірогідно, мова йде про ситуативне делегування змістів);

- було здійснено реатрибуцію окремих елементів озброєння з зображень воїнів на середньовічній кераміці Таврики;

- виявлено клинок невизначеного типу, що зустрічається на двох зображеннях Дигеніса Акрита на сосудах, виконаних в різних стилях та знайдених у віддалених один від одного регіонах

- запропоновано наступні групи персонажів, зображених на розписному середньовічному посуді Таврики: святі воїни, епічні герої та неідентифіковані особи;

- встановлено, що зображення святих воїнів на посуді є візантійською традицією, яка не представлена в давньоруських матеріалах місцевого виробництва

- продемонстровано, що зображення на артефактах (кераміці, стеатитових та сланцевих іконах, а також кістяних пластинках) можуть виступати інформативним джерелом в контексті дослідження візантійської мілітарної традиції в умовах обмеженої кількості археологічних джерел XI — XIII ст.

- підкреслено примат утилітарного ставлення до клинкової зброї в візантійській культурній традиції ;

- надано аналіз давньоруських та візантійських письмових джерел, результати якого свідчать про те, що серед згадок про меч домінують пасажі, які описують збройні сутички та спорядження воїна. Також, в меншій мірі, представлені художні звороти. Практичне при цьому абсолютно переважає над символічним;

- реконструйовано перцептивний образ кинджала-баселарда на основі письмових та візуальних джерел XIII — XIV ст. та визначено його актуальність для періоду другої половини XIII ст.;

- за допомогою перцептивного аналізу підтверджено припущення, згідно з яким група баселардів, що походить з археологічних досліджень затонулого судна поблизу пмт Новий Світ, є особистою зброєю екіпажу судна ;

- окреслено коло питань, які потребують подальшого вивчення для вдосконалення роботи запропонованого методу;

- надано рекомендації щодо практичного використання методу перцептивного аналізу в дослідженнях археологічних джерел.

Удосконалено та детальніше вивчено:

- взаємозв'язок між соціальним статусом, роллю особи у війську та використанням клинкової зброї як засобу ідентифікації та самоідентифікації ;
- проблему обігу клинкової зброї на теренах Візантійської імперії XI — XIII ст. ;
- явище анахронізмів в зображенні клинкової зброї в світській та ритуальній іконографії візантійської традиції;
- феномен злиття культів святих воїнів та епічних героїв на прикладі середньовічної іконографіки;
- ідею використання аналізу стилю виконання елементів зображення для ідентифікації персонажа.

Подальшого дослідження отримали такі тези:

- історичні світогляди є унікальними та потребують окремих методологічно обґрунтованих досліджень
- сприйняття елементів матеріальної культури її сучасниками є важливим контекстом, невід'ємним виміром системи координат, в якій вона вивчається
- актуальна для певного часу та простору система образів та ідей визначала зміст та форму матеріальної культури

Вищевикладені тези мають не лише теоретичне, але і практичне значення, оскільки можуть бути враховані в ході:

1. формування концепції критичного та об'єктивного сприйняття минулого та поширення її в суспільстві;
2. внесення змін до стратегій міжінституційних взаємодій, спрямованих на поглиблення практики кооперації сил окремих науково-дослідних напрямків навколо одного об'єкту дослідження;
3. викладання у вищій школі, роботи над підручниками, навчальними посібниками, методологічними підходами до викладання археології та історії;

4. подальшої наукової діяльності у царині археології, історії, міждисциплінарних та трансдисциплінарних досліджень.

Ключові слова: артефакт, сприйняття, метод перцептивного аналізу, культура Середньовічної Європи, клинкова зброя

ANNOTATION

Valentyrova. K. Perception of bladed weapon in the European medieval culture (11th — 13th centuries). –Qualifying scientific work on the rights of a manuscript. Thesis for a scientific degree of Doctor of Philosophy in specialty 032 “History and Archaeology” (03 – Humanities). – Taras Shevchenko National University of Kyiv. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2019.

The research is devoted to the perception of bladed weapons in the culture of Medieval Europe (XI - XIII centuries). The paper raises the problem of improving the methodology of analysis and interpretation of archaeological sources. Modern scientific methods and approaches allow us to obtain a significant amount of information about the past through the study of artifacts. Nonetheless, the relationship between the perception of the subject of study by his contemporaries and the scientist` vision still remains an unexplored issue. The idea of the uniqueness of historical worldviews actualizes this issue and emphasizes that it should be given due attention.

Material culture was created and modified under the influence of ideas formed within a specific information field. Therefore, in order to adequately and scientifically substantiate the reconstruction of episodes of the past, it is necessary to interpret material culture taking into account the peculiarities of the mentioned field.

The method of perceptual analysis proposed in this research is to compare the data obtained from the study of artifacts, and perceptual images that correspond to them in the relevant cultural environment. Perceptual image we mean the perception of the subject by contemporaries in a broad sense. The closest to this concept is the category of "imaginary", formulated by J. Le Goff. However, at this stage of the work we have to some extent abstracted from the problem of determining and delimiting the levels of perception and focusing on the analysis of all possible associations and reflections, which are somehow reflected in the sources.

The research describes the concept of historical perception, and proves the need to study this phenomenon outlines in the context of working with the material culture of the past.

The study was aimed at analyzing three groups of archaeological bladed weapons and informative artifacts related research. The artifacts dated from the 11th to 13th centuries and originate from the territory of modern Ukraine, but belong to different cultural traditions. These groups (long swords found in lands belonging to the Southern Kyivan Rus; artifacts from the Byzantine Taurica, which depict bladed weapons; basellard type daggers, originating from a sunken ship, explored near the of Novy Svet (Crimean Peninsula) have different number and specificity. This fact made it possible to test the proposed method in terms of working with different source data.

The scientific novelty of the obtained results lies in the verification of a some known assumptions, as well as in the analysis of artifacts introduced into scientific circulation by the author.

The novelty of the study includes the following provisions:

- the proposed method of perceptual analysis is based on the practice of complex research in history and archeology, as well as on the theoretical base of the history of mentalities and everyday life history;
- the method meets the requirements of complexity and comprehensiveness, requires further development and can be used in the analysis of material cultures of the past;
- the method of perceptual analysis illustrated its effectiveness with groups of different archaeological sources (different in specificity and level of informativeness);
- the use of this method allows not only to obtain new information about past reality and to verify previously made assumptions, but also to determine the level of generalization characteristic of the findings.

For the first time:

- it was determined that the features of swords, which are the criteria underlying modern typological schemes, were recognizable, but obviously played a secondary role for contemporaries (in particular, for the authors of medieval miniatures)

- suggested the idea that Latin inscriptions on swords, which existed in the territory of Southern Kyivan Rus, performed predominantly an aesthetic function;

- illustrates the lack of rigid opposition of images of sword and saber in the culture of Kyivan Rus in the second half of the 11th - 13th centuries (with an undeniable understanding of the functional differences between these weapons and perhaps with the understanding that they come from different cultures);

- it is illustrated that ancient Rus sources do not allow as to speak of a constant symbolic of the image of the sword, although it is obvious to use it during symbolic practices (probably it was a situational delegation of meanings);

- individual elements of armaments from images of soldiers on the medieval ceramics from Taurica have been interpreted by the new way;

- an undetermined type of bladed weapon was found in two images of Digenes Akritas on vessels made in different styles and found in distant regions.

- the following groups of characters depicted on the painted medieval vessels from Taurica are proposed: holy warriors, epic heroes and unidentified persons;

- it is established that the image of holy warriors on the dishes is a Byzantine tradition, which is not represented in the ancient Russian materials of local production

- it is demonstrated that images on artifacts (ceramics, steatite and slate icons, as well as bone plates) can be an informative source in the context of the study of the Byzantine military tradition of the 11th - 13th centuries.

- the primacy of the utilitarian attitude to bladed weapons in the Byzantine cultural tradition is emphasized;

- An analysis of Kyivan Rus and Byzantine written sources is provided, the results of which indicate that passages describing armed skirmishes and warrior equipment dominate among the references to the sword. Also, to a lesser extent, artistic inversions are presented. The practical vision thus absolutely prevails over the symbolic;

- the perceptual image of the baselard was reconstructed on the basis of written and visual sources of the 13th - 14th centuries and determined its relevance for the period of the second half of the 13th century;

- perceptual analysis confirmed the assumption that the baselards from Novy Svet were a personal weapon of the ship's crew;

- the range of issues that need further study to improve the work of the proposed method is outlined;

- recommendations for the practical use of the method of perceptual analysis in the study of archaeological sources.

The study of the following issues is improved and detailed:

- the relationship between social status, the role of the individual in the military system and the use of bladed weapons as a means of identification and self-identification;

- the problem of the circulation of bladed weapons in the Byzantine Empire of the 11th - 13th centuries. ;

- the phenomenon of anachronisms in the depiction of bladed weapons in the secular and ritual iconography of the Byzantine tradition;

- the phenomenon of merging the cults of holy warriors and epic heroes on the example of medieval iconography;

- the idea of using the analysis of the image` elements to identify the persons from the medieval iconography.

The following ideas were further researched:

- historical worldviews are unique and require methodologically sound research
- perception of elements of material culture by its contemporaries is an important context, an integral dimension of the coordinate system in which it is studied
- relevant for a certain time and space system of images and ideas determined the content and form of material culture

The aforementioned ideas have not only theoretical, but also practical value, as they can be taken into account during the course of:

- 1) formation of the concept of critical and objective perception of the past and its dissemination in society;
- 2) making changes to the strategies of transinstitutional interactions aimed at deepening the practice of cooperation around common object of study;
- 4) teaching in universities, writing textbooks and manuals, working out methodological approaches to teaching international law;
- 5) further scientific activities in the field of international law.

Key words: artifact, perception, method of perceptual analysis, Medieval European culture, bladed weapons

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Valentyrova K. A Medieval Ships Crew and their Weapon: from Archaeological Material to Interpretations / K. Valentyrova // *Analecta Archaeologica Ressoviensia*, vol. 14 – Rzeszow, 2019 – pp. 99 – 109
2. Валентирова К.М. Дослідження середньовічної клинкової зброї в Європі: історія та перспективи / К.М. Валентирова // *Вісник Історичного факультету*, №144 – Київ, 2020 – с. 9 – 16
3. Валентирова К.М. Клинкова зброя на середньовічній кераміці Таврики / К.М. Валентирова // *Текст і образ*, №1 (9) – Київ, 2020 – с. 6-23
4. Валентирова К.М. Клинкова зброя Манесського кодексу: паралелі в археологічному матеріалі з території України / К.М. Валентирова // *Історія давньої зброї* – Київ, 2020 – с. 15 – 30

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Valentyrova K. Cultural relationships between territories of the present-day Latvia and Ukraine in the Middle Ages / K. Valentyrova // *Arheologija Latvijavakar un sodien* – Riga, 2018
2. Валентирова К.М. Клинкова зброя Манесського кодексу: паралелі в археологічному матеріалі з території України / К.М. Валентирова // *Третя міжнародна зброєзнавча конференція: тези доповідей* – Київ, 2018 – с. 20 – 21
3. Валентирова К.М. Актуальні проблеми збереження та реставрації артефактів, знайдених в ході підводних досліджень, в умовах археологічної лабораторії” / К.М. Валентирова // *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності* – Київ, 2018 – с. 168

4. Валентирова К.М. Клинок зброя у дзеркалі русько-польських міжкультурних зв'язків XI–XIII століть / К.М. Валентирова // IX Colloquia Russica Rus' and Poland (10th – 14th centuries) – Krakow, 2018

5. Valentyrova K. From the Mediterranean to the Black Sea: bladed weapons from Novy Svet in the context of the mobility of people, goods and ideas in Medieval time / K. Valentyrova // SOMA XXII Symposium of Meditterenian Archaeology – Rome, 2018 – p. 42

6. Valentyrova K. The metal artefacts from the 13 century shipwreck near Sudak, Cremea in the cultural-spatial context of the region / K. Valentyrova // DEGUVA In Poseidon's Realm XXIV. Contact zone: archaeology between water and land – Bodrum, 2019 – p. 59

7. Валентирова К.М. Центр підводної археології Київського національного університету імені Тараса Шевченка: діяльність та перспективи / К.М. Валентирова // Археологія та музейна справа в системі освіти та науки – Київ, 2019 – с. 48

8. Valentyrova K. Studing bladed weapons in Eastern Europe: history and aspects / K. Valentyrova // The Professor Andrej Nadolski 14th Arms and Armour Colloquium Turning Points. European Arms and Armour from Migration Period to Early Modern Period – Sanok, 2019 – p. 17

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1 ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ	24
п.п.1.1. Вступ.....	24
п.п.1.2. Історія дослідження клинкової зброї.....	24
п.п. 1.3. Дослідження світогляду та уявлень суспільств минулого.....	44
п.п.1.4. Висновки.....	50
РОЗДІЛ 2 МЕЧ: МІЖ ЗАХОДОМ ТА СХОДОМ	53
п.п. 2.1.Вступ.....	53
п.п. 2.2. Археологічне джерело.....	56
п.п. 2.3. Перцептивний образ.....	68
п.п. 2.4. Шабля: еволюція образу-антиподу.....	91
п.п. 2.5.Висновки.....	96
РОЗДІЛ 3 КЛИНКОВА ЗБРОЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО КОЛА В МАТЕРІАЛАХ КРИМСЬКОГО ПІВОСТРОВА	99
п.п. 3.1.Вступ.....	99
п.п. 3.2. Археологічне джерело.....	100
п.п. 3.3. Перцептивний образ.....	117
п.п. 3.4. Висновки.....	136
РОЗДІЛ 4 КИНДЖАЛИ-БАСЕЛАРДИ В МАТЕРІАЛАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я	138
п.п. 4.1.Вступ.....	138
п.п. 4.2. Археологічне джерело.....	141
п.п. 4.3. Перцептивний образ.....	148
п.п. 4.4. Висновки.....	153
ВИСНОВКИ	156
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ	172
ДОДАТКИ	194

ВСТУП

Перцепція (від лат. *perceptio* – збирання, отримання; розуміння, осягнення; сприйняття, уявлення) – термін, що широко використовується в галузях науки, таких як нейробіологія, психологія та філософія, в розумінні сприйняття людиною навколишньої дійсності. Професор психології Гарвардського університету Д. Шактер представив поняття «перцепції» в дефініції, що визначає її як організацію, ідентифікацію та інтерпретацію сенсорно отриманих даних з метою репрезентації та розуміння наданої інформації чи оточуючого середовища. Археологія, наука, що вивчає минуле людства за рештками матеріальних культур давнини, має за кінцеву мету пізнання Всесвіту через дослідження розвитку людських спільнот в часі і просторі. Дані, отримані в результаті археологічних досліджень дозволяють частково реконструювати економіку, господарство, торговельні зв'язки та багато інших аспектів реальності минулого. Поряд з цим актуальною залишається проблема, яку сформулював французький історик Люсьєн Февр в середині минулого сторіччя – коригування ролі науковця в якості посередника між джерелом та реконструйованим фактом минулої дійсності, точніше нівелювання суб'єктивного впливу його системи світосприйняття на інтерпретацію матеріалу. В процесі роботи з рештками культур минулого ми потрапляємо в ситуацію, коли біля однієї системи речей зустрічається дві системи ідей – творця та дослідника. В той час як друга повинна виступати виключно в ролі інструменту пізнання, перша ситуативно виступає об'єктом наукового пошуку, оскільки відтворення епізоду минулої дійсності з максимальною достовірністю, в даному випадку, на основі матеріального джерела, неможливе поза її контекстом. «Зрозуміти людину давнини» – на практиці – реконструювати на основі фактів те, як вона сприймала, розуміла створюваний та перетворюваний нею матеріальний світ, з метою відтворення якомога наближеної до реальності картини минулого. Сприйняття людиною певного елемента дійсності несе за

собою створення перцептивного образу останнього у вигляді цілісної, завершеної, предметно оформленої структури. Створення перцептивного образу передбачає аналіз отриманих даних, а відтак залучення мисленого апарату, сформованого на основі попередньо накопиченої інформації та встановлених причинно-наслідкових зв'язків. Обумовлена цим фактом суб'єктивність індивідуального сприйняття, як окремий феномен, в роботах дослідників отримала назву апперцепція (Булатов, 2002, с.35). Німецький філософ Г.В. Ляйбніц, який увів до наукового обігу цей термін, розумів під апперцепцією усвідомлене сприйняття, протиставляючи його малим сприйняттям, які проходять непоміченими свідомістю (Лейбниц, 1982, с.406). Про апперцепцію, як вплив попереднього досвіду на сприйняття, говорив інший представник німецької філософії Й.Ф. Гербарт (Суворов, 2021). «Особистісну схему аперцепції» - сприйняття ситуації крізь призму упереджень власних інтересів – зустрічаємо в роботах австрійського психіатра та психолога А. Адлера (Адлер, 1997). В межах даної роботи оперуватимемо поняттям «перцептивний образ», маючи на увазі те, що його створення відбувається під впливом особистісного різностороннього досвіду, набутого в межах конкретного інформаційного поля. В межах історії *homo sapiens* як виду кожний епізод в просторі та часі прийнято асоціювати з конкретною культурною ситуацією, що обумовлює специфічне неповторюване інформаційне поле. Це черговий раз підкреслює наявність потенційної різниці між баченнями людей різних епох одного й того ж явища. Говорячи про реконструкцію сприйняття дійсності людиною минулого, під перцептивним образом розуміємо усвідомлене комплексне уявлення про елемент дійсності в широкому розумінні. Французький історик Жак Ле Гофф розрізняв уявне (загальне відображення дійсності у розумовому образі) від образно-уявного (творчо забарвленої складової уявного) (Ле Гофф, 2007, с.3-4). «Перцептивний образ», в даному випадку, дуже близький за змістом до «уявного» Ле Гоффа, проте перше поняття дозволяє ширше розкрити механізм

явища, а відтак обґрунтувати його важливість та проілюструвати роль в інтерпретації джерел.

Метою даної роботи є доповнити аналіз археологічного предмета дослідженням його перцептивного образу. В якості археологічного джерела були обрані три різні групи середньовічної клинкової зброї, що походять з території сучасної України, але можуть бути пов'язані з різними культурними традиціями. На користь вибору такого предмета дослідження виступають кілька аргументів. По-перше, зброя в археології традиційно сприймається як культурний та хронологічний маркер, що вимагає посиленої верифікації пов'язаних з нею висновків, і відтак актуалізує пошуки нових підходів. По-друге, дана група матеріальних джерел тісно пов'язана з філософськими категоріями життя та смерті, влади та насильства, апелюючи до яких можна не тільки змістовно наповнити відповідний перцептивний образ, але й виділити в його межах уявне, образне, символічне. По-третє, археологічна клинкова зброя з території сучасної України дозволяє розкрити проблему побутування предметів одного типу в межах різних історико-географічних та культурних кіл. Різноманіття культурних традицій та впливів, обумовлене географічним розташуванням створило ситуацію, коли, з одного боку, в археологічному матеріалі домінують типи клинкової зброї, характерні також для Центральної та Західної Європи (меч), з іншого – зустрічаються унікальні поодинокі знахідки (окремі типи кинджалів). Окремим питанням може виступати динаміка поширення деяких видів клинкової зброї (шабля). Вочевидь, аналіз перцептивних образів даних предметів зможе внести певні доповнення до сучасної інтерпретації даних явищ та відтворення пов'язаних з ними реалій минулого. Різноманіття джерел Середньовіччя дозволяє говорити про можливість принаймні часткової реконструкції давнього сприйняття предметів матеріальної культури.

Методика зіставлення артефакту (групи артефактів) та його перцептивного образу може бути реалізований за наступним алгоритмом:

1. Комплексний аналіз археологічного джерела

- акумуляція основних пов'язаних з ним висновків, теорій та інтерпретацій

2. Відтворення відповідного археологічному джерелу перцептивного образу

- аналіз згадок в писемних джерелах та репрезентації у візуальних джерелах; особливостей археологічного контексту, специфічних рис артефактів (нефункціональні елементи тощо)

- моделювання на основі цього аналізу перцептивного образу, виключно в тій його частині, про яку дозволяють говорити факти, представлені в джерелах

3. Порівняння та поєднання висновків отриманих на перших двох етапах, їх двостороння верифікація

Важливим є те, що відтворення перцептивного образу на другому етапі повинно відбуватися з мінімальною інтерпретацією фактів та уникненням спекулятивних припущень. Основною метою даного процесу є збір окремих епізодів, в яких самовидець зафіксував в тій чи іншій формі уявлення про артефакт. Відбір допоміжних джерел, як письмових, так і візуальних має здійснюватися за принципом культурної відповідності, іншими словами їх творці повинні бути носіями культури в межах якої побутував досліджуваний артефакт. Джерельна база станом на сьогодні дає нам набір розрізнених відомостей про середньовічні реалії, відтак складно відтворити бажаний образ в повній мірі. Запропонований вище алгоритм дозволяє чітко розмежувати наукові факти від припущень та теоретично з'ясувати, наскільки наші уявлення про минуле наближені чи віддалені від його реалій.

З огляду на поставлену мету було сформульовано наступні дослідницькі завдання:

- проаналізувати історію дослідження клинкової зброї, виділивши центральні підходи та тенденції, що визначали окремі її періоди; зосередити увагу на дослідженнях, що були близькі до проблеми історичної перцепції

- зіставити археологічні знахідки та перцептивний образ меча на основі південно руських матеріалів; перевірити, чи може бути коректною імплементація загальноприйнятої західноєвропейської моделі образу меча, або її складових, на давньоруські реалії; проаналізувати поширене протиставлення «меч-шабля» з урахуванням особливостей його сприйняття представниками відповідної культурної традиції

- розкрити проблему репрезентації клинкової зброї в культурі кола візантійського впливу у Північному Причорномор'ї на основі археологічних матеріалів та реконструкції відповідних перцептивних образів

- верифікувати та розширити інтерпретацію знахідки групи кинджалів типу баселард, що походить з затонулого середньовічного судна, шляхом відтворення та аналізу їхнього перцептивного образу

В своїй основі дослідження спирається на комплексний та міждисциплінарний підхід до аналізу й інтерпретації археологічного джерела. Ідея історичної перцепції та реконструкції перцептивного образу базується на традиціях такого напрямку досліджень, як історія світогляду та ментальностей, що був закладений представниками школи «Анналів» та розвинутий протягом ХХ сторіччя.

Об'єктами дослідження є явище історичної перцепції та зброя, як комплексний феномен. Предметом виступає середньовічна клинкова зброя та її відображення у матеріальній та духовній культурі.

В роботі були використані основні загально наукові методи досліджень. Представлений новий оригінальний метод - метод аналізу перцептивного образу. Повсякчасно використовувалися методи аналізу та синтезу, в залежності від рівня заглиблення в об'єкт дослідження – прямий (емпіричний), зворотній (елементарно-теоретичний) та структурно-генетичний їх різновиди. Необхідність вдаватися до феноменологічних та аналітико-синтетичних абстракцій була реалізована за допомогою методу абстрагування. Також у дослідженні мають місце казуальні, функціонально-структурні та структурно-

функціональні аналогії. Частково був використаний метод екстраполяції даних у контексті вимушених узагальнень. В процесі реконструкції перцептивних образів було задіяно метод моделювання. Основою роботи також є дотримання принципу історизму. Серед спеціальних наукових методів, можна виділити, такі, що притаманні для археології – описові методи, типологічний метод та історії – генетико-історичний, історико-порівняльний, історико-системний методи. Дослідження частково доповнене методами фізичних наук, зокрема результатами рентгенографічних аналізів. Робота ж з письмовими та зображальними джерелами вимагала використання методів текстологічного та мистецтвознавчого аналізів.

З точки зору локації предмету дослідження, географічні межі окреслені кордонами території сучасної України. Проте, це обмеження є відносним, оскільки в умовах минулої дійсності створення та побутування артефактів, які власне є цим предметом, було пов'язано з культурними явищами значно ширшої географії. Відтак необхідним є залучення матеріалів, що стосуються історії та археології католицької Європи та Візантійської імперії.

Хронологічні межі роботи визначені XI – XIII сторіччями. Цей історичний час відповідає так званому західноєвропейському Високому Середньовіччю. На сході Європи XI – XIII ст. припадає на час існування Давньоруської держави. У візантійській історії даний хронологічний проміжок асоціюють з середньовізантійським та початком пізньовізантійського (від 1204 року) періодами. З точки зору соціально-політичної та економічної історії протягом XI – XIII ст. явища та інституції, що виступають основними критеріями європейської середньовічної цивілізації, остаточно сформувались, набули розвитку і врешті-решт почали деградувати, чи-то видозмінюватися, що призвело до їх істотних трансформацій у наступні століття. Феодальна система в суспільній організації, розквіт європейських християнських держав та церковних структур, функціонування торгівельних шляхів, визначене політичною й господарською кон'юнктурою, ремісниче виробництво,

переважання натурального сільського господарства – традиційні історичні маркери європейського Середньовіччя. Археологія даного періоду, як правило, послуговується історичним поділом часу. Розвиток клинкової зброї, підпорядкований традиціям та інноваціям у військовій справі й іншим численним факторам, за археологічними матеріалами Західної Європи та Давньоруської держави дозволяє умовно говорити про XI – XIII ст, як про окремий етап. Так, на користь цього може свідчити динаміка поширення типів мечів, які датська дослідниця Ада Брун-Гоффмаер об'єднала під умовною назвою «романські». Поряд з цим, будь-яка періодизація є штучним дослідницьким конструктом, і в контексті вивчення окремих феноменів триматися в визначених часових межах інколи недоречно, що також буде проілюстровано на конкретних прикладах. В контексті історії культури, та, зокрема, уявлень, орієнтація на політичну історію набуває ще більшої умовності. З одного боку, змістовною та актуальною є ідея Ж. Ле Гоффа про «довге Середньовіччя» (Ле Гофф, 2007, с.25-30). З іншого, реконструкція перцептивного образу вимагає його максимальної локалізації в просторі та часі. Відтак, усі відхилення від умовних як хронологічних, так і географічних, меж дослідження будуть обґрунтовані ситуативно.

Наукова новизна дослідження, в першу чергу, знаходить вираження у науковому підході. Також в процесі його застосування по відношенню до конкретних джерел будуть запропоновані деякі нові погляди на досліджувані раніше матеріали, а також подальша інтерпретація нещодавно уведених до наукового обігу артефактів.

Прикладне значення даної роботи полягає в розробці нового методу дослідження предметів матеріальної культури. Подальший розвиток та критика даної ідеї сприятимуть формулюванню нових наукових проблем в царині археології, історичного зброєзнавства, історії ментальностей, міждисциплінарних та трансдисциплінарних досліджень. Окрім цього, запропоновані напрацювання, можуть бути використані при викладанні

спеціалізованих курсів з археології, зброєзнавства, історії та культури Середньовіччя, Давньої Русі, католицької Європи і Візантії.

Результати досліджень були представлені автором в чотирьох статтях, опублікованих в фахових виданнях:

- «A Medieval Ships Crew and their Weapon: from Archaeological Material to Interpretations» (*Aalecta Archaeologica Ressorvienia Vol. 14*),

- «Клинок зброя на середньовічній кераміці Таврики» (Текст і образ, №1 (9),

- «Дослідження середньовічної клинкової зброї в Європі: історія та перспективи» (Вісник Історичного факультету, №144),

- «Клинок зброя Манесського кодексу: паралелі в археологічному матеріалі з території України» (Історія давньої зброї. Дослідження 2018 року).

Також в форматі доповідей вони були апробовані на наступних міжнародних конференціях:

- «Археологічні читання імені Михайличина» (Меджибіж, Україна, 2016),

- «Vakar ta sioden» (Ріга, Латвія, 2017),

- Третя зброєзнавча конференція (Київ, Україна, 2018),

- «Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини» (Київ, Україна, 2018)

- DEGUVA In Poseidon`s Realm XXIV (Бодрум, Туреччина, 2019),

- The Professor Andrej Nadolski 14th Arms and Armour Colloquium Turning Points. European Arms and Armour from Migration Period to Early Modern Period Sanok (Санок, Польща, 2019).

Структурно дисертація представлена у вигляді вступу, чотирьох розділів, які за змістом відповідають сформульованим вище дослідницьким завданням, 17 підрозділів, висновків та ілюстративно-текстових додатків. Загальний обсяг дисертації стор. З них стор. основного тексту (6.5 друкованих аркушів).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Вступ

Перцепція клинкової зброї в культурі Середньовічної Європи є складним в своїй структурі питанням. В даному випадку ми маємо справу з кількома предметами дослідження. Перший з них – середньовічна клинкова зброя, як феномен, другий – сприйняття цього феномену носіями відповідних культур минулого. Як зазначалось вище, зміст методики дослідження полягає в поєднанні даних отриманих в ході аналізу матеріального джерела та реконструкції загального перцептивного образу, що міг відповідати йому у відповідному часі-просторі. Відтак, історіографічний огляд доцільно представити у вигляді двох окремих блоків (підрозділів), відповідно присвячених історії дослідження клинкової зброї та перцепції в середньовічній культурі. Окрему увагу буде приділено роботам, зміст яких наближений безпосередньо до проблеми сприйняття клинкової зброї, притаманного середньовічній Європі. Мета кожного підрозділу полягає не тільки в тому, щоб окреслити зміст основних напрацювань за відповідними напрямками, але й в аналізі логіки змін у використанні підходів та методик дослідження, що дозволить попередньо оцінити потенціальний рівень ефективності стратегії, запропонованої в контексті даної роботи.

1.2. Історія досліджень середньовічної клинкової зброї

Виникнення інтересу до клинкової зброї як до предмету наукового пошуку безпосередньо пов'язано зі процесом становлення студій людської історії, зокрема, їх матеріалознавчого аспекту. Перша половина XIX ст. стала переломним періодом в розвитку історії як науки. Формування критичного, термінологічного та методологічного апаратів дозволило їй претендувати на статус наукової дисципліни з точки зору позитивістського мислення, що наразі

жваво обговорюється в науковому світі. На межі XVIII-XIX відбувається фундаментальний прорив в археології, що маркує вихід на принципово новий рівень розуміння ролі матеріальної культури у вивченні минулого людства. Перші європейські наукові роботи, присвячені зброї, безпосередньо побудовані в межах діючих на той час концепцій історичного, археологічного та музейного бачень предмету, які, в свою чергу знаходилися під відчутним впливом традицій колекціонування та етнографічних спостережень. Зброя – атрактивна та інформативна (така, що викликає яскравий асоціативний ряд) категорія предметів матеріальної культури – з давніх часів виступала однією з основних складових антикварних зібрань. Станом на початок XIX ст. на теренах Європи в приватних та державних колекціях було акумульовано велику кількість артефактів. Спроби їх упорядкування та аналізу вилилися в появу каталогів, створення яких забезпечило практику відносно сталого опису. В той самий час, ранні зброєзнавчі публікації не рідко виконані в стилі, що ілюструє енциклопедичні знання автора, і за змістом є загальним оглядом генези та різноманіття типів зброї та озброєння в широких хронологічних та географічних межах. В деяких випадках зброя представлена в контексті досліджень костюму. З одного боку в цьому можна вбачати традиції етнографічних атласів, з іншого – вплив тогочасних реалій, які подекуди ще дозволяли на практиці спостерігати зв'язок між елементами вбрання та озброєння.

Основним предметом нашої уваги в даному розділі є зміни і еволюція провідних підходів та ідей в дослідженні клинкової зброї. Для формування логічної системи аналізу відповідних досліджень, дозволимо собі вдатися до ретроспективного методу і поділити їх на тематичні блоки. Критерієм буде виступати центральний змістовий акцент. Певною мірою вдаючись до метода абстрагування, можна стверджувати, що численні роботи ,так чи інакше присвячені клинковій зброї, діляться на:

- дослідження загального характеру

основна увага в них приділена опису, атрибуції, культурному контексту побутування клинкової зброї

- роботи з типології та класифікації даної категорії артефактів

- дослідження, присвячені матеріалознавчому аналізу та технології виробництва

- вузько тематичні праці, в яких увага зосереджена на окремих аспектах та проблемах, пов'язаних

- сучасні міждисциплінарні дослідження

Перераховані вище напрямки почали формуватися майже одночасно. Тим не менш, протягом двохсот років історії наукового вивчення клинкової зброї відсоткове співвідношення уваги, яку дослідники приділяли кожному з них, змінювалось. Перші роботи можна визначити як дослідження загального характеру: в широких географічних та хронологічних межах їх автори описували та аналізували великі масиви матеріалу. В більшості випадків тема охоплювала не тільки середньовічну клинкову зброю, а й інші категорії зброї та озброєння, датовані також іншими періодами. Тенденція до формулювання широких висновків та узагальнень, притаманна дослідникам ХІХ ст., була обумовлена кількома факторами. В даний період пізнання історичного процесу тяжіло до широких за змістом категорій та відповідних дослідницьких проблем. Енциклопедична обізнаність дослідників, а відтак глобальний підхід до інтерпретації явищ та подій одночасно виступали причиною та наслідком цього. Методологічний апарат історії та археології знаходився на початкових етапах свого розвитку, і стиль викладу матеріалу в ранніх зброєзнавчих дослідженнях тій чи іншій мірі наслідував традиції, закладені каталогами колекційних зібрань та етнографічними замальовками, в яких увага до деталей поєднувалася з пошуками загального контексту. У 1824 році в Лондоні вийшла тритомна робота Семюела Раш Мейріка «Критична розвідка щодо давньої зброї: її існування в Європі, і, зокрема, в Англії, від норманського завоювання до правління короля Карла II, зі словником середньовічних військових термінів»

(«A critical inquiry into antient armour: as it existed in Europe, but particularly in England, from the Norman conquest to the reign of King Charles II, with a glossary of military terms of the middle ages»). Автор – один з найвідоміших на свій час європейських колекціонерів старожитностей – спробував критично проаналізувати історичний розвиток зброї та озброєння та сформував певних стандарт підходу до дослідження даного явища. Основну увагу в роботі зосереджено на предметах, датованих періодом від XI до XVII ст. Поряд з цим автор в форматі вступного есе запропонував своє бачення еволюції європейської зброї та озброєння від зразків азійського походження найдавніших часів. Проаналізувавши великий масив матеріалу в широких хронологічних межах, Мейрік відзначив, що адекватне розуміння предмету можливо виключно в контекстах різних аспектів людського буття, а відтак на основі вивчення максимально можливої кількості джерел, не тільки матеріальних, але й письмових та зображальних. Фактично, таким чином він сформулював зміст комплексного підходу в зброєзнавстві. Робота Семюела Раш Мейріка стала одним з перших ґрунтовних досліджень з історії давньої зброї в Європі, до якого, як до базового, звертались його наступники.

В 50-х роках вийшов друком тритомник іншого британського дослідника Джона Х'юїтта «Давня зброя та озброєння Європи: від залізного віку Північних народів до кінця сімнадцятого сторіччя» («Ancient Armour and Weapons in Europe: from the Iron period of the Northern nations to the end of the seventeenth century»). Так само як і Мейрік, Х'юїт мав великий досвід роботи з колекціями, проте дещо іншого характеру. Зокрема, працюючи в Лондонському Тауері, він склав путівник, що вийшов у 1841 році. Дослідник підняв питання науковості знання. Зокрема, він протиставляв сучасну йому археологію антикваризму, зазначаючи, що в першому випадку, на відміну від другого, будь-яка отримана інформація, що претендує на статус наукової, повинна підлягати ретельній верифікації (Hewitt, 1855, p.2). Дотримання цього принципу та неабияка обізнаність в джерелах зробили дослідження Х'юїтта послідовним та

детальним. Поряд з міркуваннями на тему методу, автор здійснив в чи не першу спробу класифікації мечів на основі матеріалів англо-саксонського часу (Hewitt, 1855, p.31-33).

У 1869 році світ побачила книга німецького мистецтвознавця Августа Фрідріха Демміна «Знаряддя війни в їх історичному розвитку – з найдавніших часів до сьогодні» («Die Kriegswaffen in ihrer historischen Entwicklung – von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart»). Розкрити надзвичайно широку тему досліднику вдалося завдяки обраному підходу – загальні роздуми, представлені в окремих розділах, присвячених історичним періодам в послідовній хронології, він підкріплював описами артефактів, які, на його думку, якнайкраще їх репрезентували. Деммін структурно розмежовував описи різних видів зброї та озброєння. Так, в розділі, присвяченому часу від початку європейського Середньовіччя до XVII ст, можна побачити окрему частину, в якій міститься інформація безпосередньо про клинкову зброю. Подібним за масштабом та ідеєю до роботи Фрідріха Демміна є дослідження французького історика Пауля Лакомбе «Les Armes et les Armures», поширене під назвою «Зброя та озброєння в античності та в Середні Віки: а також описові нотатки сучасної зброї» («Arms and armour in antiquity and the middle ages : also a descriptive notice of modern weapons») в перекладі 1869 року англійського археолога та геральдиста Чарльза Ботеля.

В згаданих вище працях, як можна помітити, середньовічна клинкова зброя виступала лише однією складовою значно більшого за змістовим наповненням предмету дослідження. Проте у 1884 році вперше вийшла друком «Книги меча» («Book of the Sword») відомого британського мандрівника та дослідника Річарда Френсіса Бюртона. Автор вперше, згідно з його формулюванням, «обмежив себе темою меча», іншими словами зосередив увагу на одній категорії зброї, звертаючись до інших виключно задля відтворення необхідних контекстів (Burton, 1884, p. 7). Під терміном «меч» (sword), використаним у назві, він об'єднав різні типи клинкової зброї, виникнення та

еволюцію яких спробував прослідкувати. Дослідник планував традиційно для свого часу висвітлити проблему в широких хронологічних межах. Проте з трьох задуманих частин він встиг написати тільки першу, що охопила історію меча на території Європи, Африки та Азії від появи кам'яних та органічних прототипів в палеоліті до часів падіння Римської імперії. Не дивлячись на те, що середньовічна зброя не була описана в творі, він є важливим з точки зору розвитку підходу та методики. Бьортон обґрунтував необхідність звузити предмет дослідження до клинкової зброї апелюючи до її специфіки: від початку епохи металів до поширення вогнепальних механізмів вона виступала основним знаряддям вбивства – дієвим, практичним у використанні і, завдяки цим характеристикам, елітарним. Також автор звернув увагу на соціальний та культурний аспекти існування давньої клинкової зброї, підкреслюючи пов'язаний з нею символізм та ідеї сакральності. З одного боку, це можна вважати сформованою тогочасним інформаційним простором, останніми хвилями романтизму в поєднанні з слабо розвиненою критикою джерела, рефлексією інтелектуала кінця XIX ст. на предмет. З іншого – аргументація автора щодо відповідних тверджень, як правило, є ґрунтовною, і подекуди використовується дослідниками сьогодні. Таким чином фактично Річард Бьортон прописав важливість дослідження особливостей сприйняття клинкової зброї носіями культур минулого. Окрім цього в «Книзі меча» чітко сформульовані актуальні на той час підходи до систематизації матеріальних джерел. Автор називає їх «принципами класифікації». Він виділив тематичний або географічний (за приналежністю предмету до культури, регіону походження тощо), матеріальний або формальний (за його ознаками) та хронологічний принципи, за якими його сучасники впорядковували колекційні зібрання, в тому числі зброї. Бьортон зробив влучне спостереження, що «нерозумно приймати на озброєння тільки одну з цих систем», а необхідно поєднувати їх, аналізуючи артефакт як цілісне явище. Тим самим автор окреслив формальні засади, які лягли в основу перших типології клинкової зброї.

Так, наприкінці XIX ст. з'являються роботи, присвячені виключно клинковій зброї. На приклад, дослідження угорського археолога та етнографа Гези Нагі «Угорський меч» («Magyar kardok», 1896 р.) було локалізовано географічно. Вдалими більш пізніми прикладами звуження зброєзнавчих тем у дослідженнях за хронологічним та географічним принципом є роботи Чарльза Генрі Ашдауна («Британська та іноземна зброя та озброєння» («British and foreign arms & armour», 1909; «Озброєння та зброя в Середні віки» («Armours and weapons in Middle Ages», 1925), Ензіо Малатести («Зброя та озброєння Італії» («Armi Ed Armaioli D' Italia», 1939). Поряд з цим продовжували виходити праці, в яких увага їй приділялась тільки частково. У 1890-му, в Лейпцигу вийшла робота Венделіна Бехайма «Довідник з озброєння. Збройова справа в її історичному розвитку від початку Середніх віків до кінця XVIII ст.» («Handbuch der Waffenkunde. Das Waffenwesen in seiner historischen Entwicklung vom Beginn des Mittelalters bis zum Ende des 18 Jahrhunderts»). Як і у випадку попередників, «Довідник» підсумував тривалу та ґрунтовну роботу автора з великими колекціями. Зокрема, важливу роль відіграв його досвід перебування на посаді зберігача імператорської колекції зброї у Відні. Структура роботи відповідає прагненню автора скласти комплексне уявлення про зброю, в тому числі, як про об'єкт колекціонування. В перших розділах йдеться про генезу захисного, наступального та турнірного озброєння. Також в окремих розділах автор сформулював практичні рекомендації для музейних співробітників та колекціонерів, умовиводи щодо розвитку зброярства в часи, які охоплювало його дослідження. Завершив роботу автор довідковою інформацією надавши перелік основних зібрань зброї Європи, а також загальний огляд творчості відомих зброярів та майстерень. У 1987 році останнє питання дослідник розвинув в окремій публікації «Зброярі XIV – кінця XVIII сторіч» («Meister der Waffenschmiedekunst vom XIV. bis ins XVIII»).

Традицію продовжило дослідження Франца Феірхолта «Костюм в Англії: історія одягу до кінця 19 сторіччя» («Costume in England : a history of dress to the

end of the eighteenth century»), що вийшло в Лондоні у 1896 році. За структурою робота є ілюстрованим словником термінів, пов'язаних з історією одягу та особистого озброєння. В період, коли Феірхолт працював над своїм дослідженням, особиста зброя ще продовжувала подекуди сприйматися як елемент костюму, відтак, їй приділено достатньо уваги. Словник ілюстрований детальними зображеннями, визначення являють собою змістовні історичні довідки, завдяки чому читач може ознайомитися не тільки з термінологічним апаратом, який використовувався у зброєзнавстві 19 ст. в англomовному середовищі, але й дізнатися багато іншої інформації.

На початку ХХ ст. Було опубліковано ряд робіт, присвячених середньовічній зброї та озброєнню англійського історика мистецтв та першого наглядача Лондонського музею сера Гая Френціса Лейкінга. Він уклав кілька каталогів колекцій старожитностей, зокрема, зброї та озброєння (Озброєння Вінздорського замку: Європейська секція (The Armoury of Windsor Castle: European Section, 1904), Каталог європейського озброєння та зброї колекції Валас у Херфордському будинку (Catalogue of the European Armour and Arms in the Wallace Collection at Hertford House, 1910). Результатом багаторічних досліджень став п'ятитомник «Огляд європейського озброєння та зброї крізь сім віків» («A Record of European Armour and Arms through Seven Centuries»). Перша книга побачила світ у 1919-му, в рік смерті автора. У вступі Лейкінг стверджує, що його робота (яку він, між іншим, присвятив Семюелу Раш Мейріку) є лише продовженням традицій зброєзнавчих досліджень і узагальнює його особистий досвід та знання в цій галузі. Тим не менш об'єм викладеного матеріалу дозволяє визначити п'ятитомник як базову книгу в зброєзнавстві.

На той самий час припадає публікація робіт іншого британського дослідника, куратора зібрання Королівського озброєння (Royal Armouries, зараз – Національний музей зброї та озброєння) у Лондоні Чарльза Джона Фоулкеса. У 1909 році він оприлюднив свою працю «Обладунок та озброєння» («Armour and weapons»), в якій виклав відповідне дослідження, зроблене на основі

британських матеріалів в хронологічних межах від 1066 до 1600 року. У 1912 світ побачила книга «Латник та його ремесло з XI по XVI ст.» («The armourer and his craft from the XIth to the XVIth century»). Основну увагу автор приділяв захисному обладунку, тим не менш, клинкова зброя теж згадується.

На теренах Східної Європи початок наукового дослідження середньовічної клинкової зброї асоціюється з багатотомною працею «Историческое описание одежды и вооружения российских войск»(1841-1862), частину матеріалів, представлених в якій упорядкував, а частину – створив А.В. Вісковатов, роботами П.П. фон Вінклера («Оружие», 1894), Е.Е. Ленца (публікації кінця XIX – початку XX ст. російською та німецькою мовами). Вони побудовані на основі того самого підходу, що і західноєвропейські дослідження і частково на напрацюваннях, представлених в останніх. Тим не менш, залучення давньоруських та кочівницьких матеріалів (коли мова йде про епоху Середньовіччя) надає їм безперечної оригінальності. Раннім аналітичним дослідженням передували каталоги музейних зібрань з розгорнутими анотаціями до них.

Для досліджень XIX – початку XX ст, здебільшого характерним є комплексний підхід – висновки будуються на основі не тільки великого масиву матеріалу, але й на аналізі різних типів джерел. В окремих випадках роботи тяжіють до структури каталогу. В це час утверджується система опису артефактів, закладаються принципи їх систематизації. Окремої уваги заслуговують публікації археологів, в яких увага була спрямована на конкретні знахідки та вирішення більш вузьких, проте не менш важливих питань (Кирпичников, 1966, с.17-18). Поступово енциклопедизм в зброєзнавчих пошуках почав поступатися конкретиці. Накопичення матеріалу, розвиток методів дослідження витіснили енциклопедичні роботи в науково-популярну сферу. Можна стверджувати, що на середину XX склалася стандартна схема написання досліджень, пов'язаних з клинковою зброєю, в основі якою лежало кілька змістових акцентів – опис, типологізування та культурна атрибуція. На

цей час припадає завершення становлення типологічного методу в археології, широке впровадження якого в галузь розпочав Оскар Монтелиус в 60-ті роки XIX ст. Як зазначалось вище, для клинкової зброї ще у 50-ті роки це спробував зробити Джон Х'юїтт. Він виділив три «класи» мечів англо-саксонського часу, орієнтуючись на їх загальну морфологію (Hewitt, 1855, p. 33-37). Ключовим моментом в утвердженні типологічного методу в зброєзнавстві став вихід роботи Яна Петерсона «Норвезькі мечі епохи вікінгів» у 1919 році. Автор вперше побудував типологічну схему розвитку меча в чітко визначених географічних (територія Норвегії) та хронологічних (VIII – XI ст.) межах на основі бл. 2 тис знахідок. Петерсон обґрунтував те, що зброя, зокрема, меч, є матеріалом, який дозволяє вибудовувати незалежні типології з відносно точними хронологічними прив'язками і, більш того, може виступати хронологічним маркером для археологічних комплексів. Критерієм для типології дослідник обрав руків'я меча, точніше, зміни в його морфології. Він виділив 26 основних (A - Æ), та 20 особливих типів, поділивши їх на шість хронологічних періодів. Для кореляції типології мечів він проаналізував та типологізував декілька інших категорій знахідок, зокрема, наконечники списів та топори.

Після публікації роботи Петерсона типологія зайняла міцну позицію в зброєзнавчих студіях. Перша ґрунтовна типологія мечів наступного періоду – Розвинутого Середньовіччя – належить датській дослідниці Ада Брун-Гоффмайер. Типи, виділені Яном Петерсоном, вона об'єднала в три великі групи – з трикутною, кількосегментною верхівкою наверх та без верхівки. Також в своїй роботі «Середньовічний двосічний меч», що вийшла у 1954 році, Брун-Гоффмайер на основі аналізу більш ніж 500 клинків, датованих 1100 – 1550 роками, представила типологію, базовим критерієм для якої також став зовнішній вигляд наверх. Поділивши весь матеріал на дві групи – романські (період побутування - 1100-1350 рр.) та готичні (1350-1550) мечі, вона виділила ряд підгруп (за типом наверх; позначені римськими цифрами) та підтипів (за

типом гарди; позначені буквами латинського алфавіту) (Gorapov). Брун-Гоффмайер вважала, що загалом середньовічні мечі можна поділити на два типи з відповідно більшою кількістю підтипів. Перший тип – мечі з наверхами у формі бразильського горіха, другий – з диско- чи колесоподібним наверхом (Bruhn-Hoffmeyer, 1966). Дослідниця була впевнена, що для досліджуваного нею періоду неможливо говорити про існування чітких тенденцій в зміні форми клинків, відтак, як і попередники, будувала типологію на особливостях елементів руків'я.

Ряд робіт, присвячених давній зброї, належить авторству британського колекціонера та дослідника Еварта Окшотта, створена яким типологія середньовічних мечів є найбільш популярною серед відчизняних дослідників, коли мова йде про європейську клинкову зброю. Погляди Окшотта на типологізацію середньовічних мечів пережили певні зміни протягом його творчого шляху. В своїй першій узальнюючій праці «Археологія зброї: зброя та озброєння від преісторії до віку рицарства» («The Archaeology of Weapons: Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry») автор представив нарис з історії розвитку зброї та озброєння від давніх часів до Ренесансу, особливу увагу приділивши мечам. В розділі «Меч в епоху вікінгів» він запропонував вести типологію Петерсона до 9 основних типів (Точніше, додав два типи до спрощеної у 1927 році Уїллером типології Петерсона). До них він додав ще 10 типів для періоду від 1100 до 1350 року. В якості зразків для аналізу Окшотт використовував матеріали з власної колекції та інших, відомих йому зібрань. Автор намагався підходити до артефакту, як до цілісного предмету, враховуючи не тільки особливості його окремих елементів, але й загальний зовнішній вигляд. Типи мечів Окшотта по суті є образами конкретних існуючих предметів, по відношенню до яких автор застосував метод абстрагування. Окремо він представив типології наверхів та гард. Через кілька років автор вніс деякі зміни до свого дослідження. В роботі «Меч в епоху рицарства» («The Sword in the Age of Chivalry») він зосереджує увагу виключно на періоді Середньовіччя та

Раннього модерну та більш детально розробляє типології клинків, наверх та гард. Автор акцентує увагу на тому, що меч міг суттєво змінюватися з тих чи інших причин протягом свого життя. Відтак, визначивши межі побутування окремих його елементів, можна говорити про нижню та верхню дати його використання. У вступі до дослідження Окшотт зазначає, що визначення типу та часу побутування меча в більшості випадків є приблизними, оскільки передбачувана з огляду на специфіку джерел похибка може бути суттєвою. Він дещо ускладнює типологію 1960-го року, додавши один тип (XX) та виділивши ряд підтипів. В «Мечі епохи лицарства» значно менше інформації про історичне тло розвитку клинкової зброї в порівнянні з «Археологією зброї», натомість сама типологія розписана більш детально. В своїй останній роботі 1991 року «Records of the Medieval Sword» («Записи середньовічного меча»), не лишаючи спроб зробити типологію максимально точною і тим самим зменшити похибки у датуванні, Окшотт додає до своєї схеми ще два типи та кілька підтипів.

Накопичення археологічного матеріалу та необхідність його систематизації спричинили появу уваги до типологічного методу серед східноєвропейських науковців. Знахідки середньовічної клинкової зброї найкращим чином були зібрані та систематизовані російським археологом Анатолієм Кірпічніковим – для території Київської Русі та польським дослідником Маріаном Глосеком – для польських земель. В своїй класичній монографії «Древнерусское оружие. Мечи и сабли», що вийшла у 1966 році, А. Кірпічніков опублікував каталог зі 183 мечів, розділений на дві складові за хронологічним принципом – мечі IX - першої половини XI та другої половини XI – XII століть. В основі першої частини лежить адаптована автором типологія Яна Петерсона. Для знахідок, представлених в другій частині, Кірпічніков запропонував власну типологію, проаналізувавши роботи Ади Брун-Гоффмейер та Еварта Окшотта. Окрім цього автор звертається до напрацювань А.В. Арциховського, Б.А. Рибаківа, Г.Ф. Корзухіної. Головним критерієм, як і в системі Петерсона, Кірпічніков обрав особливості морфології та декору руків'ї.

На його основі автор виділив сім типів. З території сучасної України походять 53 предмета XI – XII ст. Зокрема, 6 з них датуються XI сторіччям (типи А-місцевий, S, V, «скандинавський тип»), 47 – XII-XIII сторіччями (типи I (4 одиниці (далі – од.), II (3 од.), III (2 од.), IV (2 од.), V (4 од.), VI (5 од.), VII (3 од.) та 17 типологічно невизначених мечів). Також автор представив типології наверхів (два типи) та перехрестів (три типи з підтипами) шабель, які він розробив, проаналізувавши 41 предмет, більшість з яких походять з території України. Всі вони датовані XII-XIII ст. і зібрані в каталог. Окрім цього автор каталогізував 10 скрамасаксів та 5 кинджалів. В дослідженні Кірпицьківа клинкова зброя проаналізована в широкому історичному та археологічному контекстах. Окрім цього автор зачепив проблему технології виробництва зброї. В роботі Маріана Глосека та Анжея Надольського «Середньовічні мечі з польських земель» («Miecze sredniowieczne z ziem polskich») 1970 року надано опис 69 мечів, знайдених на території Польщі. Серед них близько (з огляду на) 24 належать до XII-XIII ст. (типи X (1 од.), XI (2 од.), XII (5 од.), XIII (3 од.), XIIIa (12 од.)). Дослідивши історіографію питання, автори надали перевагу типології Окшотта, яку дещо змінили, з огляду на специфіку місцевого матеріалу. Відтак, кожній одиниці відповідає не тільки римська цифра (тип за параметрами руків'я), а ще латинська буква (тип наверхів) та цифра арабської системи (тип перехрестя). Публікації дослідження передували вихід монографії А. Надольського «Дослідження польського озброєння X, XI та XII сторічч» («Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku»), в якій автор зібрав 93 мечі, 35 з яких датувалися XI – XII століттями. У 1973 році вийшла друга праця Глосека «Написи на середньовічних мечах Польщі» («Napisy na mieczach sredniowiecznych w Polsce»), в якій автор проаналізував інскрипції на 91 мечі IX-XIV ст. Як і в дослідженні 1970-го року, географічні межі визначені територією Князівства Польського часів правління Казимира Великого. Роботу супроводжує детальний каталог знахідок, 39 з яких можуть бути датовані XI – XIII ст. Окрім масштабності та ґрунтовності у підході важливість досліджень

А.М. Кірпічнікова та М. Глосека визначає той факт, що вони здебільшого побудовані на археологічних знахідках – предметах, контекст віднайдення яких був відомий, що робило, у більшості випадків, можливими хронологічні прив'язки і загалом значно підвищувало їхню інформативність. Географічні межі наукових інтересів Кірпічнікова також внесли певні корективи в його дослідження, надавши змогу автору прослідкувати взаємодію західних, давньоруських та кочівницьких мілітарних традицій.

Окрему увагу вищезгаданих дослідників привертала нефункціональні елементи середньовічних клинків. Написам на них присвячені як розділи в основних роботах Окшотта, Кірпічнікова та Глосека, так і окремі дослідження їхнього авторства. Перший меч з написом «Ulfberht» був опублікований Й. Ворсо у 1854 році. В 50 – 60-х роках ХХ ст. цій темі увагу також приділяли прибалтійські дослідники І. Лоппяхо, А.К. Атейн (Кірпічніков, с.19-20). Початок ґрунтового дослідження інскрипцій на клинках можна вбачати в роботах хранителя Бергенського музею (Норвегія) А.Л. Лоранка (робота опублікована у 1889 р.) та швейцарського дослідника Р. Вегелі (1904 р.) Інтерес до цієї теми лежав в контексті спроб історичних (центри виробництва, шляхи розповсюдження) та світоглядних (сакральні змісти) інтерпретації. Основні моменти, які вдалося визначити дослідникам під час вивчення даної проблеми – наявність серед написів двох основних груп: маркерів приналежності до майстра (майстерні) та змістових інскрипцій (часто, на думку дослідників, сакрального чи символічного значення), частину яких вдалося розшифрувати. Клеймам на клинках був присвячений проект «Мечи эпохи викингов в Скандинавии и на Руси», реалізований у 90-х роках А.Н. Кірпічніковим та А. Стальсбергом. Було опрацьовано 105 екземплярів, на кожному з яких було виявлено клейма, проаналізувавши які дослідники виділили східноєвропейську та норвезьку виробничі традиції (Пересен, 2005). Дещо раніше, у 1984 році, вийшла робота Д.А. Дрбоглава «Загадки латинских клейм на мечах XI – XIV

веков», в яких автор виділив та проаналізував 9 груп написів на 165 клинках, знайдених в різних країнах Європи.

Описані вище типології середньовічних мечів, що стали класичними, неодноразово піддавалися ревізії та уточнювалися наступниками з огляду на появу нових знахідок та локальні особливості конкретного матеріалу. Тим не менш, в галузі мали місце спроби використання принципово відмінних підходів до типологізування. Яскравим прикладом тому є опубліковані в 70-80- роках роботи Марка Мора та Альфреда Гайбіга. М. Мор запропонував доповнити виключно морфологічні критерії метричними вимірами, звертаючи при цьому увагу не тільки на руків'я, але й на клинок. В результаті своїх досліджень він фактично підтвердив типологію Петерсона, методиці якого протиставляв свій підхід, але тим не менш окреслив новий погляд на проблему. Комбінований аналіз також використав в своїй роботі А. Гайбіг. Він розвинув та спробував прослідкувати на матеріалі ідею, яку часто озвучував Е. Окшотт – різні елементи меча можуть змінюватися незалежно один від одного. Автор розробив типології навершів, гард, клинків, систематизував клейма та написи, виділив різні методи монтування руків'я для мечів, що походили з східних франкських земель, і узагальнив ці дані (Вешнякова, 2005, с. 307-352).

Паралельно з розробкою типологічного метода згадані вище дослідники систематизували та увели до наукового обігу велику кількість археологічної зброї, що сьогодні дає можливість скласти уявлення про її розвиток та поширення в окремих регіонах. Так, найбільш повним оглядом археологічної клинкової зброї XI – XIII ст., що походить з Західної та Центральної Європи, лишаються роботи Е. Окшотта. Матеріали з польських земель узагальнені М. Глосеком, А. Надольським, з Білорусії – М. Плавінським, прибалтійських території – А. Томпсоном, Словаччини – А. Рутткаєм, Південної Європи – М. Алексичем. Знахідки, зроблені на території України як вже говорилося, були зібрані М.А. Кірпічниковим у 1960-ті роки в межах загального дослідження

давньоруської зброї. З того часу також побачили численні публікації окремих артефактів та їх невеликих групи.

На середину ХХ ст. сформувався ще один напрямок вивчення давньої зброї, точніше, технології її виробництва. В Східній Європі безпосередньо питання технології виробництва середньовічної клинкової зброї сформулював В.В. Арендт в своїх роботах «К вопросу о «мечах харалужных» Слова о полку Игоревом» та «О технике древнего клинкового производства», які вийшли протягом 30-х років ХХ ст. До того, так чи інакше, дослідники декларували інтерес до цієї проблеми, починаючи з середини ХІХ ст, як правило в контексті загального вивчення давньої металургії (Колчин, 1953, с.4. Оперуючи великим масивом матеріалу та досвідом у зброєзнавчих дослідженнях В.В. Арендт зробив ряд висновків, зокрема, щодо місці виробництва клинків, що побутували в давньоруські часи на відповідних територіях. Першою потужною роботою з технології виробництва, побудованої на хіміко-фізичних методах дослідження, стала монографія Бориса Олександровича Колчина «Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси». Автор працював з різними категоріями артефактів. Клинковій зброї присвячена окрема глава. Дослідник детально описав методику, яку розробив і якою послуговувався. Було використано макро-, мікро-, рентгеноструктурний та спектральний аналіз металу, визначено його мікро- та макро- твердість (Колчін 1953, с.10). Як зазначалось, спроби провести аналізи сплавів та дослідити технологію виробництва археологічних матеріалів мали місце і раніше. Проте вони мали епізодичний характер і, як правило, дослідникам не вистачало комплексності у підході. Колчін, зробивши акцент на природничі методи, не залишив без уваги археологічні та історичні, що вивело його роботу на принципово новий рівень. До результатів, отриманих Б. Колчіним, апелював А.М. Кірпічніков в «Древнерусском оружии». Окрім цього він вдався до власних досліджень технології виробництва давньоруської зброї. Результати були представлені в «Древнерусском оружии» та окремих статтях («О производстве мечей на Руси»). Також до проблем виробництва

середньовічних клинків (шабель) зверталися А.Б. Рібаков та Г.Ф. Корзухіна. У 1978 році при Інституті Археології НАН України був створений Сектор природничо-наукових методів досліджень, консервації та реставрації археологічних матеріалів. Метою підрозділу було дослідження за допомогою хіміко-фізичних методів артефактів, датованих періодом від найдавнішого часу до Середньовіччя (Баран та ін., 1994, с.75-79). За роки існування відділу його співробітники (Г.О. Вознесенська, Д.П. Недопако, Т.Ю. Гошко) опублікували ряд статей попередньо належним чином опрацювавши археологічні матеріали, що походять з території України.

Західноєвропейська матеріалознавча школа, яка є надзвичайно потужною та стрімко розвивається сьогодні, також має давню історію, що заслуговує окремого огляду. Для прикладу згадаємо дослідників Г. Рупе, Ф. Мюллера, Ф. Роде, роботи яких ще на початку ХХ ст. вирізнялися вузькоспрямованістю та детальністю. Сьогодні залучення хіміко-фізичних методів вийшло на новий рівень і широко використовується не тільки для вивчення давніх технологій виробництва, а й для визначення часу й місця походження предмету (Veron, Le Roux, Poirier and David, 2012), побудови стратегій реставрації та консервації.

Цікавим та важливим напрямком стали дослідження середньовічної клинкової зброї в широкому культурному контексті. Як зазначалось вище, перші зброєзнавчі дослідження вирізнялися широтою залученої джерельної бази – матеріальної, візуальної, письмової. Класичні роботи ХХ ст, з одного боку, не відійшли від цієї традиції. З іншого – дещо змінили формат її наслідування. Як правило, для відтворення історичного контексту тепер використовувались висновки відповідних спеціалістів інших напрямків. Поряд з цим, варто згадати праці, в яких предметом дослідження виступала зброя, але при цьому вона не була його основним джерелом чи основним об'єктом. Так, протягом 20-30-х років ХХ ст. вийшло кілька робіт Вільгельма Гіеса в яких він досліджував зброю німецьких земель XII – XIII ст. за письмовими джерелами. Важливим є

доробок А.В. Арциховського 1946 року «Русское оружие X – XIII веков». Автор описав основні категорії зброї давньоруського населення та спробував провести межу між озброєнням аристократії та простолюду. Основна цінність роботи в тому, що акумулювавши свої знання з археології даної теми, дослідник при цьому широко апелював до письмових джерел.

Чудовими прикладами комплексного підходу до вивчення зброї та озброєння є роботи сучасних вітчизняних дослідників Ф.О. Андрощука та В.М. Гуцула. Дослідження Ф.О. Андрощука “Мечи викингов” присвячене типологічному різноманіттю, розповсюдженню та стилістичним особливостям скандинавських мечів епохи вікінгів. При цьому автор приділяє значну увагу економічним та соціо-культурним аспектам побутування клинків. В роботі В.М. Гуцула «Рицарська мілітарна технологія в Києво-Руській та Польсько-Литовській державах у XIII-XVI ст.: інструменти, концепції та практики збройної боротьби» вдало поєднані аналіз матеріальних, письмових, візуальних джерел, історичні реконструкції, а отримані результати інтегровані у широкий культурних контекст.

Культурологічний погляд на проблему дослідження середньовічної зброї пропонує робота А. Мусіна «Milites Christi Древней Руси. Военская культура русского Средневековья в контексте религиозного менталитета». Дослідник, апелюючи до джерел, висвітлює на конкретних прикладах окремі аспекти військової культури Давньої Русі, її прояви в соціальному, політичному вимірах тогочасного буття. Робота ґрунтується на ідеї визначальної ролі релігійного менталітету, як чинника, що впливав, у тому числі на повсякденні практики та символіку, пов’язані з воєнізованими прошарками суспільства та їх діяльністю. В окремій главі «Зброя в сакральній культурі Давньої Русі: епоха хреста, меча та сокири» автор розмірковує над символічним, ритуальним і навіть магічним значенням поясного набору, бойової сокири, меча, предметів індивідуального культу. Він намагається проілюструвати зміни ролі зброї в культурі зі зміною язичництва християнством.

Цікавий підхід застосував у своїй роботі «Ідеологія воїна та типологія мечів епохи вікінгів» («Krigarideologi och vikingatida svärdstypologi») шведський дослідник Міхаель Якобсон. Він не тільки запропонував нову схему типології мечів відподівного часу, а й спробував поєднати її з ідеями щодо символічного значення мечів в скандинівському суспільстві (Вишнякова, 2005, с. 307-352).

Яскравим прикладом комплексного підходу є дослідження словацького археолога Міхала Слівки («Pohl'ady do stredovekych dejin Slovenska», «Symbolika vyzbroje a vestroja»). Автор поєднує фаховий аналіз археологічних джерел з пошуками на тему середньовічного світогляду та ментальностей. Він підкреслює важливість синкретичності мислення людини того часу, яка полягала у відсутності притаманного нам чіткого розмежування релігійного, ритуального, сакрального тощо. Слівка розкриває окремі теми (уявлення про кордон, паломництво, місто) на основі поєднання результатів власних багаторічних археологічних досліджень та опрацювання різних типів джерел та літератури відповідного змісту. Символіка озброєння та військових технологій дослідник приділяє окрему увагу. Він зазначає, що зброї та озброєнню відповідали символічні образи, що впливали з взаємодії людини минулого з її матеріальною культурою. В дані образи, свідомо, напівсвідомо чи несвідомо, закладався спектр ідейних, ідеологічних та соціальних змісти та зв'язки. За Слівкою, символічний образ – носій змістів як універсальних (таких, що виходять за межі історичного), так і індивідуальних (таких, що відповідають конкретному часу). Предмет дослідник визначає як комплексний матеріальний феномен, що мав як чисто утилітарне, так і символічне, ритуальне, врешті решт магічне призначення. Апеляція до ідеї католицької віри, як світоглядно визначального чинника, сприяє тому, що Міхал Слівка широко використовує ранньохристиянські та західноєвропейські середньовічні письмові джерела та присвячений ним науковий доробок для реконструкції символічного, ілюструючи отримані висновки словацькими та східноєвропейськими археологічними та візуальними матеріалами. Він продовжує популярну тему

релігії та війни в середньовічному менталітеті, в контексті чого говорить про зброю, як про символ служіння вірі у боротьбі зі злом, розкриває мотив меча, як *alter ago* господаря. Окрім того, дослідник описує образи лука, ножа, фортеці, символічні значення поясних наборів, ставлення до коня. Він посилається на традиції, що прийнято асоціювати з «лицарською культурою» (Slivka, 2013, pp.154-165).

Символічним та світоглядним аспектам використання зброї у Середньовіччі присвячені роботи польського дослідника Ольгерта Лавриновича («Ідейні змісти лицарської зброї в Середньовічній Польщі» («Tresci ideowe broni rycerskiej w Polsce wiekow srednich»). Дослідження О. Лавриновича присвячене ідейним змістам, що знаходили вираження повсякденні середньовічного польського суспільства за допомогою лицарської зброї. Під ідейними змістами автор розуміє символічне, що сформувалося навколо зброї в релігійному, суспільному, політичному та правовому контекстах (Lawrinowicz, 2005, p.8). В своїх дослідженнях він спирається на археологічні, іконографічні та письмові джерела. Робота представлена у вигляді чотирьох частин. Перша з них розповідає про релігійні змісти, виражені через зброю. Особлива увага приділена мотивам священної війни, боротьби добра зі злом, терпіння та мученичества, влади та справедливості, сакралізації зброї. Дослідник апелює до біблійних та інших релігійних сюжетів, які на його думку, формували символіку зброї в середньовічній Польщі. В другій частині Лавринович досліджує соціальний аспект проблеми. Зокрема, зброя розглядається як атрибут, нагорода, соціальний, віковий та статусний маркер. Зазначається важливість її участі в таких соціальних ритуалах, як посвяти (на владу, на службу, в лицарі). Політичні та правові змісти, що знаходили вираження через символіку зброї, автор аналізує в наступних двох розділах. Вони тісно пов'язані між собою, а також з мотивами соціального змісту. Мова йде про посвяти, в даному випадку, здебільшого на владу. Окрема частина дослідження присвячена символіці рицарського озброєння. Основні висновки до яких приходять Ольгерд

Лавринович – тотальний вплив католицької релігії та відповідної традиції на формування ідейних змістів, у тому числі тих, які знайшли своє вираження в символіці середньовічної зброї та озброєння. Найбільш символів та змістів автору вдається розкрити на прикладі меча, відтак, він підкреслює його особливе значення та атрактивність у цьому відношенні.

Таким чином, можна констатувати, що опубліковано та проаналізовано велику кількість матеріалів, і це об'єм невпинно збільшується. З розширенням можливостей хіміко-фізичних наук, ускладненням методологічного апарату та накопиченням археологічного матеріалу на межі ХХ – ХХІ ст. набули поширення вузько спрямовані роботи присвячені середньовічній клинковій зброї – побудовані на поглибленому аналізі невеликих груп артефактів та використанні конкретних методів досліджень. Міцні позиції починає займати трансдисциплінарний підхід, який передбачає розробку окремих тем силами фахівців з різних галузей науки. Подальший розвиток класичних підходів в поєднанні з новими, сформованими на межі дисциплін, відкриває нові можливості в отриманні максимально достовірного знання про минуле шляхом вивчення клинкової зброї.

1.3. Дослідження світогляду та уявлень суспільств минулого

Коли ми говоримо про перцепцію клинкової зброї за часів Середньовіччя, виникає необхідність окреслити стан дослідження не тільки клинкової зброї як явища, але й феномену історичної перцепції. Як зазначалось вище, в даному випадку поняття перцепції знаходиться поряд з такими категоріями як «світогляд», «уявлення», «ментальність». В широкому розумінні мова йде про систему сприйняття навколишньої дійсності та її окремих складових (виділених свідомістю в самостійні категорії) людиною, що є носієм певної культури, яка існувала в минулому. Вперше на необхідність досліджувати її звернули увагу, а в подальшому реалізували це завдання представники французької історичної школи «Анналів». Її засновники, Марк

Блок та Люсьєн Февр, фактично почали революцію в історичній науці, вивівши історію за межі подієвого літопису та докорінно змінивши підхід до критики джерела. Школа «Анналів» – узагальнююча назва потужного дослідницького напрямку, що представлений роботами трьох поколінь науковців. В 20 – 30-х роках ХХ ст. розвиток гуманітарних та суспільних наук спричинив переосмислення ролі та завдань історичної науки, що в свою чергу призвело до ревізії методів та підходів до дослідження минулого.

Головна теза, що характеризує школу «Анналів» – минуле людства необхідно вивчати в єдності його різних проявів, соціальному, економічному, культурному тощо на основі належним чином опрацьованого джерела. Представники школи, традиційно для істориків, здебільшого працювали з письмовими документами. Джерела даного типу є носіями фактичної інформації, цілеспрямовано в них викладеної. Пізнання минулого шляхом аналізу цієї інформації Марк Блок назвав «опосередкованим», оскільки між дослідником та описуваним елементом минулої дійсності стоїть автор, «людина в часі», яка власне і є основним предметом дослідження історії (Блок, 1973, с. 19-30). Усвідомлення суб'єктивності автора та умов, в яких він творив, з одного боку, підштовхнуло дослідників на те, щоб вивести критику джерела на принципово новий рівень. З іншого – сформувало думку, що джерело саме по собі, а не тільки зафіксовані в ньому данні, є предметом для аналізу. Невід'ємною і основною складовою останнього стала робота з контекстом – «середовищем того часу» (Блок, 1973, с.26). Відтак, виникла необхідність у відтворенні цього контексту, що поступово спричинило, зокрема, дослідження того, що отримало назву «історія ментальностей». Люсьєн Февр стверджував, що основне завдання історика - спробувати зрозуміти людей, які були свідками явищ минулого, які закарбувалися в подальшому в їхній свідомості і знайшли вираження в ідеях, оскільки без цього неможливим є трактування тих самих фактів та подій (Февр, 1990, с.19). Таким чином, Марк Блок та Люсьєн Февр на теоретичному рівні почали говорити про необхідність дослідження

світосприйняття людини минулого. Складність цього предмету обумовлює те, що до сьогодні його важко визначити чітко, використовуючи понятійний апарат виключно гуманітарних наук. Якнайкраще засновникам школи «Анналів» вдалося розкрити його зміст на конкретних прикладах. Класичні дослідження Блока («Королі-чудотворці») та Февра («Навколо Гептамерона, любов священна та любов мирська»), «Проблема невір'я в XVI ст: релігія Рабле» та ін) побудовані на глибокому аналізі документів та реконструкції на основі того окремих категорій, ідей, образів, якими оперували люди досліджуваної культури.

Активний розвиток теми асоціюють з третім етапом розвитку школи «Анналів» як дослідницького напрямку. Спроби відтворити спосіб мислення, сприйняття навколишнього світу людиною минулого знайшли відображення в роботах багатьох науковців. Безпосередньо до цієї проблеми звертався Жак Ле Гофф. Роботу «Середньовічна уява» він присвятив дослідженню образно-уявного. Намагаючись дати визначення поняттю образно-уявного, автор відокремлює його від таких категорій як відображення, символічне та ідеологічне. Образно-уявне за Ле Гоффом – частина відображення, відтворення уявою сприйняття зовнішньої реальності, яке при цьому дещо виходить за його межі за рахунок залучення фантазії. На відміну від символічного, воно не прив'язано до глибинної системи цінностей, і не обмежено штучною концепцією світу, як ідеологічне (Ле Гофф, 2007, с.3-4). Автор на конкретних прикладах відтворює образи та уявлення, що були притаманні для людини Середньовіччя, та передавали її розуміння простору, часу, чудесного, ставлення до тіла, насолоди та сновидінь, уявлення про Чистилище та місто. Принцип дослідження Ле Гоффа полягає в тому, що ретельно аналізуючи великий масив письмових джерел, він реконструює окремі образи-уявлення. Дослідник відмовляється від будь-яких спекулятивних тверджень – кожне припущення та висновок підкріплені текстом. Схожий характер мають інші роботи автора – «Народження Чистилища», «Герої та дива в Середні віки» (2004), «Гроші в

Середні віки» (2009), «Історія тіла в Середньовіччі», «Королівська коронація за часів Сен-Луї».

На реконструкціях уявлень побудовані дослідження також Емаунеля Ле Руа Ладюрі «Монтайю, окситанське село (1294-1324)» та Філіппа Ар'єса «Людина перед обличчям смерті» (1977).

Так, представники школи «Анналів» не тільки теоретично обґрунтували необхідність дослідження історичної перцепції, але й провели колосальну практичну роботу у цьому напрямку. Окрім них над проблемами світогляду людини минулого працювали дослідники напряму мікроісторії, що виник у 70-х роках ХХ ст. Відхід від широких узагальнень до глибокого аналізу окремих вузько локалізованих в просторі та часі епізодів, з одного боку, певної мірою з точки зору методології протиставив мікроісторію соціальній антропології, на якій базувалися синхронні роботи школи «Анналів». З іншого боку, об'єднуючим елементом цих двох напрямів була детальна увага до джерела та його тотальний примат в дослідженні. Роботи дослідників мікроісторії побудовані на реконструкції епізодів, в процесі яких нерідко зачіпається проблема світогляду людини минулого. Роботи перших представників та фактично фундаторів напрямку – італійських істориків Карло Гінсбурга («Сир та Черви. Картина світу одного мірошника, що жив у ХVІ сторіччі», 1976 р.), Джованні Леві (Нематеріальна спадщина. Кар'єра одного екзорциста в П'ємонті ХVІІ ст., 1985 р.) та їх послідовників містять в собі покрокові реконструкції локалізованих у часі до кількох років епізодів на основі прискіпливого аналізу письмових документів. Подієвість є лише каркасом даних реконструкцій, їх основне наповнення – сприйняття ситуації її суб'єктами, причино-наслідкові зв'язки, аналіз внутрішніх та зовнішніх чинників. Важливим є те, що при цьому автори оперують широким колом інформації для відтворення контексту, необхідного для коректного розуміння предмету дослідження. Як зазначав Гінсбург, мікроісторія – це зменшення масштабів спостереження (Гінсбург, 2004, с.287), більш детальний погляд на предмет дослідження, який при цьому

не протипоставлений макроісторії, але спрямований на пошук інших, обґрунтованих узагальнень шляхом аналізу взаємодії між мікро та макро рівнями в різній перспективі (Демина, 2006).

В даному контексті не можна не згадати роботи французького дослідника М. Фуко, в умовиводах якого поєдналося кілька філософських течій. Деякі дослідники його творчості відносять її до структуралізму, інші вважають, що вона в більшій мірі відображає дух постструктуралізму. Ідея пошуку системоутворюючих структур, як базових для розуміння та аналізу явищ, притаманна для обох напрямків, що панували в соціальних та гуманітарних науках протягом 1960-90-х років. Через структури, сталі чи змінювані, науковці намагалися усвідомити культуру, як систему, та її складові. Фуко розвинув ідею історичності людської свідомості, яка, з одного боку, є характеристикою відповідної епохи, а з іншого визначається останньою. Ідеї, сформовані навколо одного явища, відрізняються в залежності від часу та простору, в яких існують, і є соціально детермінованими. Дослідник підкреслював, що особа не усвідомлює суб'єктивності власної свідомості, через що схильна сприймати існуючі ідеї та культурні конструкти як незмінювані та єдиновірні, у той час як вони сформувалися у певний час та за певних умов (сукупність яких автор називав дискурсом) і могли переживати значні змістові трансформації протягом періоду свого існування. Фуко наголошував на недоцільності спроб відтворити тотальну історію і пропонував звернути увагу та різноманіття наративних історій та дискурсів. Він пішов далі вивчення історії ментальностей, пропонуючи досліджувати умови, за яких дані ментальності формувалися. Дослідник запропонував метод «археології», який дозволяв розкрити структуру мислення, що визначала межі концепції певної епохи, шляхом вивчення першоджерел відповідного часу. Ідеї Фуко були викладені в роботах, присвячених історії конкретних ідей («Історія безумства в класичну епоху» (1961), «Народження клініки: археологія лікарського погляду» (1963), «Спостерігати та карати» (1975), «Історія сексуальності» (1976 – 1984) та

відповідним теоретичним узагальненням («Слова та речі» (1966), «Археологія знання» (1969).

Дослідження з соціальної антропології та історії повсякдення представлені і в радянській історіографії. Центральною постаттю у цьому напрямі є А.Я. Гуревич. Його твори «Категории Средневековой культуры» (1972), «Культура и общество Средневековой Европы глазами современников» (1989), «Средневековый мир: культура безмолствующего большинства» (1990) та інші написані в традиціях школи «Анналів». Автор досліджує письмові та зображальні джерела, пов'язані з категоріями повсякденного буття, про які замислювалася людина Середньовіччя – душа та тіло, сім'я та секс, світ живих та світ мертвих, провина, свій та чужий з точки зору релігії тощо. Також він аналізує середньовічне світосприйняття на прикладах конкретних пам'яток літератури та візуального мистецтва. За підходом та стилем викладу роботи А.Я. Гуревича безапелятивно тяжіють до традиції школи «Анналів». В подібному дусі витримані роботи іншого радянського медієвіста Ю.Л. Безсмертного («Життя та смерть в Середні віки»). Цікавим є те, що радянська школа історичної антропології в основному мала за об'єкт дослідження Західноєвропейське Середньовіччя, ігноруючи при цьому місцеві матеріали.

Дослідження ментальностей в Європі здебільшого представлені на матеріалах раннього модерну, дещо менше – Розвинутого Середньовіччя. Як бачимо, вони пов'язані в основному з роботою над письмовим та візуальним джерелом. Вище ми згадували роботи, в яких представлені спроби проаналізувати матеріальне (зокрема, зброю) в широкому культурному контексті. Проте ці дослідження, як правило, не зосереджені на ситуативному відтворенні необхідних елементів образно-уявного – автори лише використовують узагальнені напрацювання з відповідної проблематики. В даному випадку це ілюструє розмежованість історії та археології. Протягом ХХ ст. дослідження минулого людства набуло предметної та методологічної орієнтації. Іншими словами, напрямок та характер пошуку задається предметом

дослідження – джерелом певного типу, чи основним методом, що використовується. Проблемний підхід, необхідність домінанти якого декларували ще на початку ХХ ст., на практиці часто зазнає обмежень через ігнорування вимоги комплексності шляхом порушення пропорції у співвідношенні уваги, приділеної різним типам джерел. Так, про важливість залучення археологічного матеріалу до студій образно-уявного та синтезу археології та історії писав ще Марк Блок. Тим не менш, дана ідея тільки частково реалізована на практиці.

Таким чином, протягом більш ніж двохсотрічної історії досліджень середньовічної клинкової зброї сформувалися кілька складових аналізу даного типу джерел – опис, типологія, атрибуція, матеріалознавчий аналіз (коли мова йде про артефакти), уведення в культурний контекст. В залежності від мети та характеру дослідження вони можуть бути представлені в різній пропорції. Нормою при цьому є залучення письмових та візуальних джерел до інтерпретації археологічних матеріалів. Напрацювання студій середньовічного уявного, що розвиваються з початку ХХ ст. в історичній науці, дають підстави піддати певній ревізії підхід, згідно з яким відбувається цей процес. Ідея реконструкції перцептивного образу артефакта лежить безпосередньо в цій площині.

1.4. Висновки

За більш ніж двісті років наукових досліджень середньовічної клинкової зброї відбулося формування сучасного методологічного апарату, що є продуктом синтезу історичних та археологічних підходів. З розвитком міждисциплінарних та трансдисциплінарних студій до процесу отримання інформації стали активно залучати методи інших дисциплін, таких як фізика, можливості комп'ютерних технологій в обробці, аналізі й візуалізації даних. Основними питаннями, відповідь на які дослідники шукають в ході роботи з клинковою зброєю давнини, як матеріальним джерелом, залишаються:

- розвиток та еволюція її різновидів в контексті змін у системі озброєння зокрема та мілітарній культурі загалом

- період та географія поширення типів

- традиції та інновації в технологіях виробництва зброї

- її місце в культурі суспільств минулого

Найбільш широко вживаним методом дослідження середньовічної клинкової зброї є типологічний. Для матеріалів другої половини XI – XIII ст. основні типологічні схеми були створенні в ході роботи Е. Окшотта, А. Брун-Гоффмайер, А.М. Кірпічнікова, М. Глосека, здійсненої у третьої чверті XX ст. Останні десятиліття розвиток точних та природничих наук відкрив нові перспективи в дослідженнях кількісно-якісного складу матеріалів та технологічних етапів виготовлення зброї, хоча самі по собі ці питання викликали інтерес науковців, починаючи з середину XIX ст., а на середину минулого сторіччя вже було видано ряд авторитетних робіт на тему (В.В. Арндт, Б.О. Колчін) Відносно інтеграції окремих предметів (чи груп) в широкий культурний контекст, варто зауважити, що вже ранні роботи, що репрезентують європейські зброєзнавчі студії, побудовані на принципі комплексності: автори використовували різні типи джерел для інтерпретації, аналізували проблему в горизонтальній (географічній) та вертикальній (хронологічній) площинах. Згодом, коли відбулося сепарування робіт з археології та історичного зброєзнавства, традиція надавати історичну довідку зберігалася навіть в публікаціях, основною метою яких був опис артефактів та їх уведення в наукових обіг. Окремі роботи сучасних істориків та археологів (О.Є. Мусін, М. Сливка, О. Лавринович) носять культурологічний характер і безпосередньо зачіпають взаємозалежність матеріальної культури та світоглядних уявлень. Не дивлячись на це, перцепція зброї в давніх культурах ніколи не була основним об'єктом досліджень.

Проблема історичного сприйняття дійсності та необхідність її вивчення була вперше сформульована засновниками школи «Анналів» М. Блоком та Л.

Февром. Подальший розвиток тема віднайшла в роботах їх послідовників та представників інших дотичних напрямків, таких як мікроісторія. Напрацювання, що побачили світ протягом останнього сторіччя, в основному ґрунтувалися на аналізі письмових та візуальних джерел, хоча ще Марк Блок робив акцент на унікальності археологічних матеріалів, як таких, що є прямим відображенням минулої дійсності, позбавленим авторських інтерпретацій.

Таким чином, підхід до дослідження середньовічної клинкової зброї, що передбачає поєднання аналізу археологічного джерела та його перцептивного образу, з одного боку базується на потужних наукових напрацюваннях, з іншого ж є новим з точки зору розташування змістових акцентів та формулювання дослідницької мети.

РОЗДІЛ 2

МЕЧ: МІЖ ЗАХОДОМ ТА СХОДОМ

2.1. Вступ

Меч – найбільш обговорюване в контексті історії середньовічної клинкової зброї явище як в фахових, так і в широких колах. В зброезнавстві термін «меч» використовується в кількох значеннях. В загальному розумінні він об'єднує під собою різні типи довгої клинкової зброї. Їх різноманіття представлено в широкій хронології (від початку епохи металів) та географії. Відтак, для кожного періоду та регіону визначення меча можна сформулювати по-різному. Необхідно зазначити, що з огляду на це основна характеристика – довжина клинка набуває відносності. Так, в «Археологічному словнику» авторства У. Брейя та Д. Трампа в дефініції поняття «меч» зазначається, що він «відрізняється від кинджала довжиною» (Брей, Трамп, 1990, с.156). Так, намагаючись сформулювати загальне визначення, автори апелювали до іншого, не менш загального поняття (кинжал). Очевидним є те, що подібні порівняння коректні тільки коли мова йде про зброю, що існувала синхронно та в одному культурному колі. З огляду на це, важливо зупинити увагу на відносно універсальній функціональній відмінності меча від кинджала – перший, поза залежністю від періоду та географії використання, в комплексі індивідуального професійного озброєння клинковою зброєю, завжди виступав пріоритетною складовою. Це спостереження дозволяє абстрагуватися від відносних критеріїв параметрів клинка, коли необхідно вдаватися до широких узагальнень.

В матеріальній культурі південноруських князівств XI – XIII ст. представлено кілька видів клинкової зброї. Найбільш поширеними є довгі двобічно загострені клинки колючо-рублячої дії зі збірним руків'ям, посадженим на прямий стрижень (хвостовик, черен). Довжина знахідок без суттєвих втрат – від 70 до 120 см. Саме по відношенню до них традиційно

вживається визначення «меч». Як відомо, дане слово в різних варіаціях зустрічається в більшості мов слов'янської групи. Питання його етимології не вирішене остаточно. Ймовірно воно походить від готського *mēkeis*, яке в свою чергу також було запозиченим з інших романо-германських мов (Етимологічний словник, 1989, с.454-455). Важливим є те, що слово «меч» є історичним і часто зустрічається в давньоруських письмових джерелах у формах *мечь*, *мѣчь* та похідних від них. Екстраполяція цього поняття на археологічні знахідки, як зазначалося, є достатньо сталою. Проте, це жодним чином не знімає з порядку денного питання щодо можливості використання визначення меч сучасниками також по відношенню до іншої клинкової зброї в якості узагальнюючого, про що буде йти мова нижче. Скоріш за все, «вузьке» значення переважало, викликаючи при цьому конкретні асоціації, більш того ситуативно протиставлялося найменуванню такого елемента озброєння як шабля, що прийшов на південноруські землі з кочівницькою військовою культурою у IX – X ст. (Кірпічніков, 1966, с.61). Адаптація цієї технології до давньоруських реалій може бути вдало висвітлена через призму реконструкції перцептивних образів. Також серед клинкової зброї Русі фахівці виділяють скрамасакси (великі бойові ножі, що фактично зникають з ужитку в XI ст.), бойові ножі (які здебільшого мали поліфункціональне призначення) та кинджали (представлені у вигляді поодиноких знахідок, датованих не раніше ніж XIII ст.) (Кірпічніков, 1966, с.72-73). На цьому фоні саме меч прийнято асоціювати з важко озброєними воїнами – європейською військовою елітою досліджуваного часу.

Географічне положення забезпечувало реалізацію потужних культурообмінних процесів на землях Південної Русі. Територія південних князівств Київської Русі завжди була місцем активного культурного діалогу. Для періоду XI – XIII ст. можна говорити про взаємодію з візантійським культурним колом. Імплементация християнства східного обряду на давньоруські реалії у X ст, як відомо, істотно вплинула на них, і сама по собі стала актом, що

проілюстрував, якому вектору взаємодій надала перевагу Русь. Паралельно цьому не менший інтерес представляють контакти з католицькою Європою. Цьому питанню в історіографії приділено дещо менше уваги, в першу чергу через стан джерельної бази. Християнство східного зразка визначило те, до яких рішень зверталися на давньоруських територіях протягом розвинутого Середньовіччя в архітектурі, поховальному обряді – активностях, що зараз відносно добре фіксуються і через свою атрактивність стають домінантою в культурному шарі з точки зору археології. Поряд з цим, взаємодія населення південної Русі з західною, а також північною культурними традиціями мала місце, і клинкова зброя є одним з найкращих тому підтверджень. Для періоду від другої половини XI ст. у вітчизняній історіографії тема північних взаємодій не представлена широко. Дослідження, присвячені попереднім сторіччям, в основному зосереджені на скандинавських впливах, потужність яких на цей час зменшується. Проте, судячи з археологічного матеріалу, також мали місце прямі контакти з прибалтійськими племенами. Дослідження поховань Меджибізької фортеці (Рудич, 2012), а також останні відкриття на пам'ятці «Острів» (Баранов, Івакін, 2020) дають підстави говорити не тільки про інвазії в місцеву матеріальну культуру прибалтійських елементів, але й про відповідний рух окремих невеликих груп населення з півночі на південь. Цікавими також є окремі знахідки, такі як навершя меча з Чорнівського городища (Калініченко, Пивоваров, 2014). Дослідники доводять його прибалтійське походження. Культурний діалог з заходом до XIV ст. – тема, ще менш висвітлена. Як відомо, в місцевому археологічному матеріалі представлені загальноєвропейські типи мечів. Хоча не вирішеними до кінця лишаються питання щодо місць виробництва та обігу цього виду клинкової зброї, фактом є те, що середньовічний меч, як технічне та художнє рішення, об'єднував різні культурні традиції. Відтак, постає необхідність співставлення відповідних перцептивних образів меча. Актуальності цьому надають випадки екстраполяції спрощеного бачення образу, притаманного західній традиції, на східні реалії. В першому

розділі даної роботи ми спробували проілюструвати те, що європейські дослідники неодноразово зверталися до проблеми історичного уявлення та сприйняття. Методологічно обґрунтовані та побудовані на аналізі джерел роботи присвячені конкретним феноменам (уявлення про смерть, тіло, пустелю, ліс, покарання тощо). Сприйняття зброї, у нашому випадку клинкової, – тема, якої торкалися побіжно, в контексті вивчення уявлень, пов'язаних з явищами влади, війни та насилля, що впливало на рівень узагальнень у висновках. Тези на кшталт «меч – символ влади», «меч – символ віри» потребують роз'яснення та уточнення з урахуванням особливостей минулої дійсності в конкретних часових та культурних межах. Ґрунтовний порівняльний аналіз західноєвропейської та давньоруської моделі сприйняття клинкової зброї не є метою роботи на даному етапі, оскільки йому повинно передувати ретельне дослідження обох, що є масштабним завданням. Проте, буде здійснено спробу верифікації окремих поширених тверджень відносно символізму меча.

Метою розділу є відтворити перцептивний образ меча, характерний для реалій Південної Русі XI – XIII ст., що дозволить визначити його місце в матеріальній та духовній культурі, а також в перспективі зрозуміти специфіку місцевого уявлення меча на загальноєвропейському тлі.

2.2. Археологічне джерело

Зразків європейських мечів, що вкладаються в хронологію від другої половини XI до XIII ст., достатньо багато. Як зазначав, Еварт Окшотт, в кожному музеї Європи можна знайти кілька мечів періоду Розвинутого Середньовіччя. Значна їх частина, особливо коли мова йде про Західну Європу, на момент уведення в науковий обіг знаходилася в приватних колекціях без належної супровідної інформації щодо місця, часу та умов віднайдення. Дещо краща ситуація у цьому відношенні спостерігається у Східній Європі, де традиції колекціонування були слабші, і більшість артефактів потрапила до науковців в ході археологічних досліджень. На сьогодні не існує загального

каталогу чи бази середньовічних європейських мечів. Починаючи з другої половини ХХ сторіччя лише кілька авторів представили дослідження, метою яких були висновки у загальноєвропейських масштабах. Так в своїх роботах велику кількість матеріалів з зібрань різних країн зібрав та проаналізував Еварт Окшотт. Це дало автору можливість розробити типологію, зробити висновки щодо еволюції меча, його місця в середньовічній європейській культурі, проте об'єм роботи унеможливив розміщення в публікаціях детальної інформації про усі опрацьовані артефакти. Аналогічним чином до відбору та аналізу джерел підходила Ада Брун-Гоффмайер. Її двотомне дослідження було доповнено каталогом мечів, які вона використала в своїй роботі. Протягом другої половини ХХ ст. виходили роботи, в яких акумулювалися мечі за регіонами. Так, території Словаччини приділив увагу Александер Руткай, Польщі – Мариан Глосек та Анжей Надольський, південно-східній Європі Марко Алексич, землям Білорусі Микола Плавінський, Прибалтиці — Артур Томпсон. Кількість матеріалу примушує авторів обмежувати себе регіонально та тематично. Як вже зазначалось, основним спільним напрацюванням стала типологія середньовічних європейських мечів. Перші варіанти були представлені в роботах Ади Брун-Гоффмайер та Еварта Окшотта. Пізніше інші дослідники адаптували та змінювали ці типології з огляду на специфіку матеріалу, з яким їм доводилось працювати, пропонували власні версії для локальних територій. Типології мечів розвинутого Середньовіччя не зіштовхнулися з такою потужною критикою, яка свого часу спіткала напрацювання Яна Петерсона. Проте, Еварт Окшотт власним пером піддав ревізії свої ж судження, зазначивши, що специфіка матеріалу змушує до узагальнень, які в багатьох випадках є критичними (Oakeshott, 1998, pp.14-15). Для Середньовіччя, історичного часу, похибка у кілька десятків років є відчутною. Визначення ж типу нерідко не тільки супроводжується абстрагуванням від характеристик, що не увійшли до обраних критеріїв, але й не враховує видозміни, що могли відбуватися з предметом протягом його життя. Так, наприклад, один й той

самий клинок міг пережити кілька демонтажів руків'я чи навпаки, якісні елементи руків'я могли бути переставлені з понівеченого в бою клинка на новий. Щодо географії поширення типів, як правило, фактично неможливо відслідкувати усі переміщення предмета в період від виготовлення до завершення використання, не кажучи про транспортування окремих комплектуючих, а зафіксовані центри виробництв далеко не завжди вдається зв'язати з конкретними виробами. Оскільки будь-яка сучасна типологія є штучним ретроспективним конструктом, окремим питанням є те, як усвідомлювала та яке значення надавала характерним відмінностям клинків людина Середньовіччя. Тим не менш, важливість типологічного методу важко переоцінити, оскільки він дозволяє, хоч і з певними застереженнями, систематизувати існуючий матеріал.

У 1966 році в роботі «Древнерусское оружие. Мечи и сабли» А.М. Кирпичников представив каталог мечів IX-XIII ст., знайдених в межах кордонів Давньоруської держави. До сьогодні це дослідження лишається найбільш повним зібранням відповідних матеріалів. Другу половину XI – XIII ст. автор виділяє в окремий етап розвитку форм меча (Кирпичников, 1966, с. 49). Цим часом він датував 45 знахідок, 34 з яких походять з території сучасної України. Серед них дослідник виділив сім типів. Перший тип (до нього відносяться 4 з 34 предметів) являє собою продукт еволюції типу S (за Кіріпичниковим та Петерсоном), який був поширений в Скандинавії та Центральній Європі протягом X-XI ст. (Кирпичников, 1966, с.26; Петерсен, 2005, с. 176-177). Його характеризує пряме чи злегка вигнуте перехрестя та п'ятидольне навершя (Кирпичников, 1966, с.51). Знахідки типу I датовані XII-XIII ст. Аналогії присутні в матеріалах Прибалтики та Волзької Болгарії. Тип II також походить від типу S чи типу A-місцевий (за Кіріпичниковим), що датується рубежем X-XI ст. (Кирпичников, 1966, с.33). Він був поширений протягом XI – XIII і представлений мечами з трьохдольним навершям та зазвичай дещо вигнутою гардою. Аналогії знайдені в Прибалтиці (Кирпичников, 1966, с.51-52). Три

знахідки з території України за каталогом Кірпи́чнікова відносяться до цього типу. Тип III – різновид типу Y, що побутував у X – на початку XI ст. (Кірпи́чніков, 1966, с.32). Його основна ознака – пласке навершя у формі напівкола, розвернутого донизу. Відповідні знахідки з Прибалтики та Західної Європи датовані XII – першою половиною XIII ст. З територій, що входять до меж нашого дослідження, походить два меча типу III. Час їх побутування визначається поки що виключно за аналогіями. До XII – XIII ст. А.М. Кірпи́чніков відносить предмети, об’єднані у тип IV (дві знахідки з Українських земель), який, на його думку, є варіацією типу X, що представлений у давньоруських матеріалах другою половиною X – початком XI ст. (Кірпи́чніков, 1966, с.31), а в Скандинавських – і більш ранніми знахідками (Петерсен, 2005, с.192-193). Це мечі з напівкруглим навершям та прямим перехрестям. Тип V походить від типу Z, поширеного в Європі наприкінці епохи вікінгів (Кірпи́чніков, 1966, с.32). Для нього притаманне лінзоподібне навершя та зазвичай пряме перехресття. П’ять мечів типу V з територій Південної Русі відносять до XII – XIII ст. Тим самим часом датовані знахідки (5 з 34), які Кірпи́чніков виділив у тип VI. Довге пряме (рідше – дещо вигнуте) перехресття та дископодібне навершя є основними ознаками типу, що з’явився в Європі у XII ст. та так чи інакше проіснував до XV ст. (Кірпи́чніков, 1966, с.53). Певні труднощі з датуванням в автора виникли з предметами типу VII (3 знахідки на території України). Гранчасте навершя при прямому чи злегка вигнутому перехрестті – результат еволюції типів з дископодібним помелем. Масивні розміри (загальна довжина 120-140 см), довга хватова частина руків’я у 20-30 см (у 3 з 4 існуючих екземплярів, 3 з яких походять з території України) та багаторядний діл (у 2 екземплярів, 1 з території України) вказують на XIV-XV ст. Хоча А.М. Кірпи́чніков зазначає, що датувати давньоруські знахідки більш раннім часом немає ґрунтовних підстав, він припускає, що вони все ж таки могли існувати в домонгольський період (Кірпи́чніков, 1966, с.54). Таким чином, ми бачимо, що типи I – V (за Кірпи́чніковим) являють собою продукти

еволюції (чи скоріше пізні різновиди) типів мечів епохи вікінгів. При цьому типи I та II мають аналогії виключно в північно-східних матеріалах. Типи від III по VII можна вважати загальноєвропейськими. Вказуючи, що типи I, II поступаються іншим вагою та масивністю, дослідник припустив, що вони могли використовуватися для ураження відносно легко захищеного, але при цьому рухливого супротивника (Кірпи́чников, 1966, с. 55-56).

Після виходу дослідження та каталогу Кірпи́чнікова у 1966 року мали місце окремі публікації мечів з фондів зібрань та нових знахідок. Так, в статтях Б. А. Прищепи, Ю.М. Нікольченко, Тимощука, Русанової, В.М. Зоценка С.В. Терського, Я. Кушніра, Р. Лівиха та інших дослідників представлені матеріали з історичних земель Галицького та Волинського князівств. У 2016 році було захищено кандидатську дисертацію львівського дослідника Б. Гринчишина «Клинкова зброя в системі озброєння давньоруського воїна XII – XIV ст.». В ній автор представив каталог мечів відповідного часу, що походять з територій Галицько-Волинського князівства, та сьогодні зберігаються в музейних зібраннях України та Польщі. Серед них 23 артефактів можуть бути датовані часом до початку XIV ст. Чотири предмети автор відніс до типу I за Кірпи́чниковим, один – до типу II. Інші – типологізував, послуговуючись схемою Е. Окшотта (Гричишин, 2016, с.115-130). Пізньосередньовічні мечі з зібрань Національного музею історії України (Київ) опублікувала О. Попельницька. Чотири з них відносяться до європейських типів XIII – XIV ст. (два артефакти увійшли до каталогу Кірпи́чнікова) (Попельницька, 2014, с.151-153). У 2008 році під час археологічних розкопок на Київському Подолі під керівництвом Н. Хамайко в споруді давньоруського часу було виявлено меч (Хамайко, Оноприєнко, 2011, с. 464). Стан збереженості артефакту був незадовільним, проте основні морфологічні особливості помітні достатньо виразно, що дало дослідникам віднести меч до типу VI за Кірпи́чниковим.

Проблема локалізації виробництва мечів XI – XIII ст. та шляхів їх поширення Європою, як зазначалося вище, досі лишається невирішеною. Ідея

про існування місцевих центрів (Кирпичников, 1966, с.56-57) станом на сьогодні має недостатньо археологічних підтверджень. Важко також поки що апелювати в межах цього питання до досліджень технології виробництва. На центрально європейські імпорти вказує стилістика оформлення деяких клинків. Зафіксовані в давньоруських матеріалах також відповідні артефакти балтійського культурного кола (Терський, 2013, с.12). Окремий інтерес для нас представляють латиномовні інскрипції на клинках. Якщо для знахідок IX – XI ст. характерні написи, що інтерпретуються здебільшого як назви майстерень, то в досліджуваній нами час починають домінувати написи релігійного змісту. Окрім цього зустрічаються інкрустації у вигляді орнаментів та символів. На європейську традицію інкрустування клинків цього типу вперше предметно звернув увагу швейцарський дослідник Р. Вегелі на початку XX ст. Пізніше дослідники зверталися о теми, проте не приділяли їй належної уваги (Дрбоглав, 1984, с.10-11). Детально дослідив написи а мечах та виділив деякі хронологічні закономірності в їхньому розвитку Е. Окшотт (Окшотт, 2004, с.128-260). А.М. Кірпічников та А.Ф. Медведєв описали та систематизували написи, що зустрічаються на клинках, знайдених на давньоруських територіях (Кірпічников, 1966, с.51-57; Колчин, ред., 1985, с.303-307). Окреме дослідження цьому присвятив Д.А. Дрбоглав («Загадки латинских клейм на мечах IX – XIV веков», 1984).

Е. Окшотт зробив кілька важливих висновків відносно еволюції написів на мечах X – XIV ст. Прослідковуючи розвиток типів на теренах Західної та Центральної Європи, він підкреслював, що зміни у морфології клинків, які маркували перехід від «епохи вікінгів» до «епохи лицарства», супроводжувалися поступовим зникненням інскрипцій старого стилю та появою нових за змістом та стилем виконання написів. Так, зразки, що належать до типу X, за Окшоттом модифікації типу VIII, дозволяють якнайкраще проілюструвати цей процес. Хронологічні межі побутування типу X – кінець X – перша чверть XIII ст. На найбільш ранніх екземплярах можна зустріти

характерне для попереднього періоду ім'я коваля (майстерні) «Ingelrii», «Ulfberth» на одному боці і новий девіз релігійного змісту INNOMINEDOMINI. Стиль написів однаковий – великі літери, виконані, як правило залізом. Автор зазначає, що нерідко молитва написана з помилками, що явно вказує на перехідний період (Окшотт, 2004, с. 239). На мечях типу XI, який Окшотт датує 1120-м – 120 роками, інскрипції, що трактують як імена ковалів чи назви майстерень, зникають зовсім. З обох сторін клинка можна побачити тексти релігійного змісту, інкрустовані тонкими елегантними літерами, виконаними вже не тільки з чорного, але й жовтого та білого металу. Найбільш поширені написи – «Homo Dei», «BENEDICTUS DEUS MEUS», «SES (Satctus) PETRNUS», «IN NOMINE DOMINI». Наступні типи, побутування яких дослідник датує кінцем XII – початком XIV ст. переважно оздоблені абревіатурами. Тенденція до скорочень, що міцно закріпилася у XIII ст., значно ускладнює прочитання написів. Окшотт об'єднав написи-абревіатури у кілька груп. Перша з них – формули, що містять повторювані букви O та S. Напис «SOSMENCRSOS», з меча, який походить з Померанії і датується першою половиною XIII ст. (пізній зразок типу X), дослідник читає як «O S(ancta) – M(aria) – E(ripe) N(os) - CR(istus)» і вважає зверненням до Христа та Святої Діви Марії. Як бачимо, визнаючи логіку подібного припущення, варто визнати, що підтвердження коректності подібного прочитання немає. Ще більш складну ситуацію автор описує на прикладі меча, на якому представлені дві формули. Вони виконані ще більш вузлуватим та зплутаним шрифтом ніж «SOSMENCRSOS». Перший напис представлений чотирма буквами I, розділеними виткими стеблами, що нагадують покладені горизонтально букви S. Другий напис – «NONON». На думку Окшота, косу лінію середньої букви N перетинає S. При цьому, навіть судячи з промальовки автора, вона може бути трактована не як літера, а як фрагмент рослинного оздоблення. Дослідник вважає, що «I I I I» читається як «Iesus», а «NONON» – як «O Nomine Sancti: O Nomine Sancti Iesu». Свою версію він протиставляє прочитанню «Si, Si, Non,

Non» (девіз «хай твоє «так» буде «так», а «ні» – «ні»), підкреслюючи, що вона в більшій мірі відповідає загальній моді того часу. Проте, очевидно, що обидва припущення довести непросто. Пізніше написи на клинках остаточно перетворюються на довгі набори літер, в основі яких часто зустрічаються формули «NED», «Dei», «DIG». На кінець сторіччя інскрипції стають коротшими, проте не простішими для розуміння. Особисті імена зустрічаються на клинках рідко. Окшотт описує кілька таких екземплярів, датування яких тяжіє до XIV ст. На його думку, імена, які вдалося прочитати, належать власникам мечів. Також дослідник зазначає, що в XIII ст. на клинки повертаються клема майстрів. Він вбачає їх серед знаків хреста, серця, щит, шолом, меч та схематично виконаних тварин (вовк, одноріг, пелекан, бик, лев, орел, птахи). Окшотт підкреслює, що провести межу між торгівельною маркою (клеймом майстра) та релігійною символікою вкрай важко (Окшотт, 2004, с.260). При цьому подібні зображення могли мати й відмінне, третє трактування.

Прочитання написів на мечях є складним процесом, що викликає гострі дискусії дослідників. Це обумовлено не тільки труднощами, пов'язаними з визначенням змісту тексту, але й зі станом збереженості артефактів, яка далеко не завжди дозволяє точно його відтворити. Нерідко частини інскрипцій зруйновані часом, в деяких випадках цей фактор поєднується зі специфікою написання, яка викликає до життя різночитання. Р. Вегелі першим спробував виділити серед масиву написів на мечях окремі групи. Еварт Окшотт узагальнив ці напрацювання у своїх висновках. До проблеми також зверталися А. Брун-Гофмайер та М. Глосек. Розвитку вона набула в роботі А.М. Кірпічнікова. В 60-ті роки XX ст. він здійснив розчистку 102-х мечів кінця IX – XIII ст., знайдених на території Давньої Русі. 46 клинків з цієї кількості були датовані другою половиною XI – XII ст., 56 – другою половиною XI – серединою XIII ст. На 76 з них було виявлено інскрипцій. Для мечів IX – першої половини XI ст. характерні написи, які трактуються як назви майстерень (імена ковалів).

«Ulfberth», «Ingelrii-Ingelred», «Cerolt», «Ulen», «Leutlrit», «Lun» дослідник визначає як імена зброярів, що працювали в районах Рейну та Дунаю, що вказує на походження клинків. На думку Кірпічнікова, імпортованими є 64% з досліджених ним клинків відповідного часу. Відносно інших він говорить про місцеве виробництво, зокрема, апелюючи до виявленого напису «Людота(Людоса)» – «коваль» на мечі з Фоцеватого (Полтавська обл., Україна). Сьогодні дане відкриття відчуває на собі критику дослідників, які стверджують, що подібна інтерпретація не обрентована і не підкріплена матеріалом. Тим не менш, робота Кірпічнікова проілюструвала, що на мечях IX – XI ст. переважали загальноєвропейські написи, геометричні орнаменти та окремі символи (хрести, напівмісяці, кола тощо). Написи, виявлені на клинках другої половини XI – XIII ст. дослідник називає скороченими та пропонує їх класифікацію на основі напрацювань Р. Вегелі. Він виділяє дев'ять груп, представлених двома типами. До першого типу відносяться «словесні символи», до другого – «формули присвяти». Перша група за Кірпічниковим об'єднує в собі написи-сиглі – окремі літери, які означають слово. Друга – складні символи, які є поєднанням сиглів та інших літер. До третьої групи автор відносить так звані прості формули. Вони, як і написи з наступних груп, являють собою формули присвяти, найпростішою з яких для розуміння є згадувана вище «IN NOMINE DOMINI» («В ім'я Господа»). Четверта група – «in» – написи, що входять до неї ускладнюються, складаються з більшої кількості символів в порівнянні з інскрипціями з попередніх груп. Обов'язковою ознакою є наявність в тексті аббревіатури IN, яку розшифровують як «In Nomine». Другою половиною XII – першою чвертю XIII ст. Дослідник датує написи п'ятої групи, що містять в собі слово «benedic». Кілька видів об'єднує шоста група, яка, як і попередня вважається науковцями перехідною від складних написів четвертої групи до довгих XIII – XIV ст. Останні власне перепрезентовані сьомою групою «ned» («nd»), що набула поширення в середині XIII ст. До другої половини XIII – першої чверті XIV ст. відносять клейма

восьмої групи «nr» («Nomine Redemptoris»). До останньої чверті XIII – першої половини XIV ст. – дев'ятої «dig-dic».

Більш детально проаналізував написи на мечях Д.А. Дброглав. Притримуючись поділу на дев'ять груп, він виділив ряд підгруп, уточнивши хронологію побутування деяких з них. Якщо А.М. Кірпічніков залучив до свого дослідження матеріали з території Русі та Прибалтики, Дброглав використав описи 165 клинків з різних країн Європи. Він зауважив, що лише 11 з виявлених 141 видів клейм повторюються (відповідно на 35 мечях). При цьому в двох з описаних автором випадках на різних сторонах одного й того ж самого клинка представлені написи, які належать до різних груп (Дброглав, 1984, с.16). Дослідник наголошував, що в основі прочитання написів на мечях повинні лежати ретельні палеографічні дослідження. Він справедливо зазначав, що поверхневість та неуважність в сприйнятті написів є неприпустимими і породжують в корені невірні припущення. Розшифровці інскрипцій повинні передувати встановлення закономірностей у використанні сполучень літер, аналіз великих об'ємів порівняльних матеріалів, які дають уявлення про середньовічні скорочення (релігійна фразеологія, епіграфіка, церковні тексти тощо). Для прочитання написів важливо мати розуміння не тільки змісту сиглів та абревіатур, але й принципів їх поєднання (будови). Щодо значення дослідження написів для визначення місця виробництва мечів, Дброглав помітив, що зразки, віднесені до групи V, були знайдені вздовж прибережної лінії зони активності Ганзейського торгового союзу.

Так, дослідження написів на середньовічних мечях має багато перспектив, і значна кількість пов'язаних з тим питань залишаються предметом для дискусій. Тим більш, що кількість знахідок поступово збільшується. Наприклад, рентгенографічні дослідження дозволили виявити на мечі, що походить з археологічних розкопок 2008 року на Подолі, двосторонній напис. Науковці нарахували близько шістдесят символів, з яких прочитати вдалось лише початок тексту на одній стороні («BENEDIC»). Але вже навіть ця

інформація дозволила віднести клинок до типу V за Кірпічніковим-Доброглавом і тим самим звзвити його датування до кінця XII – початку XIII ст. Окрім того було виявлено, вірогідно, фігурне точкове клеймо майстра (Хамайко, Онопрієнко, 2010, с.468). Не дивлячись на те, що прочитання значної кількості інскрипцій на мечах другої половини XI – XIII ст. залишається на рівні припущень, аргументи на користь домінування серед них латиномовних сентенцій релігійного змісту переважають. Зокрема, це актуально для матеріалів, що походять з давньоруських територій. Так ми маємо ситуацію, коли носії східного християнського обряду, що послуговувалися кириличним письмом (у випадку, якщо були навчені грамоті), мали в користуванні зброю, прикрашену латиномовними абрєвіатурами, в яких, вочевидь, були зашифровані релігійні формули західного зразку.

Окрім написів, до умовно нефункціональних елементів мечів можна віднести декорування руків'ї та піхов. Дослідники відмічають, що клинки другої половини XI – XIII ст. декоровані значно в меншій мірі, ніж їх попередники. В даному випадку під декоруванням мається на увазі, в першу чергу, інкрустація руків'я чорними та кольоровими металами, у тому числі золотом і сріблом. В орнаментальних мотивах, що прикрашають мечі (як руків'я, так і клинки) епохи вікінгів, дослідники часто вбачають символічний зміст, пов'язаний з язичницькими віруваннями. Відтак, зміни у відповідній традиції пов'язують з християнізацією Європи та втратою язичницькою символікою актуальності. На практиці проблема виглядає дещо ширшою. Як ми бачили вище, геометричні та рослинні орнаменти, символи різного роду, та в окремих випадках навіть сюжетні малюнки, широко зустрічаються на «християнських» мечах XI – XIII ст. Поза контекстом змісту інскрипцій трактувати їх можна по-різному. Окрім цього, в попередній період історії меча фактично Західна та Центральна Європа вже була християнською. Безперечно, Скандинавський півострів, Прибалтійський регіон та до певного часу Русь залишилися територією язичництва, проте різниця в підходах до декорування

мечів умовно разрахованих на християнських та паганських користувачів в науковій літературі не проілюстрована. Варто зазначити, що для Середньовіччя поділ на християнське й язичницьке в царині уявного та символічного є достатньо умовним.. Як міфологічна, так і релігійна свідомості орієнтовані на домінування чуттєвого пізнання світу, що робить їх близькими з точки зору механізму реалізації. Очевидно, цей факт породив парадокс, коли, з одного боку, релігія була потужним культурно визначальним чинником, а з іншого, – на рівні повсякденного буття деякі світоглядні моделі, дещо змінивши форму, продовжували побутувати й після зміни політеїзму монотеїзмом. Так, яскравий приклад «запозиченого» християнством символу, актуальний у межах проблеми декорування зброї, – одноріг на мечях XII – XIII ст. З огляду на усе сказане вище, схилиємося до думки, що очевидні з археологічних матеріалів зміни в традиціях прикрашання мечів, обумовлювалися причинами, які виходять за межі релігійно-символічного. Можливо, в даному випадку, було б доцільним вжити термін «мода», що в певній мірі нівелює жорстке протиставлення світоглядних моделей, хоча при цьому не применшує значення їхнього впливу на ситуацію.

Важливим є археологічний контекст виявлення досліджуваних артефактів. 30 предметів, знайдених на території Південної Русі, що увійшли до каталогу Кірпишнікова, походять з шарів городищ чи є випадковим знахідками. Один меч походить зі сховку у Десятинній церкві. Три меча були знайдені у похованнях (з них два (тип VI) – в похованнях при соборах). Не пов'язані з похованнями знахідки також домінують в Галицько-Волинських матеріалах. Дана ситуація виразно контрастує з попереднім періодом, коли більшість знахідок походить з підкурганних поховань. Причиною тому справедливо вважають перехід від язичницької до християнської обрядової традиції.

Таким чином, меч, як різновид довгої клинкової зброї, широко представлений в археологічних матеріалах південної та західної Русі другої половини XI – XIII ст. Загальний аналіз масиву знахідок ставить перед нами ряд

питань, відповіді на які мають принципове значення для адекватного розуміння важливих аспектів давньоруської культури не тільки у мілітарному, але й у ментальному розрізах. Зокрема, не розкритою видається проблема співвідношення та поєднання місцевої традицій в розумінні меча, як явища матеріальної та духовної культури, з західною. Також окремого висвітлення заслуговує бачення ролі предмету (меча) в діях, що, як прийнято вважати, носять символічний та ритуальний характер.

2.3. Перцептивний образ меча в культурі Давньої Русі

«На той час, коли розквіт лицарства приніс йому найбільшу славу, меч вже більш ніж дві тисячі років був емблемою могутності та лідерства. Приблизно до 1150 року він остаточно набув свого символічного значення: до усіх давніх традицій християнство додало ореол святості,» – так Е. Окшотт описав роль меча в культурі Розвинутого Середньовіччя католицької Європи (Окшотт, 2004, с. 235). До подібних поетичних узагальнень дослідник, як і його попередники, сучасники та наступники, вдається в своїх роботах неодноразово. Більш конкретним, але подібним за змістом, наприклад, видається висновок А.М. Кірпічнікова: «Розвиток феодалної організації висунув меч в якості найважливішого військового та державного символу.. Меч втілював владу князя...Під час перемовин, церемоній, зустрічей, вдома та в дорозі феодал незмінно носив меч, демонстрував його, спирався рукою, тримав на плечі. Меч був обов'язковим елементом лицарської обрядовості...». Подібне сприйняття науковцями меча в середньовічній культурі, як зазначалося вище, побудоване на ранніх роботах європейських дослідників. В основі відповідних висновків лежать, в першу чергу, уявлення авторів про символічне. В даному випадку під «символічним» мається на увазі не тільки стало-асоціативне, скільки світоглядно-уявне. Іншими словами, увагу дослідників звертали на себе ті епізоди, які дозволяли побачити зв'язок предметом матеріальної культури, чи зав'язаною на ній дією, та уявленням середньовічної людини щодо центральних

категорій буття, таких як життя, смерть, влада тощо. «Символізм меча», як стало змістове навантаження, сформулювався в наукових роботах на основі обмеженого кола джерел та їхньої інтерпретації в межах понятійно-категорійного апарату дослідника. Яке місце займали символічні та поетичні образи меча в світосприйнятті людини середньовіччя і чи існували вони взагалі у тому вигляді, який нам пропонують сучасні дослідницькі роботи спробуємо з'ясувати через їх співвідношення з образом перцептивним, складовими якого вони теоретично повинні були бути. Щоб зрозуміти, на скільки глибоко ми можемо судити про сприйняття меча у давньоруській культурі, необхідно звернутися до письмових та зображальних джерел.

Давньоруські письмові джерела, до яких можна використати задля відтворення перцептивного образу меча, відносно нечисленні та достатньо специфічні. З огляду на зміст запропонованого підходу, відбір повинен здійснюватися на користь пам'яток, які не тільки відображають події XI – XIII ст., але й були створені у цей самий період. В «Сводном каталоге славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР», що вийшов у 1987 році, представлений повний перелік рукописів XI – XIII ст., які на момент публікації перебували в різних зібраннях на території Радянського союзу. В каталозі представлено 498 позицій, згрупованих за хронологічним принципом, що дозволяє скласти достатньо повне уявлення щодо характеру та інформативності джерел цього часу. Переважна більшість з відомих пам'яток – твори релігійного змісту (Євангелія, життя, патерики, псалтири, стихирарі, требники, мінеї, панедикти, октоїхи, повчання, апостоли, кормчі тощо). Їх особливість полягає в тому, що в основному вони являють собою переклади канонічних грецьких, болгарських та візантійських текстів, здебільшого більш ранніх. Відтак, спроби шукати в них цитати мілітарного характеру, що відображали б погляди мешканця середньовічних південноруських земель мають сумнівну перспективу. Безперечно, не можна зневажати тим фактом, що ця література виступала ідейно формуючою, але те, що переважна більшість даних

документів на сьогодні не є опублікованою належним чином і не піддавалася ретельному текстологічному аналізу, ускладнює дослідження питання з цього боку. Найвідомішими рукописами XI – XIII ст. є Ізборнік 1078 року, Ізборнік 1098 року, Успенський збірник (рубіж XI-XII ст.) та Новгородський літопис (XIII ст.). Перші три документи є перекладами, хоча в Успенському збірнику виділяють три фрагменти, створені руськими авторами. На жаль, вони не містять інформації, яка є цікавою в контексті даного дослідження.

Проблема давньоруського літописання ґрунтовно досліджується, починаючи з XVIII ст. Класичними в цьому напрямку є роботи Г. Ф. Миллера, М. В. Ломоносова, В. Н. Татищева, І. І. Срезневського, К. Н. Бестужева-Рюміна, Н. Н. Яниша, І. О. Тихомирова. Переворот в підході до аналізу літописів зробили дослідження О. О. Шахматова. Саме він сформулював принципи порівняльно-текстологічного аналізу та завдяки їх використанню вибудував генеалогію літописних джерел Давньої Русі. Не дивлячись на те, що окрім Молодшого Новгородського літопису, усі інші подібні твори дійшли до нас в пізніх списках, дослідники переконливо довели, що фрагменти оригінальних текстів давньоруського часу переносилися туди майже без змін. Це порушує не тільки хронологічний принцип відбору джерел, а й географічний, оскільки до списку могли увійти тексти, створені не тільки в іншому часі, а й в іншому просторі. Літопис – документ, який не тільки представляє події в послідовній хронології, але й у вигляді відступів об'єднує в собі окремі твори різного жанру – від агіографічних пасажів до нормативно-правових документів. Відтак, вони є надзвичайно інформативними джерелами, коли мова йде про сприйняття дійсності людиною давнини. Найбільш повне зібрання давньоруських літописних творів видавалося з 1841 року під назвою «Полное собрание русских летописей». Саме цим виданням послуговується А. А. Арциховський в своїй статті «Русское оружие X-XIII ст.» 1946 року. Унікальність цієї роботи дослідника полягає в тому, що він підкріпив свій лаконічний огляд археологічних матеріалів цитуванням письмових джерел, тим самим майстерно

увівши їх в культурний контекст. За допомогою тексту автор підкріпив припущення щодо

- особливостей використання меча (носіння в піхвах, використання рублячих та колючих ударів)
- візуальних характеристик клинків (підкреслювана блискучість)
- цінності меча як трофея
- меча як символ князівської влади
- сакральності мечів канонізованих князів (Арциховский, 1946, с.9-11).

В «Полном собрании русских летописей» А.А. Арциховський нарахував 44 згадки мечів, під датами в межах XI – XIII ст.

Для аналізу ми обрали Лаврентійвський, Іпатіївський та Новгородський літописні списки. Це найдавніші рукописні оригінали, які дійшли до нашого часу, і в складі яких, на думку фахівців збереглися майже незмінно більш ранні тексти XI – XIII ст. Новгородський літопис ми проаналізували у двох зводах – старшому та молодшому – для порівняння. Робота проводилася з текстами за виданням 1997 року.

Лаврентійвський рукопис зберігається в Російській національній бібліотеці під шифром F. n. IV.2. Вважається, що основну роботу над текстом провів монах Лаврентій, що переписав літопис у 1377 році для суздальсько-нижньгородського князя Дмитра. Руці Лаврентія належать аркуші з 40зв по 173зв при загальному обсягу опусу у 173 арк. Окрім нього до роботи було залучено ще двох писців – перший переписав початок рукопису до 40 арк, другий, вочевидь, створив арк.157-157зв, 167-167 зв та частину арк. 161-161зв (з кінця 14 строки звороту його дописав Лаврентій). Дослідники зазначають, що почерки невідомих писців схожі, проте недостатньо підстав вважати, що вони належать одній людині. Станом на сьогодні Список має втрати – 12 аркушів, які, за логікою, повинні бути присвячені подіям 6406 – 6429 (898 – 922), 6771 – 6791 (1263 – 1283), 6796 – 6802 (1288 – 1294) років. В публікації для їх реконструкції були використані тексти Радзивілівського та Троїцького літописів.

Згідно з пануючою версією, для створення списку Лаврентій та його колеги використовували літописний великокняжий звод тверського князя Михайла Ярославича початку XIV ст. Підставою для подібних висновків стало те, що в статтях, які відповідають кінц. XIII – початку XIV ст. багато уваги приділено подіям, що безпосередньо стосувалися тверських земель. Лаврентіївський список завершується подіями 1304 року. Загалом в його основі лежить Сильвестрівська редакція Повісті минулих літ (до 1110 року), а також Суздальський літопис (від 1111 року). Відповідно, в одному джерелі маємо справу як з південноруською, так і з північною традицією літописання. Унікальності Лаврентіївському списку додає те, що в ньому зберігся текст Повчання Володимира Мономаха.

Іпатіївський список зберігається в Бібліотеці російської Академії наук під шифром 16.4.4. Свою назву він отримав від Костромського Іпатіївського монастиря, в якому зберігався у XVII ст. Проаналізувався водяні знаки, Н.Д. Ліхачов датував рукопис 20-ми роками XIV ст. В основі списку лежать Київський (до 1198 року) та Галицько-Волинський (до кін. XIII ст.) зводи. А.А. Шахматов вважав, що Іпатіївський список був однією з трьох редакцій Южнорусского літописного свода початку XIV ст. Окрім згаданих вище, серед літописів, що використовували творці Південноруського літописного зводу, Шахматов вказує Чернігівський літописний звод, з якого були списані деякі відомості стосовно подій XII ст., та так званий Общерусскій літописний зводъ, що був складений в Суздалі на початку XIV ст. Окрім Іпатіївської, найбільш ранньої редакції, існують також Хлебниківський та Погодинський списки. Щодо Іпатіївського, він являє собою рукопис на 307 аркушах. Втрачено лише один аркуш. Фахівці вважають, що над текстом працювало чотири писця. Першим почерком написані аркуші з 1 по 40, другим – з 41 по 103, з 198 по 212, а також перші п'ять строк 104 аркуша, третім – з 104 по 197 і четвертим – з 213 по 307. На деяких сторінках присутні пропуски в тексті, в інших випадках – виправлення та приписки.

Старший ізвод Новгородського літопису дійшов до нашого часу у вигляді Синодального списку, який на даний момент зберігається в Синодальному зібранні Державного історичного музею в Москві під №786. Це рукопис на 169 аркушах. Виклад подій починається з 1016 року, відтак фахівці припускають, що близько 128 аркушів втрачено. Відсутні також аркуші з подіями 1273-1298 років. Вважається, що Старший ізвод створювався у два етапи: у другій половині XIII ст. були переписані події до 1234 року (власне це робить його найстарішою рукописною пам'яткою давньоруського літописання, оригінал якої зберігся), а бл. 1330 року була переписана частина від 1234 до 1330 року відповідно. Першопочатково вважалося, що рання частина ізводу створювалася двома писцями, проте зараз фахівці схиляються до думки, що весь текст був переписаний однією особою. Також в документі містяться приписки за кілька наступних років, виконані різними почерками, які за змістом пов'язують з Юр'ївським монастирем у Новгороді. Старший ізвод Новгородського літопису представлений Комісійним, Академічним, Толстовським та Троїцьким списками, які датуються XV – XVI ст.

Для роботи над відтворенням перцептивного образу меча необхідне чітке уявлення про етапи та процес створення списків, оскільки характер згадок може напряму залежати від часу, місця їх появи, а також від авторства.

Так, в чотирьох досліджених текстах меч був згаданий 47 разів (Табл.1). За прикладом А.А. Арциховського ми не включаємо до цієї цифри повторювані цитати. Також окремо рахуються похідні від слова іменники («мечник»).

В опрацьованих фрагментах меч згадується як конкретне, так і загальне поняття. В першому випадку очевидним є те, що мови йде про конкретний вид клинкової зброї. Підтвердженням тому є

- характер контексту – меч згадується в описах динамічних ситуацій з чітко визначеним сюжетом:

«оувѣдѣвше же се вканънъи Сѣполкъ аѣко еше дышетъ. посла два Варага прикончатъ юго. внѣма же пришедшема [и видѣвшема] аѣко и еше живъ

єсть. єдинь єю извлекъ мечъ пронъзе и къ срѣцю. и тако скончасѧ блѣжньи Борисъ »

«вдинь ногами топталъ .а другъи роґома боль вепрь ми на бедрѣ мечъ вѣталъ»

«в̄ нихъ же и мѣчь извлѣкъ противу Іссу Наоугину»

«вна же тако створи и давши же мечъ сѣноуи своєму Изаславу в руку нагъ»

«и помолиса Буѣ и вынзе мечъ свои . и призва на помочь собѣ стѣґо мчка Федора»

«избивъше стороже двѣрньи, придоша къ сѣнѣмъ, князю же очютивъше, попадъ мечъ и ста у двѣрии, боряся с ними, оныхъ же бѣше много, а князь одинъ»

«Даниль же вободе копье свое в ратьного . изломившоу же сѧ копью и вбнажи мечъ свои . позрѣвъ же семь и сѣмь и види стагъ Василковъ столе и добрѣ борющъ и Оугры гонащоу . вбнаживъ мѣчь свои . идоущоу емоу братоу на помощь . Многы же ѡзви и инии же в̄ меча его оумроша снемшесѧ с Мирославомъ . и видѣвъ . ѡко Оугре собираютсѧ и ехаста на нѣ два »

- протиставлення:

в текстах зустрічаються згадки про різну зброю – списи, топори, шаблі. В даному випадку на особливу увагу заслуговує використання в межах однієї цитати термінів «меч» та «шабля», що говорить не тільки про розуміння автором відмінності цих двох явищ, але й про його бажання підкреслити це:

«А сѣкше єґо саблѧми и мечи идоша прочь»

«и борѧхус с нимъ велми бѧшетъ бо силенъ и сѣкоша и мечи и саблѧми и копиинѧѡ ѡзвы даша ему емоу же не бѣ числа»

- увага до технічних прийомів використання меча:

А.А. Арциховський, звернувши увагу на цей момент, використав його для формування припущень щодо техніки ведення мечового бою. Для нас важливим, в першу чергу, є сам факт того, що літописець зафіксував подібні

деталі, оскільки це напряму вказує про усвідомлення ним того, про яку саме зброю йде мова.

«Изаславъ же речѣ кнѣзь есмь. и единь ѿ нихъ речѣ а такъ ны еси и надобѣ и вынза мечь свои и нача и сѣчи по шелому бѣ же на шеломѣ надѣ челомѣ Пантелѣмонѣ златѣ и оудари и мечемъ »

«Ратьнаѣ сѣкущеса мечема»

«Лвови же оубодшемоу соулицю свою въ щить его .и не могоущу емоу тоулитисъ Левъ Стекыита мечемъ оубии и брагъ его прободе мечемъ»

«въвыхъ рассѣкаху мечи а другихъ стрѣлами стрѣлахуть»

Поряд зі згадками конкретного характеру маємо цитати, в яких «меч», можливо, використовуватися в розумінні «зброя»:

«и будетъ во тщету крѣпость ваша . и биеть вы приходати мѣчь . и будетъ земля ваша пуста»

«и ѿтолѣ мечь взимають Роговоложи внуци противу Ярославлимъ внукомъ»

З першого погляду здається очевидним, що автор вдається до літературного прийому, і «меч» виступає узвгальнюючою назвою. Проте виникає питання, наскільки для людини середньовічної Русі були допустимі подібні формулювання. В текстах зустрічається окремий термін «оружие». Якщо припустити, що в згаданих вище епізодах автор має на увазі безпосередньо меч, як тип зброї, ми маємо справу з зародками символічного використання терміну в тексті, коли предмет асоціюється з дією, в даному випадку, військовою активністю. Для розвитку цієї думки необхідно звернутися до третьої групи згадок, в яких символічність у використанні поняття є більш очевидною та яскраво вираженою:

«аще ли зло творишь боиса не бо без ума мечь носить . и да юму шѣкъ крѣтъ чѣстны и мечь . река се ти буди схранникъ и помощникъ .а мечь прѣщенье и шпасенье . иже нынѣ даю ти . пасти люди своѣ ѿ противныхъ .»

«кназъ бо не туне мечъ носить в мечь злодѣемъ а в похвалу добро творащимъ»

«Гѣрьборть же присла Данилови мечъ и покорение свое»

«Посла Бѣ на насъ мѣчь свои иже послужить гнѣвою своему за оумножение грѣховъ нашихъ»

В перших двох випадках меч згадується в контексті висловлювань щодо князівської влади. Меч дається князю для захисту свого народу. Очевидно, ми маємо справу з символічною дією під час отримання титулу. Візуальні джерела та існування так званих коронаційних мечів, підтверджують, що цитати напряду відображають історичні реалії. Проте, чи можна для XIII ст. говорити про це, як про складову «символічного образу меча» чи свідчення того, що меч виступав символом влади, справедливого суду тощо? Вірогідним видається те, що подібне змістове навантаження стосувалося конкретно взятих предметів, що були задіяні в церемоніалі. Екстраполювати ж його на меч, як тип зброї, не має підстав. Символічна дія також описана в третій цитаті. В даному випадку предмет виступає як частина жесту – демонстрації готовності до служіння. Дві попередні цитати дають розуміння причинно-наслідкового зв'язку, що лежить в основі вибору підходящого для цього завдання артефакту, проте він все ж більше видається ситуативним носієм символічних змістів. Четверта цитата, скоріш за все, апелює до біблійського поняття «меча карального», тож проводити в даному випадку паралелі з археологічним матеріалом некоректно.

Так, згадок меча в контексті символічного відносно небагато. Вони однозначно свідчать про те, що меч використовувався як носій певного символічного навантаження. Проте мова йде про конкретні дії устанавленого порядку. Усі використані цитати відносно пізні – відносяться до XIII ст. Це спостереження може мати значення в подальшому, якщо буде підтверджено більшою кількістю джерел.

Письмові згадки також дозволяють нам відтворити кілька картин з побутових реалій давньої Русі з участю меча. Яскравим є епізод, що бачимо, читаючи статті Руської правди:

«Убиеть мужь мужа, то мьстѣть брату брата, либо сынови отца, а либо отцю сына, либо братучада, либо сестриню сынови; аще не будет кто мьстя, то 40 гривень за голову; аще ли будет Русинь, или-gridѣнь, либо купцѣ, или ябетникъ, или мечьникъ, аще ли изьгои будет, либо Словенинь, то 40гривень положить за нь»

«Или смердъ умучат, а безъ княжа слова, за обиду3 гривны; а въ огнищанинѣ, и в тиунѣцѣ, и в мечницѣ 12 ривнѣ »

«А от гривнѣ мечьнику куна, а в девятину 15 кунъ, а князю 3 гривнѣ»

Звертає увагу на себе вживання слова «мечник». Воно зустрічається, як в контексті опису правових забор'язань, де підкреслення статусу особи не викликає здивування (хоча в черговий раз ілюструє ідею про прямий зв'язок військового та соціального статусів), так і в загальному викладі літописних подій. Важливість ідентифікації людини за її місцем в військовій організації спільноти підтверджують і зображальні джерела, про що буде згадано нижче. В даному випадку термінологічно на це місце вказує саме меч, що надає йому асоціативного навантаження.

В інших двох статтях «Руської Правди» описано прецедентні, але вкрай колоритні ситуації:

«Аще утнеть мечемъ, а не вынезь его, либо рукоять, то 12 грѣвнѣ за обиду

«Аще кто вынемъ мечъ, а не тнеть, то гривну положит»

Не виникає сумнівів, що прецедентне право в даному випадку говорить про конкретні епізоди з використанням меча у побутових сварках. Відповідно, статті розраховані виключно на осіб, що мали на його озброєнні та носили у повсякденні.

Хрестоматійним письмовим джерелом з історії Давньої Русі є так зване «Слово про Ігорев похід» – літературна пам’ятка, складена, вірогідно, наприкінці XII ст. Як відомо, оригінал «Слова» не дійшов до нашого часу. Його список, разом ще з п’ятьма творами, XVI ст. віднайшов граф О. Мусін-Пушкін у 1791 році, але навіть цей документ не є доступним для дослідників сьогодні, оскільки він загинув під час пожежі в Москві 1812 року. Не дивлячись на існування виключно пізніх видань, текстологічний аналіз дозволяє фахівцям стверджувати, що джерело не є підробкою і відображає оригінальний текст XII ст. Питання авторства твору не є остаточно вирішеним, проте дослідники наголошують на його південноруському походженні – за різними версіями автор походить з київських чи галицьких земель.

«Меч» зустрічається в тексті 8 разів:

«Ярь туре ВсéволòдѢ!

Стойши на борóни,

прѣщещи на вои стрѣлами,

грѣмлещи о шéломы мечѣ харалужными»

«Тѣи бо Олэгъ мечемъ крамóлу коваше

и стрѣлы по землі сѣяше»

«бѣшетъ притрепáль своїми сѣльными плѣкы

и харалужными мечѣ,

наступѣи на зéмлю Половѣцкую»

«Рáно естá началá Половѣцкую зéмлю мечѣ цвѣлѣти,

а себѣ славы искáти»

«и пóловци сулицѣ своѣ поврѣгóша,

а глáвы своѣ подклонѣша

подъ тѣи мечі харалужныи»

«Едінь же Изяславъ,
сѣнь Васильковъ,
позвоні своїми острыми мечі о шѣломы литовскія,
притрепá славу дѣду своѣму Всеславу,
а сáмъ подъ чрьлѣными щиты
на кровáвѣ травѣ
притрепань литовскыи мечі»

«Ярославе и всѣ внѣце Всеслави!
Ужѣ понізить стязи свої,
вонзѣть свої мечі верѣжени»

Так, слово «меч» вживається виключно по відношенню до зброї русичів та в одному випадку – литовців. Кілька разів зустрічається вираз «мечі харалужні». Його значення викликало дискусію, в якій приймали участь такі провідні дослідники як В.В. Арендт, Б.О. Колчін, А.М. Кірпічніков. Етимологію визначення «харалужні» виводили від верхньонімецького Karoling (світло, полум'я), від різних слів тюркського походження, у тому числі від топонімів. Популярна версія перекладу «харалуг» як булат, східна сталь, що вказувало б на технологічні особливості виробництва мечів, також не знайшла одностайної підтримки. Проаналізувавши існуючі гіпотези, А.М. Кірпічніков прийшов до висновку, що термін був запозичений зі сходу та позначав специфічну технологію, проте вживався по відношенню до зброї, виготовленої на території Русі (Кірпічніков, 1966, с.57). Сміливу ідею запропонував Л.В. Войтович, припустивши, що «харалужні мечі» виготовлялися в с. Харалуг, що на Волині. Звичайно, таке твердження потребує ґрунтовної аргументації, проте цікавим є те,

що автор використав дискусію навколо терміну, щоб спростувати припущення щодо фальсифікації тексту «Слова» у XVIII ст. (Войтович, 2007, с. 76-77).

З давньоруськими візуальними джерелами в контексті дослідження перцептивного образу меча спостерігається подібна ситуація, що і з письмовими – їх кількість відносно невелика, а географія та час створення не завжди відповідають реаліям минулого, які в них відображені. Тим не менш, пам'ятки, що дійшли до нас вимагають ретельної уваги. Найвідомішим візуальним джерелом з вивчення давньоруської зброї та озброєння є Радзивіллівський (Кенінгсбергський) літопис, оздоблений великою кількістю мініатюр. Традиція оздоблення текстів зображеннями на Русі прослідковується від XI ст., яким датуються найдавніші писемні пам'ятки, що збереглися до нашого часу. Очевидно, вона має візантійське коріння, проте відкритим лишається проблема пізніх західних впливів. Радзивіллівський літопис зберігається в Бібліотеці академії наук в Санкт-Петербурзі. Він був укладений наприкінці XV ст. про що говорить аналіз паперу, на якому виконана пам'ятка. Щодо місця його створення думки дослідників розходяться – Шахматов схилився до Смоленських, Сізов до Новгородських, а Кондаков до Володимирівських земель. Пам'ятка являє собою лицевий (ілюстрований) список, в якому описані події давньоруської історії до 1206 року. Суперечливим є питання щодо джерел, з яких літопис був переписаний. Найбільш вичерпний аналіз мініатюр літопису провів А.А. Арциховський в своїй роботі «Древнерусские миниатюры как исторический источник». Дослідник проаналізував усі 617 зображень у невід'ємній єдності з текстом. Він підкреслював, що датування мініатюр є вкрай складною проблемою. Шахматов довів, що оригінал літопису також був оздоблений мініатюрами, про що свідчать особливості компонування тексту на сторінках. Проте наскільки точно вони були перенесені до списку сказати важко. Перші дослідники мініатюр літопису намагалися довести, що їхній автор наслідував візантійські (Н.П. Кондаков) чи західні (В.І. Сізов) зображення. Арциховський доводив, що

подібні припущення не знаходять належного обґрунтування. Орієнтуючись на зміст тексту рукопису, а також на знання матеріальних джерел він прийшов до висновку, що для даного масиву ілюстрацій характерні анахронізми – частина епізодів та елементів передавала сучасні писцям XV реалії, частину ж вони перемальовували з більш ранніх зразків. Над мініатюрами рукопису працювали два художники. Їх стиль істотно різниться, так само як і підхід до формування змістового наповнення зображень. Зброя виступає однією з основних категорій елементів, які дослідник використав на підтвердження своїх припущень щодо авторства мініатюр. В Кенінгсбергському рукописі зустрічаються 220 зображень мечів та 144 зображення шабел. Окрім цього частину зображень клинкової зброї ідентифікувати неможливо. Арциховський зазначає, що більшість мечів літопису є архаїчними для XV ст. Деякі з них можна віднести до X – XI ст. (Арциховський, 1944, с.14). Усі давні мечі виконані першим майстром, окрім одного (Арциховський, 1944, с.18). Переважна більшість клинків належать до типу, що був поширений протягом XII – XIV ст. – з дископодібним навершям та прямою хрестовиною. Частина зображень виконана настільки схематично, що не дозволяє робити висновки щодо типу зброї (Арциховський, 1944, с.20). Синхронними часу створення Радзивилівського списку а думку дослідника є усього лише два клинка. Арциховський звернув увагу на колір, яким виконані різні елементи клинкової зброї. Він підкреслює, що в деяких випадках, коли мова йде про князівську зброю, руків'я промальовані жовтим кольором (хоча зазвичай синім), що може вказувати що золоте оздоблення. Особливості зображень шабел дослідник використав для підтвердження ідей М.І. Артамонова щодо розподілення мініатюр між двома авторами. Він зазначає, що на мініатюрах, створених першим художником, зустрічаються шаблі з елманню (49 зобр.), 40 – без елмані, 12 – в піхвах. На зображення, що асоціюють з другим автором шабел з елманями немає. В частині рукопису, який за припущенням ілюстрував другий автор, вона з'являється лише один раз

– на мініатюрі, яку приписують першому автору, що епізодично повернувся до роботи (Арциховський, 1944, с. 12).

Відповідь на питання, до якого часу належить клинкова зброя Радзивіллівського літопису (Табл.2), видається нам дещо складнішою. «Тип» меча, що зустрічається частіше за інші (з круглим чи дископодібним навершям), і на думку дослідників є архаїчним для літопису, присутній на мініатюрах поряд озброєнням, сучасним XV ст. – повним латним обладунком та щитами типу «тарч» (Рис.1-7). Якщо притримуватися теорії, згідно з якою художники перемальовували зображення з джерел XIII ст., доводиться визнати, що вони суттєво їх видозмінювали згідно зі своїми баченнями та вподобаннями. Відтак, стверджувати наскільки коректно були перемальовані самі мечі вкрай важко. Поряд з цим постає проблема стилю малюнків Радзивіллівського списку. Як зазначалось, клинкова зброя виконана схематично та місцями навіть необережно. Руків'я на зображеннях не можна назвати ідентичними – по-різному, наприклад, виконані хватові частини, гарди подекуди не промальовані зовсім. Кругле навершя на малюнку в теорії може відповідати кільком археологічним типам, побутування яких виходить за межі XIII ст. На практиці ж таке художнє рішення могло бути наслідком узагальнення відповідних образів, з якими стикався художник. Західноєвропейські манускрипти XIII ст., наприклад Манесський кодекс, до якого нам ще доведеться звертатися, містять в великій кількості мечі з «круглим» навершям. Проте вони виконані, хоча і з долею схематичності, достатньо чітко, що зводить пошуки аналогій в археологічному матеріалі до двох-трьох типів, верхня хронологічна межа побутування яких принципово не виходить за час створення рукопису. Малюнки в джерелах XV ст., позбавлені середньовічного примітивного реалізму, піддаються інтерпретації ще легше. З Радзивіллівськими мініатюрами ця логіка не працює. Деякі руків'я мечів дійсно виглядають архаїчними для XV, і навіть для XIII ст. (Табл.2.25), інші нагадують типи XIV – XV ст. (Табл.2.519), але з огляду на стиль малюнків, стверджувати напевно важко. Та ж сама причина ускладнює

визначення видів клинкової зброї. В літературі ми зустрічаємо дві категорії: меч, шабля (з елманню та без). Тим не менш, деякі з зображених предметів, що описують як шаблі з елманню, більше нагадують палаші.

Не прослідковується залежності між тим, хто зображений на мініатюрі та яку зброю він тримає. Так, в руках русичів зустрічаються усі види клинків, теж саме характерно для кочовиків та інших «іноземців».

Серед сюжетів, в контексті яких представлена клинкова зброя, можна виділити ті, на яких меч виступає частиною символічного жесту. На кількох мініатюрах ми спостерігаємо акт передачі меча в ході закріплення феодалських взаємовідносин між князем та іншою особою (Рис.8-10). На одній – передачу меча в процесі капітуляції міста перед військом (Рис.11). Цікавим є те, що князі на престолі зображаються як зі зброєю, так і без.

Клинкова зброя на мініатюрах завжди представлена у процесі використання (чи носіння), у взаємодії з персонажем. Винятком є дві мініатюри. На першій з них представлені дві процесії (Рис.14). Одна з них, спрямована вправо, являє собою язичників на чолі з князем Ігорем та його воїнами, що здійснюють поклоніння ідолу Перуна. Інша – спрямована вліво, християни, що моляться у церкві Святого Іллі. В літописі читаємо: «И наутрия призва Игорь послы, и прииде на холм, где стоаше Перун, и покладоша оружиа своа, и щиты, и золото, и ходи Игорь роте и мужи его, и елико поганых руси. А христьяннуо русь водиша роте в церкви святого Ильи, яже есть над Ручаем». Біля постаменту, на якому стоїть статуя Перуна (невелика фігура людини з щитом у руці, забарвлена червоним кольором), намальовані спис, щит та меч, що відповідає тексту. Меч має кругле навершя, пряму гарду та пряме лезо. При цьому добре помітно, що клинок загострений з одного боку, що дає підстави говорити про те, що перед нами палаш.

На другій мініатюрі зображено Гліба Володимировича, що оплакує свого вбитого брата Бориса (Рис.15). Він стоїть в шатрі (?) біля зображення так званого руського восьмиконечного хреста, розташованого на високому стовбці,

поряд з яким бачимо стілець. На стільці, спираючись на стовбець, стоїть меч з круглим навершям, прямою гардою та прямим двобічно загостреним лезом. Навколо голови Гліба – німб, що власне вказує на його особу.

Наявність ореолу святості у представників княжої родини в Радзивиллівському літописі – питання, що заслуговує на окрему увагу. Борис Володимирович та Гліб Вородимирович в більшості випадків представлені з німбом. Проте кілька мініатюр становлять вийнятки. Подібна ситуація спостерігається з зображеннями Володимира Святославовича – на окремих мініатюрах (хрещення, передача меча Борису Володимировичу, поховання) він предстає перед читачем з німбом, на інших – без нього. Княгиня Ольга на усіх мініатюрах представлена без німбу. Вочевидь, це можна пояснити тим, що на момент створення мініатюр вона не була канонізована. Зрозуміти логіку наявності та відсутності німбів на даних зображеннях важко. Проте це видається вкрай важливим питанням. По-перше, воно зачіпає взаємопов'язані проблеми датування мініатюр та часу канонізації вище згаданих святих. Як відомо, дату канонізації Бориса та Гліба дослідникам вдалося локалізувати до XI ст., щодо Ольги та Володимира одностайної думки не має. По-друге, пояснення потребують зображення осіб, які в період роботи художника вже були канонізовані (Володимир, Борис та Гліб), без німба.

Повертаючись до меча в контексті композиції, яка передає молитву Гліба Володимировича, варто зауважити, що його роль залишається не визначеною. Цей елемент однозначно виділяється на фоні загальної тенденції зображення мечів в літописі. Проте, говорити про символізм на даному етапі досліджень не можна. Можливо, художник усього лише прагнув зобразити зброю Гліба, яка стояла поряд під час молитви. З іншого боку, не можна відкидати можливості, що подальший пошук аналогій дозволить побачити більше змісту в цьому епізоді.

Важливим візуальним джерелом з дослідження історії давньоруського періоду є розписи, що прикрашали внутрішній простір храмів. На території

України найвідомішою у цьому відношенні Софія Київська. Її інтер'єр прикрашають фрески та мозаїки релігійного й світського змісту. Вони дають уявлення про духовну та матеріальну культуру того часу, у тому числі дещо – про зброю та озброєння. Мозаїками прикрашено 640 кв м. стін та склепінь храму, фресками – 6000 кв. м. Фахівці вважають, що вперше інтер'єр Святої Софії був розписаний відразу після побудови в XI ст. (Нікітенко, 2018, с.37). На ранніх зображеннях представлені кілька видів особистої зброї – меч, спис, щит, бойова сокира, лук. Також частково піддаються ідентифікації елементи обладунку окремих персонажів. Сюжетно зброя пов'язана з відповідними біблійними сюжетами, святими воїнами (Георгій Переможець) та архангелами (Архангел Михаїл), що відповідає канону. Також вона зустрічається на фресках світського характеру (сцени полювання, протистояння воїна та песиголовця(?)). На сьогодні елементів, які можна було б ідентифікувати як клинкову зброю, на розписах внутрішнього інтер'єру Софії Київської усього кілька. На фресці «Явлення архангела Михаїла Ісусові Навину» (XI ст. Михайлівський вівтар, неф) архангел, в розріз з біблійним текстом, зображений без зброї у той час як Ісус Навин лівою рукою тримає за піхви меч, опущений вістрям до низу (Рис.18). Цікавою є інша фреска, сюжет якої пов'язаний а архистратигом «Явлення архангела Михаїла Валаамові» (XI ст. Михайлівський вівтар, неф) (Рис.21). За канонічним текстом архангел з'являється перед волхвом з мечем у руці, проте на зображенні зброї він не має. Цікаво, що при цьому ліва рука архангела намальована в позиції, що, судячи з аналогій, може передбачати тримання предмету.

На деяких фресках (наприклад, «Апостол Петро відсікає вухо рабу Малху», «Жертвоприношення Авраама» (Рис.22) клинкова зброя могла бути представлена (про що говорять відповідні біблійні сюжети), проте збереженість розписів не дає підстав говорити про це напевне. Як бачимо, не дивлячись на те, що значення та інформативний потенціал розписів Софії Київської важко переоцінити, робити висновки, пов'язані з присутніми на них зображеннями

зброї вкрай важко. Так, одна з найвідоміших фресок Софії Київської – представлений на трьох стінах над центральним нефом собору портрет княжої родини. Він являв собою класичну для середньовічного мистецтва процесію – зображених у спрямуванні до святого покровителя представників правлячої династії. Інтерпретація та датування фрески на сьогодні залишаються питанням для дискусії. Більшість фахівців вбачають в ній зображення родини Ярослава Мудрого, деякі – Володимира Великого. Погляди на час створення також різняться, але запропоновані варіанти вкладаються в проміжок між 1010-ми та 1040-ми роками (Козак, 2007, с.19-24; Нікітенко, 2018, с.275). Станом на сьогодні від фрески початку XI ст. збереглися чотири постаті на південній та дві – на північній стіні. При цьому зображення на південній стіні пережили некоректну реставрацію після виявлення фрески у 1843 році, що істотно змінила їх зміст (Козак, 2007, с.13). Дослідники вбачають в постатях бічних фрагментів дітей князя. Інтерес представляє ситуація, що склалася з центральною частиною композиції. Фізично вона не збереглася, оскільки частина стіни, яку вона прикрашала, була зруйнована у XVII ст. Серед дослідників точиться дискусія щодо вигляду та змісту фрагменту (Козак, 2007, с. 15-19). Одним з основних джерел, до яких звертаються в цьому контексті є опублікована на початку XX ст. Я. Смірновим репродукція копії малюнка, створеного у 1651 році придворним художником Яна Радзівілла А. Ван Вестерфельдом (Козак, 2007, с.11-12). У виконанні Вестерфельда центральна частина фрески представлена трьома постатями – князем, княгинею та святим по центру, що тримає в руках скіпетр та меч. Фахівці переконливо доводять, що малюнок відображає не перешоджерело XI ст. Можливо, художник передав зображення, що гіпотетично могло виникнути в ході видозміни фрески на початку XVII ст., а можливо, просто закарбував своє бачення відсутнього фрагменту. Стилль малюнка Вестерфельда повністю відповідає часу, коли він творив. Серед численних аргументів на користь цього твердження – меч, що тримає центральна постать. Він найбільше відповідає

типу, час побутування якого далекий від XI ст. Таким чином, не дивлячись на площу збережених зображень, якими прикрашений інтер'єр Софії Київської, клинкова зброя на них читається не часто. Очевидно, однією з причин є стан збереженості розписів, які не тільки руйнувалися, але й цілеспрямовано видозмінювались протягом тисячі років свого існування. Інтерес викликає той факт, що мечі відсутні на зображеннях, на яких повинні бути за логікою сюжету, і, можливо, навіть композиції (позиція руки архангела Михаїла в Явленні Валаамові).

Іншим осередком монументального живопису в Києві є Михайлівський золотoverхий собор, збудований у XII ст. Він став однією з найяскравіших пам'яток, зруйнованих радянським режимом у 30-ті роки XX ст. Інформацію щодо вигляду та інтер'єру храму маємо завдяки письмовим джерелам та археологічним розкопкам. Як і інші давньоруські храми Михайлівський Золотoverхий був прикрашений розписами та фресками. На щастя, частину з них перед руйнуванням пам'ятки було демонтовано та передано до музеїв. Фреска із зображенням святого Дмитрія Солунського зберігається в музеї Софія Київська (Рис.19). На ній ми бачимо святого в обладунку, що стоїть у повний зріст, спираючись на щит. За спиною в нього висить довгий меч у піхвах. Стилiстично зображення Св. Дмитра нагадує постаті, що зустрічаємо на розписах Софії Київської, і загалом відповідає середньовічній візантійській іконографічній традиції. Як відомо, для останньої було притаманно поєднання діяхронних елементів (частин обладунку, зброї, предметів, які в дійсності існували в різний час) в межах одного зображення (Киселев, 2002, с.28). Це значно ускладнює аналіз відповідних візуальних джерел. Ще більш непростою ситуацію робить брак археологічних знахідок візантійської зброї другої половини XI — XIII ст. Так, великий круглий випуклий щит Св. Дмитра має аналогії в зображеннях IX ст. (Yotov, 2017, p.154). Щодо меча, ми бачимо більшу частину руків'я (до перехрестя) та нижню частину піхов. Піхви, виконані в чорному та жовтому (окуття та накладки) кольорі. Навершя могло

бути алюзією як на одну з варіацій руків'я меча типу “Грабоніц” IX ст. (Yotov, 2017, р.156), так і на тип навершя D за Е. Окшоттом XII — XIII ст. (Окшотт, 2004, Рис.106). Важлива типологічно визначаюча частина – гарда – схована за спиною святого.

Окрім розписів, створених майстрами у відповідності до традицій та канонів, у храмовому просторі зустрічаються також графіті, залишені на спорудах. В переважній більшості вони представлені короткими текстовими написами релігійного змісту на стінах храмових споруд. Зустрічаються також зображення, яких відносно небагато. В першому випадку інтерес представляють інскрипції, автори яких підкреслюють свою приналежність до війська, використовуючи терміни «отрок», «мечник» (Высоцкий, 1985, с.128-130). О.Є. Мусін, аналізуючи символічне значення графіті, залишених воїнами на стінах Софії Київської, писав з посиланням на С.О. Висоцького, що свою посаду в написах окрім них згадували виключно представники кліру. Цим твердженням він підкріплював ідею про «дружину Господню» (Мусин, 2005, с.245). Поряд з цим С.О. Висоцький, говорячи про соціальний склад авторів храмових графіті, згадує не тільки священнослужителів та воїнів, а й княжих осіб, купців, монахів тощо (Высоцкий, 1985, с.130). Вочевидь, нижчі прошарки населення не представлені серед авторів виключно через неписьменність. Так, говорити про особливий, наближений до священного, статус воїнів на Русі, ґрунтуючись на графіті некоректно. Тим не менш, вони підтверджують факт чіткої ідентифікації (чи самоідентифікації) особи за її військовим статусом. Подібні написи, залишені військовими, зустрічаються і в інших храмах, зокрема, в Софії Новгородській.

Не менший інтерес викликають графітті-зображення. Цікаві зразки представлені на стінах київських Золотих Воріт (Рис.26). Серед них зустрічаємо особу, що тримає в руках схематично намальований меч. Малюнок супроводжує напис, що читають як «Господи, помози рабу своему Мож...». Наявність на пам'ятці інскрипції релігійного характеру не викликає здивування з огляду на

функціонування в ансамблі воріт надбрамної церкви. О.Є. Мусін, який помилково пов'язав зображення з Софією Київською, ідентифікував даного персонажа як дружинника (Мусин, 2005, с.246). С.О. Висоцький описував його як монаха, аргументуючи це особливостями виконання головного убору. На думку дослідника, зображення є символом боротьби з плоттю, мотив якого був популярним в давньоруських джерелах (Висоцький, 1985, с.14). Мечі також можна впізнати на зображеннях «кентавра» та сцени полювання (Висоцький, 1985, с.12-13). Проте схематичність ліній не дає можливості стверджувати напевно (Рис.24, 25).

Вивчення наступної категорії візуальних джерел, давньоруського іконопису XI – XIII ст., відбувається на основі обмеженої кількості даних, оскільки до нашого часу дійшло усього кілька ікон цього часу. Так, образ святого воїна присутній на двосторонній іконі, створеній у XI та частково переписаній у XIV ст. На лицьовій частині – зображення Одигитрії, яке зазнало пізніших змін, на зворотній, що дійшла до нашого часу в початковому вигляді, представлений Георгій Переможець (Рис.27). Ікона зберігається в Успенському соборі в Москві, проте, на думку фахівців, була привезена туди з Києва чи Новгороду (Сарабьянов, Смирнова, 2007, с.61). В правій руці святий тримає спис, в лівій – меч у піхвах, лезом донизу. Перехрестя меча пряме та коротке, руків'я та навершя (очевидно, кругле) важко розгледіти через стан збереженості зображення. Інший образ святого Георгія представлений на новгородській іконі, створеній у 1130-х роках (Рис.28). Дослідники припускають, що вона була створена тими ж майстрами, що здійснювали розписи Георгієвського храму Юр'ївого монастиря, в якому і зберігається. Пам'ятка зазнала кількох художніх втручань більш пізнього часу (Сарабьянов, Смирнова, 2007, с.104). В правій руці святого спис, в лівій – меч, за спиною – круглий щит. Меч у піхвах. Помітно, що художник прагнув зобразити їх декорованими. Перехрестя має гакоподібні (чи, можливо, стилізовані під дзьоб/пазурі хижого птаха) закінчення. Чітко промальована обмотка руків'я. Загальний вигляд меча вказує

на те, що він є одним з елементів, що зазнали зміни у XIV ст. Також серед північних ікон, на яких зустрічається клинкова зброя можна згадати «Явлення архангела Михаїла Ісусу Навіну» (рубіж XII-XIII ст., Успенський собор Московського кремля) (Рис.29). Архангел, відповідно до тексту Біблії, передстає пред нами з оголеним мечем в правій руці. В лівій він тримає піхви. Клинок відносно тонкий, не масивний. Через стан збереженості деталі роздивитися важко. З Успенського собора в Дмитрові походить ікона «Дмитро Солунський на престолі» (бл. 1212 року) (Рис.30). Святий тримає на колінах меч, до половини винятий з піхов. Гарда пряма, деталі руків'я та навершя помітні погано. Цікаве спостереження щодо цієї ікони зробив М.А. Кірпи́чніков. Він розгледів на клинку меча повторюваний символ ·||·S·, і самий знак на спинці трону. Б.А. Рибаків визначив, що він є знаком Всеволода Велике Гніздо. Спираючись на це твердження, Кірпи́чніков припустив, що зброя була змальована з реального прототипу, і відтак, дані символи можна сприймати як клеймо, що маркує місцеве виробництво (Кирпичников, 1966, с.56). Ідея не знаходить підтвердження в археологічних матеріалах, проте сам факт присутності символів на намальованому клинку важко переоцінити. З Савва-Вішерського монастиря що неподалік від Новгороду походить ікона другої половини XIII ст. «Свв. Борис та Гліб» (зберігається в Музеї російського мистецтва, Київ) (Рис.31). В правицях святих – мученицькі хрести, а в лівицях – масивні мечі у піхвах вістря до низу. Як зазначають фахівці, в стилі ікони ще впізнаються візантійські впливи, проте північно-руські риси вже переважають. Пам'ятка вважається найбільш раннім зображенням в іконописі святих князів, що дійшло до нашого часу (Сарабьянов, Смирнова, 2007 с.219-220). Мечі виконані відповідно до загального характеру ікони, в темних коричнево-червоних кольорах. Цікавим є взаємозв'язок між традицією зображення святих воїнів та канонізованих князів (на прикладі Бориса та Гліба). В контексті іконопису ці явища видаються тотожними, що опосередковано підкреслює апріорну приналежність до військового прошарку представників аристократії.

2.4. Шабля: еволюція образу-антипода

Для розуміння перцептивного образу меча необхідно приділити увагу іншому типу зброї – шаблі. Термін широко зустрічається в давньоруських письмових джерелах (сабля). В сучасних дослідженнях археологічних матеріалів, що походять з території України, його використовують по відношенню до зброї з довгим, вигнутим відносно нешироким клинком, як правило, загостреним з одного боку, та руків'ям, нахиленим в бік леза. Шаблі з'являються в археологічних матеріалах VII – VIII ст., пов'язаних з кочовими народами євразійського степу. Місце появи даного виду зброї важко локалізувати, проте очевидно, що його характеристики визначалися особливостями ведення бою легкою кіннотою. На давньоруських територіях шабля поширюється протягом X – XI ст., в першу чергу в зонах, контактних зі степом. Ряд клинків XII – XIII ст. походить з північних земель Русі, тим не менш, більшість знахідок пов'язані з південно-руськими князівствами. В XI – XIII ст., як і в попередні кількатороків, Середнє Подніпров'я було місцем активної взаємодії слов'янського населення та кочовиків. Кілька сторіч зброєних конфліктів, які межували з періодами відносно спокійної взаємодії сприяли поступовій адаптації шаблі до місцевої системи індивідуального озброєння. Західні та північні ж князівства зіштовхнулись з номадами лише у XIII ст, у вигляді потужної ординської навали, що ускладнило та відклало у часі інтеграцію шаблі до військових практик. Окрему роль у цьому відіграв той факт, що захисний обладунок в цей час став більш важким. Це актуалізувало тактичні характеристики меча, і, окрім того, на думку фахівців, вплинуло на еволюцію шаблі, що стала більш масивною (Кірпічников, 1966, с. 67).

Ранні шаблі відрізняються від зразків XII – XIII ст. ледь помітними вигином леза та нахилом руків'я, а в окремих випадках і відсутністю якоїсь з цих ознак. Яскравим прикладом є знахідки, що походять з Салтівського могильника. В усіх шаблях, яких нараховують 12, клинок, при середній ширині 30 – 35 мм та довжині близько 100 мм, має ледь помітний вигин. Єлмань слабо

виражена. Вістря за формою ближче до пізніх сарматських мечів, ніж до шабелі XI – XII ст. Хвостовики салтівських знахідок або взагалі не мають нахилу відносно клинка, або він відносно незначний (Мерперт, 1953, с. 134). Деякі такі предмети, датовані VIII – IX ст. і пізніше визначені як шаблі «хозарського» типу, перші дослідники помилково інтерпретували як мечі (Корзухіна, 1950, с. 74 – 76). По відношенню до окремих екземплярів IX – XI ст. Г.Ф. Корзухіна використовувала термін «шабля-меч», зазначаючи, що вони поєднували в собі характерну для шаблі морфологію з масивністю леза, характерною для меча (Корзухіна, 1950, с. 80). А.М. Кірпічніков вважав це некоректним, зазначаючи, що предмети, які поєднували в собі риси шаблі та меча існували, але на угорських та прибалтійських територіях (Кірпічніков, 1966, с. 62). До XII – XIII ст. шаблі, що зустрічають у давньоруських та прикордонних степових матеріалах, змінюються: клинок видовжується, збільшується вигин полоси та її ширина (Кірпічніков, 1966, с. 67). Для ординського озброєння були характерні прямі, загострені з двох боків, прямі, загострені з одного боку та вигнуті, загострені з одного боку клинки. М.В. Горелик використовував по відношенню до них відповідно терміни «меч», «палаш» та «шабля». Шаблі та палаші вирізнялися нахиленим до леза руків'ям, наявністю долів на клинку та специфічною накладкою, що закривала частину леза під перехрестям, захищаючи пальці та верхню частину піхов. Ординські клинки мали перехрестя у формі плаского овала та напускні з ромбовидною центральною частиною та асиметричними вусами (Горелик, 2015, с. 57).

Еволюція шаблі є складним питанням. Для нас важливим є те, що вона, як технологічне рішення, набула поширення в широких географічних межах євразійського степу, а пізніше і за ними, та використовувалась представниками різних етнічних та культурних груп. Нерідко в літературі доводиться зустрічати протиставлення «меч-шабля», в межах якого перший вид зброї асоціюється є європейською військовою традицією, другий – зі східною, кочівницькою. Безперечно, даний підхід має аргументи на свою користь. Уявлення про зброю,

що були притаманні торкам, половцям чи тим паче представникам мультикультурної орди – предмет окремих досліджень. Проте чи сприймалася в середньовічному давньоруському повсякденні XI – XIII ст. шабля як «чужа» зброя.

Археологічні джерела Середнього Подніпров'я ілюструють, що провести чітку межу між культурними приналежностями власників шабель та мечів не можливо. В матеріалах цього часу, що походять з території Русі, шаблі кількісно поступаються мечу, проте їх достатньо багато. В каталозі 1966 року А.М. Кіричников зібрав 109 шабель, які підлягали типологічному визначенню. 91 з них була датована другою половиною XI – XIII ст. Окремим списком були представлені артефакти, що фізично не збереглися до моменту написання фундаментальної праці дослідника. Показовим є те, що домінуюча більшість знахідок пов'язана з південно-руськими землями. Вони походять як з шарів давньоруських поселень, так і з поховань. В археологічному матеріалі раннього періоду (IX – XI ст.) знахідки шабель в похованнях є поодинокими. Стан збереженості предметів нерідко ускладнює атрибуцію (Корзухина, 1950, 81 – 82). В наступні сторіччя ситуація принципово змінюється. Поряд з загальною тенденцією зменшення кількості зброї в похованнях, шаблі в цьому контексті зустрічаються набагато частіше. Загалом, матеріал говорить про те, що шабля починає використовуватися повсякчасно, поряд з мечем, а в південних регіонах навіть переважає за кількістю знахідок. Таке поширення шаблі дало підстави дослідникам говорити навіть про місцеве виробництво (Кирпичников, 1966, с. 59–64), проте поки що прямих археологічних підтверджень тому немає. Причиною поширення шаблі було не тільки запозичення кочівницьких військових технологій давньоруським населенням, а й більш глибокий культурний взаємообмін. Яскравим прикладом тому є курганний могильник, розташований біля с. Яблунівка на правому березі р. Рось, та датований XI – XIII ст. Характер досліджених 63 поховань свідчить про тісну взаємодію культур. В першу чергу увагу дослідників привернув обряд поховання. На

об'єкти зустрічаються під курганні інгумації на рівні денної поверхні, кремація та кілька кенотафів. Перший, найбільш поширений варіант, асоціюють зі слов'янською традицією (зустрічається на півночі та локально на півдні Русі). Проте, в двох курганах зафіксовані залишки рослинної підстилки, що є характерним для кочівницького поховального ритуалу. Також на кочівницький культурний компонент вказує супровідний матеріал деяких поховань: шаблі (кургани №4, 17, 69), дзеркала (кургани №15, 161, 157), деталі кінської упряжі (кургани №93, 162). Антропологічний наліз показав, що поховані мали європеїдні антропологічні риси. Дослідники вважають, що на Яблунівському могильнику представлено населення воєнізованого прикордонного поселення, яке увібрало в себе як осілу слов'янську, так і східну кочівницьку традиції (Орлов, Моця, Покас,).

Письмові та зображальні джерела співзвучні з археологічними. О.Є. Мусін згадує літописний епізод братання воєводи Претича з печенізьким князем (968 рік), під час якого задіяні особи здійснили обмін зброєю: «и вдасть печенѣжський князь Претичу конь саблю стрѣлы внѣ же дасть єму брони щить мечь». Дослідник використовує цей епізод як доказ того, що згадані види зброї символізували дві різні воїнські культури, і, більш того, виступали втіленням сили та могутності своїх власників (Мусин, 2005, с.121). Безперечно, цей акт мав значення і потрапив в літопис не випадково. Проте варто звернути увагу не на символічну, а на практичну його складову. Обмін зброєю, в першу чергу, є обміном технологією. Для X ст., коли Південна Русь тільки почала знайомитися з шаблею це мало особливу актуальність. Окрім того, обмін подарунками, як відомо, супроводжував більшість військових та політичних угод в Середньовіччі (судячи з тексту літописів, між руський воєводою та печенізьким князем мала місце саме угода про мир). Цю дію безперечно можна назвати дипломатичним жестом, проте створення окремого символічного навантаження на об'єкти дарування в даному випадку не знаходить прямих підтверджень в джерелах. В більш пізній, досліджуваний нами час, письмові пам'ятки свідчать

скоріше на користь нівелювання протиставлення меча та шаблі, принаймні, на рівні функціонального використання. Так, в літописі під 1175 роком у відомостях про вбивство суздальського князя Андрія читаємо: «А сѣкше юго саблами и мечи идоша прочь». Два види зброї використовуються одночасно представниками однієї групи. Інші письмові згадки також підтверджують, що носії давньоруської культури широко використовували шаблю і на повсякденному рівні не надавали цьому факту принципового значення. Кількість згадок шаблі в письмових джерелах поступається кількості згадок меча, проте вони присутні в достатній кількості. Так, наприклад, в «Слові о полку Ігоревім» слово «шабля» вживається 3 рази (проти 8 згадок меча), в опрацьованих нами літописах – також усього лише кілька разів (6 проти 47). При цьому, судячи зі слів авторів, цю зброю використовують як кочівники, так і воїни Русі. Яскравим епізодом є, наприклад, опис озброєння Данила Галицького, який вразив німецьких гостей у тому числі своєю шаблею. Зображальні джерела не дають підстав ставити це під сумнів. Як було показано вище, Радзивилівський літопис – пам'ятка, в якій представлена одночасно найбільша кількість різної за категорією та типом зброї – не дозволяє прослідкувати жорстку залежність між культурною ідентифікацією персонажа та його озброєнням.

Таким чином, джерела дозволяють прослідкувати процес адаптації шаблі, як східної військової технології, в мілітарній культурі Давньої Русі. Очевидно, що різниця між мечем та шаблею усвідомлювалась не тільки з точки зору морфологічних та функціональних особливостей, але й в контексті культурної традиції. Проте немає жодних підстав говорити про сталий антогонізм по відношенню до шаблі з боку носіїв давньоруської культури, обумовлений символічними асоціаціями з «ворожим степом», принаймні для XII-XIII ст. Не дивлячись на те, що, вірогідно, саме кочівницький світ породив шаблю до життя, для XI – XIII ст. більш коректним здається асоціювати її не з

конкретними етносами чи культурами, а зі способом ведення бою та військовими практиками.

2.5. Висновки

Таким чином, можна стверджувати, що «меч» – поняття, як у XI – XIII ст. На теренах Давньої Русі вживався по відношенню до конкретного виду клинкової зброї. Окремі цитати з письмових джерел з певною долею вірогідності дозволяють припустити, що дана назва в межах літературного прийому могла використовуватися, як узагальнююча, в розумінні «зброя», а також для означення військової агресії.

Типології А.М, Кірпічнікова та Е. Окшотта, що використовуються для роботи з давньоруськими матеріалами, має за основний критерій відмінності в будові та декоруванні руків'я меча. Зображальні, а тим паче письмові джерела не дають можливості відповісти на питання, яке значення для середньовічної людини мали відмінності, покладені в їх основу. В багатьох випадках зброя промальовувалась схематично. Окрім того, доводиться говорити про можливі копіювання художниками чужих малюнків, а також узагальнену передачу предметів. Так, на мініатюрах Радзивілівського літопису з 144 мечів усі, окрім п'яти (що вірогідно могли бути змальовані з інших джерел), зображені подібно. Найбільш поширений в візуальних джерелах «тип» - з круглим навершям та прямою гардою. Навіть якщо художник змальовував його з реального предмету, пов'язати його лише з одним археологічним типом важко, оскільки різні за будовою наверши та гарди на папері могли передаватися однаково.

Питання локалізації центрів виробництва та шляхів поширення мечів Європою та Сходом досі викликає дискусії в фахових колах. На цьому фоні цікавим є присутність в давньоруському матеріалі клинків, інкрустованих латиномовними написами. Сам факт побутування цих предметів в середовищі, для якого було притаманно християнство східного обряду та кириличне письмо, йде в розріз з окремими уявленнями про символізм меча. Очевидним є те, що

носії давньоруської культури не надавали особливого значення факту присутності інскрипцій на клинках, чи принаймні їхньому значенню. Можливо, написи в даному культурному середовищі виконували естетичну функцію, але ніяк не символічну.

Візуальні образи, а також окремі письмові джерела, вказують на високе значення самоідентифікації особи як воїна. Прямий зв'язок військового та соціального статусів, характерний для реалій Середньовіччя. При цьому можна говорити про певну екстраполяцію ідеї влади на меч, як предмет. Проте не має підстав, принаймні для Русі XI – XIII ст., на основі цього говорити про меч, як «символ влади». Мова скоріше йде про ситуативне ритуальне та символічне значення окремих предметів, ніж про «символізм» цього виду клинкової зброї як такий.

Особливість сприйняття меча через призму ставлення до інших видів клинкової зброї, зокрема, шаблі, полягає в очевидному усвідомленні відмінностей, породжених культурними та соціальними традиціями. Поряд з цим недоречно говорити про різке протиставлення меча та шаблі, яке скоріш за все є більш пізнім культурним продуктом.

Співвідношення перцептивного образу меча, що панував на Русі протягом XI – XIII ст. з образами інших культурних традицій, зокрема, західноєвропейської та візантійської – питання, що потребує окремого ретельного дослідження. Попередньо можна стверджувати, що запозичення, які, скоріш за все, мали місце, істотно змінювалися під впливом місцевих реалій. Так, наприклад, вірогідно, візантійські корені має традиція почитання святих воїнів, на Русі вона отримала своє прочитання, що більш детально буде проілюстровано наступними розділами.

Специфіка допоміжних джерел не дозволяє уникнути занадто широких узагальнень, а також обумовлює те, що на деякі питання станом на сьогодні неможливо дати коректну відповідь (наприклад, ситуація з архангелом Михаїлом без зброї на фресках Софії Київської). Тим не менш, обраний підхід

дозволяє відносно чітко визначити рівень узагальнення та межу між припущенням та фактом, підтвердженим джерелом.

РОЗДІЛ 3

КЛИНКОВА ЗБРОЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО КОЛА З ТЕРИТОРІЙ КРИМСЬКОГО ПІВОСТРОВА

3.1. Вступ

Протягом майже тисячі років – від V по XV – історія Кримського півострова була тісно пов'язана з Візантійською імперією. Після занепаду Римської імперії південне узбережжя Таврики стало підконтрольними візантійському імператору. Основним форпостом імперії, а відповідно центром культури та торгівлі, став Херсон (Херсонес). XI – XII ст., не дивлячись на численні військові конфлікти, ознаменувалися політичною могутністю імперії, що сприяло її економічному процвітання. Політична та військова присутність Візантії, за рахунок географічного віддалення Таврики від центру, відчувалися тут слабо. Поряд з цим, розвиток ремесел вкупі з розгалуженою сіткою торгівельних шляхів обумовили поширення візантійських імпорту на великі відстані. В Північне Причорномор'я потрапляли не тільки товари, але й ідеї та технології, що збагачувало та змінювало місцеві традиції. XIII ст. стало початком періоду стагнації Візантії. Захоплення Константинополя у 1204 році хрестоносцями з подальшим створення Латинської імперії фактично знищило територіальну цілісність імперії, і навіть після її формального відновлення у 1261 році державі вже не вдалося повернутися на попередні позиції. Таврійські володіння в цей час неодноразово зазнають нападів з боку орди. Після кількох таких атак, зазнавши серйозних руйнувань, занепадає Херсонес. Торгівля все більше акумулюється в руках італійських купців, які, як зазначалося вище, почали освоювати регіон наприкінці XII ст. Візантійський вплив в регіоні послабився і поступово зійшов нанівець.

Значення візантійських впливів в середньовічній історії Північного Причорномор'я та Київської Русі важко переоцінити. На прикладі досліджуваних територій видається можливим порівняти різні форми та рівні

запозичення візантійської культури. Як відомо, прийняття Руссю християнства за східним обрядом 988 року обумовило початок культурного наслідування візантійського зразка, в першу чергу, в сферах життя, дотичних до релігії. Також цей акт зміцнив політичні та економічні зв'язки між державами, що тільки сприяло культурному взаємообміну. Землі Таврії, переживаючи власні етнічні та політичні реалії, відчували на собі як візантійські та руські, так і інші впливи, що зазнавали специфічних трансформацій на місцевому ґрунті. Співставлення розвитку окремих візантійських традицій в Північному Причорномор'ї та на землях Русі є перспективним з точки зору дослідження середньовічної культури та світосприйняття.

Як зазначалося вище, візантійська присутність в Тавриці була достатньо спорадичною. Складна етнічна ситуація, у створенні якої були задіяні кочівники, греки, італійці, русичи та місцеві племена, обумовила зустріч на цих землях різних військових моделей. Аналіз клинкової зброї візантійської Таврики та її перцептивного відображення в місцевій культурі є предметом дослідження даного розділу.

3.2. Археологічне джерело

Історія візантійської археології Північного Причорномор'я бере свій початок від 1827 року, коли були здійснені перші дослідження на території Херсонесу. Археологічні знахідки клинкової зброї, що походять з території Кримського півострова та пов'язані з візантійським культурним колом другої половини XI – XIII ст. на диво нечисельні. За майже двохсотрічний період було виявлено усього лише кілька артефактів, які важко піддаються типологічному визначенню. Ця ситуація, з одного боку, парадоксальна: на досліджуваний час припадає значна кількість військових конфліктів. З іншого боку, картина, що вимальовується в контексті археології зброї середньовічної Таврики XI – XIII ст. не йде в розріз з результатами досліджень проблеми на інших територіях, що входили до складу імперії.

В межах кордонів Візантійської імперії зустрічалися різні культурні, а відтак і військові традиції. Серед дослідників під «візантійськими мечами» прийнято розуміти артефакти, що були виготовлені в романських майстернях за певним стандартом (Yotov, 2019, p.115). Вони представлені кількома типами.

До питання візантійських клинків зверталися Т.Г. Коліас, А. Брун-Гофмайер, значний внесок у його дослідження зробили такі сучасні науковці як В. Йотов, Г.Д. Вейнберг, А. Кісс, К. Егер, М. Алексич, Г.В. Баранов. Брак археологічних знахідок тривалий час унеможлилював появу відповідних типологічних схем і обумовлював той факт, що увага дослідників здебільшого була спрямована на джерела письмові та візуальні. Перші спроби створити типологічні схеми клинків, були зроблені саме на основі їх зображень. Так, у 1966 році вийшла робота А. Брун-Гофмайер «Military Equipment in the Byzantine Manuskript of Scylitzes» в якій дослідниця проаналізувала спорядження візантійського воїна на основі мініатюр «Хроніки Іоана Скілиці» – пам'ятки візантійської літератури та ілюмінації, що була створена у другій половині XI ст. Вона виділила різні типи клинкової зброї, що зустрічаються в джерелі, а також безпосередньо сім типів мечів (Bruhn Goffmeyer, 1966, pp.95-97). Дослідниця, зазначала, що описана нею зброя не може бути визначена як візантійська (Bruhn Goffmeyer, 1966, pp.95), і представлена зразками, що можуть бути різними за часом побутування та ареалом поширення. До візуальних джерел в пошуках візантійських типів мечів звертаються також сучасні дослідники Т. Доусон та Р. Д'амато.

Накопичення археологічних знахідок поступово дозволило дослідникам говорити про об'єднання їх у окремі типи. Так, було виділено ранньосередньовічний тип «Aradac-Kölked-Corinth» (Г.Д. Вейнберг, А. Кісс) чи «Aradac-Kölked-Corinth» (за К. Егером). Ще декілька типів (Гарабониц-І, Кунагота, Галово, Пліска-2005, Пліска (1948), досліджуючи східно та південноєвропейські знахідки, запропонував болгарський археолог В. Йотов (Yotov, 2019, pp.116-119). Критерієм типології Йотова виступає форма руків'я

меча. Всі типи об'єднує специфічна риса – наявність втулки при відносно короткому перехресті. Також, за Йотовим, ознакою візантійської зброї даного виду є наверх шароподібної форми. Хоча типи можуть бути представлені невеликою кількістю знахідок, адекватність підходу до їх виділення не викликає сумнівів.

Власну типологію, спираючись на доробок Йотова, запропонував російський дослідник Г.Д. Баранов. Він виділив три типи за формою перехрестя: тип I з підтипами А (мечі з перехрестями типу Гарабоніц), Б (мечі з перехрестями типу Пліска-Херсонес), тип II (мечі з перехрестями типу Пліска 1948), тип III (мечі з перехрестями типу Галово). Також дослідник запропонував два типи наверх: тип I шароподібні, та тип II – наверх, що за формою нагадують шляпку гриба (Баранов, 2017, с. 251-260).

Г.В. Баранов опублікував декілька візантійських мечів та їх фрагментів, що походять з території України. Більшість знахідок є випадковим. До типу I (за Барановим) належать меч з Кицевського могильника (Харківська область), меч з Вінницької області, деталі руків'я з Черкаської області. Також до місцевих матеріалів можна віднести перехрестя, знайдене у 1905 році в Херсонесі (розкопки К.К. Косцюшко-Волюжинича), що відноситься до типу Пліска (за В. Йотовим) чи типу Пліска-Херсонес (за Г.В. Барановим).

Показовим є те, що верхня межа датування археологічних мечів, що підпадають під визначення «візантійські», – перша половина XI ст. В матеріалах, що походять з територій, які належали Візантії, клинкової зброї наступних сторічч вкрай мало. Говорити ж про «візантійські» типи немає підстав взагалі. Зокрема, на території Кримського півострова клинкова зброя другої половини XI – XIII ст. в основному походить з кочівницьких пам'яток (Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху Средневековья, 2003, с. 75-76). Можна виділити кілька причин, які можуть частково пояснити подібний стан речей. Судячи з письмових джерел, принаймні з VI ст. виробництво та обіг зброї, у тому числі клинкової, на теренах Візантійської

імперії були чітко регламентовані. Після повстання Ніка у 532 році Юстиніан I видав новелу, якою забороняв будь-яке приватне виробництво та продаж зброї. Зброярі повинні були приєднуватися до державних майстерень чи виконувати замовлення влади. Також владі належала повна монополія на копальні. Так, виробництво клинків відбувалося за певним стандартом та під контролем держави. Забезпечення війська зброєю носило централізований характер. Навіть коли з утвердженням фемного устрою солдати почали купляти спорядження самостійно, пропозиція ринку сприяла певній уніфікації. Обіг зброї також зазнавав регламентації та обмежень. Судебна збірка «Прохірон», складена у другій половині IX ст., містить жорстку заборону на продаж зброї іноземцям. Все це сприяло поширенню типологічно впізнаваних типів мечів, які у тому числі потрапляли до віддалених володінь імперії. Пізніше, особливо у XII-XIII ст. візантійська військова система зазнає певної деградації: централізація послаблюється, вагомішу роль починають відігравати наймані війська. Створюється ситуація, коли візантійська зброярська традиція, яка і раніше відчувала на собі зовнішні впливи, розчиняється. Сербський дослідник середньовічних мечів південно-східної Європи М. Алексич справедливо зазначає, що клинкова зброя на землях Візантії цього періоду типологічно відповідає загальноєвропейським та в меншій мірі східним зразкам. Все зазначене вище не пояснює загальний брак археологічних знахідок. Єдиною причиною тому, яку можна озвучити на сьогодні, є стан дослідженості питання.

Зброя досліджуваного часу з візантійських пам'яток Північного Причорномор'я археологічно в основному представлена наконечниками стріл та списів. Клинкова зброя залишилась би не репрезентованою у відповідних культурних шарах взагалі, якби не інші групи артефактів, що певним чином можуть нам дати уявлення про неї. Мова йде про зображення клинкової зброї на археологічних предметах. Фактично дані джерела є візуальними, але в даному випадку вони виступають для нас також і центральним археологічним джерелом, оскільки аналіз артефактів-носіїв та археологічного контексту має

принципове значення. Так, було опрацьовано керамічні, стеатитові, кам'яні та кістяні вироби, прикрашені зображеннями, на яких присутня клинкова зброя.

Художня кераміка середньовічної Таврики – джерело, інформативне в контексті дослідження економічної та культурної історії регіону. Зокрема, дискусії викликають питання локалізації центрів виробництва та шляхів поширення розписного столового посуду, його функціонального призначення тощо. На окрему увагу заслуговують представлені на ньому сюжети та мотиви. Найбільш повне уявлення про керамічний комплекс пам'яток візантійського кола XI – XIII ст. дали розкопки Херсонесу. Значна частина виявлених предметів прикрашена зооморфними зображеннями та сюжетними малюнками.

Зброя виступає елементом сюжетних композицій, в яких фігурують воїни. Серед них зустрічаються «портретні» малюнки персонажів, як правило, в оточенні орнаменту та символічних знаків, а також сцени протистояння з реальними чи фантастичними тваринами (найчастіше це лев та змії/дракон). Воїни постають перед нами в обладунку, оснащені різними видами особистої наступальної (меч, шабля, кинджал, спис) та захисної (щит) зброї. Увагу дослідників, в першу чергу, привертала деталі зображень обладунків та щитів, тоді як клинкова зброя викликала менший інтерес. Тим не менш, не дивлячись на те, що на кераміці вона малювалася достатньо схематично, важливість цього джерела важко переоцінити, зокрема, з огляду на обмежену кількість археологічних знахідок клинків відповідної географічної та культурної приналежності.

Для даної роботи були опрацьовані артефакти, прикрашені зображеннями, на яких присутня клинкова зброя. Більшість з них являють собою великі парадні блюда, прикрашені малюнком в техніці «сграффіто», виконаним тонкою врізною лінією по білому ангобу під світло-жовтою поливою з підкреслюванням контурів марганцем, інколи – з частковим зняттям ангобу для надання більшої виразності. Ця техніка домінувала з XI по XII сторіччя. А.Л. Якобсон відносив подібні сосуди до групи 1 і датував їх XI-XII ст. (Якобсон

1979, с. 121). На думку А.Н. Мигоу, час побутування предметів даного типу, визначеного автором як клас II Zeuxipus Ware, припадав на XII – першу половину XIII ст. Папанікола-Бакіртіс датує ці сосуди XII, рубежем XII-XIII ст. (Papanikola-Bakirtis 1999, с. 19-20). Всі артефакти, окрім одного, що походить з Судака, знайдені на території середньовічного Херсонесу. Ці знахідки походять з шарів руйнування портового (розкопки А.С. Романчук, В.Н. Даниленко), північного (розкопки С.Г. Ригова) та південного (розкопки Л. Седікової) районів міста. Автори розкопок датують ці шари 20-ми роками XIII ст. (Рабинович, Седікова, Хеннеберг 2009, с. 243) та початком третьої чверті XIII ст. (Рижов 2001, с. 310, Голофаст, Рижов 2003, с. 224). Питання про центри виробництва даних посудів є дискусійним. Мала місце гіпотеза щодо їх місцевого походження. Аргументом на її користь є численність, в порівнянні з іноземними територіями, знахідок. Тим не менш, цей факт, можна пояснити тим, що більшість з них було знайдено в Херсонесі, в шарі руйнувань, що могло забезпечити збереження цілих форм (Паршина 2015, с. 23, Сазанов 2005, с. 201). Станом на сьогодні відсутні будь-які знахідки, що підтверджували б існування в XII- XIII ст. на території Таврики майстерень з виробництва посуду типу Zeuxipus Ware. Про обіг посуду в регіоні Середземномор'я – Причорномор'я можна говорити виключно на рівні гіпотез. В письмових джерелах згадуються кілька центрів, де виготовлялися подібні предмети – Константинопіль, Нікею, Пергам, Коринф. Деякі дослідники відносять їх переважно до столичної школи (Якобсон А.Л., Залесская В.М., Papanikola-Bakirtis). В Північне Причорномор'я вони могли потрапляти завдяки морській торгівлі. На користь цього свідчать дослідження затонулих кораблів біля узбережжя сучасних Греції та Туреччини (Залесська 2011, с. 17). На пам'ятках було виявлено велику кількість подібних посудів, які, вочевидь, перевозилися з метою продажу. Для акваторії Криму яскравим прикладом є кораблетроща з Нового Світу (розкопки Зеленка С.М.) (Зеленко 2008, с. 156-168).

Клинкова зброя здебільшого зустрічається на зображеннях піших воїнів. Це є зрозумілим. Хоча, як стверджують фахівці, в багатьох випадках мова може йти про кавалеристів, зображених не на коні, ситуативний вибір зброї автором є передбачуваним. Серед опрацьованих зображень нам вдалося виявити тільки одного вершника, озброєного клинком. Він намальований на чаші, знайдений в шарі руйнування Північного району XIII ст. (Табл.3.1) На внутрішній частині посуду представлена сцена бою кінного воїна зі змієм. Герой сюжету – на коні, орієнтований ліворуч. Навколо голови – німб, що в цьому випадку чітко вказує на святого. На думку фахівців, на чаші з Херсонесу може бути зображений саме він, оскільки характерною рисою обличчя вершника є вуса, не притаманні Св. Георгію (Белов 1941, с.216, Рис.31, Якобсон 1950, с.207, табл. XXX). Воїн озброєний мечем. Перехрестя пряме. наверхі круглої форми. Клинок зображений коротким, таким, що за формою нагадує фальшіон.

Зображення піших святих воїнів, яких асоціюють з Георгієм, також представлені на кераміці Херсонесу. Так, фрагментоване блюдо з Північного кварталу прикрашене зображенням воїна, що стоїть прямо (Романчук 2002, с. 341, Рис.4.1). Навколо його голови – німб. В лівій руці він тримає круглий щит. Частина предмету відсутня, відтак праву руку можна побачити лише частково. Судячи з аналогій, в ній він також має зброю, проте, сказати, яку саме, важко. На схожому за композицією блюді з Північного району, квартал ХА, зображений воїн, злегка розвернутий ліворуч (Табл.3.3). Поза його статична. В лівій його руці – великий, видовжений щит мигдалевидної (трикутної?) форми. В правій – з високою долею вірогідності – шабля. Оскільки частина предмету, на якій був намальований клинок, майже відсутня, подібне можна стверджувати, спираючись на характерне перехрестя, вигнуте в сторону руків'я, та кут, що ми спостерігаємо між руків'ям та клинком (фрагмент з яким зберігся).

Зображенням воїна, що б'ється з левом, прикрашена внутрішня частина блюда, знайденого у 1955 році в шарі руйнувань XIII ст. (Табл.3.2). Північного

району Херсонеса. Звір стоїть на задніх лапах. Вочевидь, перед нами фінальна сцена бою, оскільки герой сюжету вже завдав удару своєму супротивнику. В обох руках воїн тримає клинкову зброю. Характерна форма леза дозволяє припустити, що в правій руці герой має шаблю. Гарда вигнута в бік від клинка. Зброя видається достатньо масивною. Цікавим є те, що жолоб (?) зображений хвилеподібною, а не традиційно прямою лінією. Предмет, який воїн тримає в лівій руці, в літературі визначають як кинджал чи, інколи, ігнорують його наявність (Спадщина візантійського Херсонесу 2011, с. 641). Тим не менш, є підстави висловити сумніви щодо цього твердження. Клинок, хай невдало прописаний, продовжується за лапою звіра і переходить в його шию, куди герой сюжету власне вражає тварину. Відтак, предмет однозначно є довгою зброєю. Форма леза вкрай специфічна – скошена від середини з одного боку до вістря. На думку дослідників, воїном на малюнку може бути Дигеніс Акрид – персонаж епічного циклу, який почав складатися у X-XI ст. і пережив кілька редакцій. Дигеніс - узагальнюючий образ воїна-захисника, поява якого стала черговим наслідком рефлексії на напружену військову ситуацію, що мала місце в цей час, був вкрай популярним на прикордонні візантійської ойкумени протягом X-XIV ст. Деякі дослідники вбачають в цьому персонажі продовження розвитку давньогрецької міфологічної лінії, присвяченої Гераклу. Приймаючи до уваги існування в середньовічній візантійській культурі традиції звернення до античних сюжетів та використання їх в актуальних на той час контекстах, з цим припущенням доречно погодитись (Grotowski 2010, 92). Для візантійської літератури XIII ст. характерною є певна дифузія античних та середньовічних сюжетів. Яскравий приклад – «Ахіллеада» - на зміст якої, на думку дослідників вплинув у тому числі епос про Акрида (Культура Византии вторая половина VII – XII в 1986, с. 331 – 332). Ваги цьому припущенню додає той факт, що Херсонес, як відомо, був заснований вихідцями з Гераклеї Понтійської, в якій культ Геракла підтримувався дуже активно. Власне епічна поема «Дигеніс Акрит» зберіглася в численних списках. Вочевидь, ще за часів Середньовіччя

вона набула популярності на Русі. Зокрема, відомо три давньоруські версії цього епосу в рукописах XVII – XVIII ст. Аналіз раних візантійських списків твору допоміг з'ясувати, що здебільшого його зміст відповідає реаліям X ст., хоча містить ряд епізодів, що були включені до тексту значно пізніше. Цикл зображень, присвячених Дигенісу Акриду, орієнтований на сюжетну лінію епосу. В різних регіонах Візантійської імперії знаходять сосуди з малюнками сцен його весілля, боротьби з левом чи змієм, портретними зображеннями тощо (Даркевич 1975, с. 251 – 255, Рис.3.4-6). Цікавим є те, що в ході розкопок 1978 року в Портовому районі Херсонесу було знайдено блюдо з зображенням лева та змія, виконання яких стилістично є дуже близьким до малюнку з досліджуваного нами сосуда. Лев'яче хутро промальоване так само, як елементи обладунку, що захищає воїна. Подібність можна побачити в рисах обличчя героя та морди тварини. Окрім того обидва вироби прикрашені ідентичними бурдюрами (Валентирова, 2020с). Це дає підстави припустити, що вироби об'єднані сюжетом і першопочатково могли належати до одного сервізу чи, принаймні, були виготовлені в одній майстерні (цілком можливо, розписані одним майстром). Цікавим в цьому контексті є блюдо з зображенням лева (Паршина, 2015, Рис.10.2), що походить з шару середньовічної забудови античного театру (розкопки О.О. Паршиної). На думку автора розкопу, лев на малюнку має ошийник, що відсилає нас до сюжету епосу про Дегініса Акрида (висловлюємо щире подяку О.О. Паршиній за надані матеріали).

Образ Дигеніса Акрида був сильно переплетений з образами Свв. Георгія, Феодора та Димитрія, який вважалися його покровителями у XIII ст. Це ускладнює ідентифікацію персонажів на зображеннях. Основним маркером відмінності в даному випадку є наявність чи відсутність німбу (Даниленко, 1991, с. 52). Так, на блюді, що походить з того самого шару Портового району (розкопки 1964 року), бачимо вершника зі списом та щитом, який вражає змія. З першого погляду, персонаж нашої уваги на думки про святого, проте німбу в нього немає. На користь того, що автор мав на увазі Дигеніса свідчать також

інші уламки розписаної кераміки, знайдені в Херсонесі. На них можна побачити тільки фрагменти малюнків, але за стилем вони близькі до вищезгаданого вершника. На одному з уламків – сцена боротьби з левом – герой розриває пащу звіра (Даркевич, 1975, с. 152–153). На збереженій частині посуду від воїна можна побачити тільки руки, але обладунок, який їх захищає, промальований абсолютно аналогічно до того, в який «одягнутий» вершник (Валентирова, 2020с, с.12). З Судака (розкопки І.А. Баранова) походить фрагмент посуду на якому ми бачимо верхню частину зображення воїна, риси обличчя та щит якого такі самі, як і на знахідці з Херсонесу. На основі згаданих вище знахідок можна говорити про принаймні два варіанти зображення персонажа, що зустрічаються на кераміці, знайденій в Тавриці. В першому випадку він має довге курчаве волосся, округле обличчя та великі очі, в другому – волосся темне та пряме, риси обличчя – прямі та видовжені. Стиль впізнається чітко, хоча важко сказати точно, що об'єднує ці знахідки – образ персонажа чи виключно рука майстра. Перший з вищезгаданих образів, на відміну від другого, широко представлений серед знахідок з-поза території Таврики, зокрема на знахідках з Корінфу (Morgan, 1942, р. 333, Papanikola-Bakirtis, Coureas, 2014, р. 166), Фів (Livanos, 2011, р. 128), Афінської агори (Frantz, 1941, р.10). На них представлені різні епізоди з відповідної поеми, відтак герой впізнається легко. Це може свідчити про те, що на XIII ст. в Середземноморському регіоні існував певний відносно сталий стандарт зображення Дигеніс Акрида. В такому випадку, ідентифікація персонажа може бути іншою.

Окрім згаданого вище зображення Дигеніса Акрида, шаблі (вигнуті клинки), зустрічаються ще на трьох сосудах. Тарілка, що походить з шару руйвання приміщення 28, прикрашена воїном, розвернутим вліво з трикутним щитом в лівій руці та злегка вигнутим клинком в правій (Табл.3.5). Цікаву морфологію має руків'я предмету. Нижнє та верхнє перехрестя паралельні. Верхнє пряме, нижнє має дещо спотворену форму. Кругле навершя віддалене від верхньої гарди. Воїн в оточенні двох звірів (?) представлений на блюді,

знайденому на території садиби 8 (Табл.3.4). Він розвернутий вправо. В правій руці тримає зброю з вигнутим, нерівно промальованим клинком. Воїн з шаблею в правій руці та птахом на лівому плечі зображений на фрагменті іншого посуду з пам'ятки. На блюді, що походить з Північного району Херсонеса, квартал А-Х (шар руйнувань 13 сторіччя), піший воїн, розвернутий вліво (Табл.3.6). Він тримає мигдалеподібний щит (в правій руці) та шаблю (в лівій). Клинок шаблі має характерний вигин, наявність якого дозволяє стверджувати, що це не меч. Руків'я промальовано погано. Не можна оминати увагою той факт, що наступальна зброя персонажа знаходиться в лівій руці. В середньовічній символічній системі, як відомо, ліворукість вважалась негативною ознакою. Як зазначає Мішель Пастуро в своїй праці «Символічна історія європейського Середньовіччя», в середньовічній християнській культурі ліва рука – рука ворогів Христових. Шульгами зображали диявола та Іуду, також цей «недолік» міг вказувати на особу нехристиянського віросповідання (Пастуро 2012). В нашому випадку навряд чи мова йде про щось подібне, оскільки персонаж-трикстер не міг бути центральним домінуючим елементом зображення. С.Г. Рижов припустив, що ліворукістю автор прагнув натякнути на конкретну особу (Рижов, 2005, с. 64).

Ліву руку, що тримає меч, також можна побачити, на фрагменті іншого блюда, що походить з кварталу XXVIII городища. наверх дископодібне (Табл.4.1). Перехрестя має хвилеподібний форму. Більшу частину предмету втрачено, відтак клинок ми бачимо тільки частково. Він зображений двома паралельними лініями. Даний воїн був озброєний прямим мечем, як і герої сюжетів наступних кількох зображень. Пішого воїна з прямим мечем, спрямованого вправо, зображено на внутрішній частині полив'яної миски, знайденої в Судаку (Табл.4.2). Голова, вочевидь, захищена шоломом. Оскільки верхня частина предмету втрачена, таке припущення можна зробити виключно на основі наявності елементів, схожих на нащічники. Зовнішній вигляд персонажа вирізняє довга вузька борода. В правій руці він тримає меч, в лівій –

піхви від нього. Клинок меча, як зазначалось, прямий, плавно звужується до вістря. Перехрестя слабо промальовано, але помітно, що автор бачив його вузьким та прямим. наверх дископодібне. Меч суттєво поступається за розмірами піхвам. Частина зображення втрачено, інформація ж, яка є доступною для нас, не дає підстав для припущень інших ніж те, що художник просто не надав значення цьому факту. Воїн, який стоїть прямо і тримає круглий щит та меч, зображений на блюді з Херсонесу, випадково знайденому у 1892 році на березі моря (Табл.4.8). Меч, який він тримає на плечі – масивна зброя з дископодібним наверх, аналогічним тому, що намальовано на мисці з Судака. Перехрестя – тонке, довге та пряме – намальовано схематично. Клинок представлений у вигляді двох паралельних ліній. Руків'я з круглим наверх бачимо також на двох фрагментах посудів з Херсонесу (Табл.4.3,5).

Озброєний воїн, представлений на малюнку, що прикрашає ще одну чашу з тієї ж самої пам'ятки (умови віднайдення невідомі) тримає в правій руці – меч з дископодібним наверх та прямим коротким перехрестям (Табл.4.4). На його поясі – піхви. Окремий інтерес представляє сам герой сюжету – його обличчя видається не людським, а скоріше тваринячим, що створює ґрунт для додаткових інтерпретацій. Крамаровський М.Г. вважав, що перед нами персонаж, пов'язаний з карнавальною традицією. Проте, цю інтерпретацію було переглянуто, і в зображенні почали вбачати Св. Христофора-кенокефала (Залесская, 1991, с.143-149, Крамаровский, 2000, с.239-240). На чаші з Херсонесу присутні символічні елементи, які дозволяють напевно стверджувати, що перед нами саме святий, а не перевдягнута людина чи песиголовець – істота, яку світу подарувала античність і пізніше запозичило Середньовіччя (Максимов, 1975, с. 20). На іншій чаші з Херсонесу, що була знайдена в межах монастирської огорожі на місці давнього акрополя зображенні представлені дві фігури – чоловіча та жіноча (Табл.4.6). Перший тримає в правій руці схематично намальованого меча. Можна розрізнити пряме тонке перехрестя та побачити неприродній хват, яким він тримає руків'я. Персонаж

ніби підтримує його знизу, під наверхшя, що видається нелогічним і не зустрічає аналогів на інших зображеннях. Оскільки частина блюда втрачена, і верхню частину предмету ми не бачимо, визначати його як меч однозначно важко. Дослідники припускають, що на зображенні – Св. Дмитрій з пані Евтаксією (11, с.12). В східній частині християнського світу серед зображень святих воїнів по кількості іконографіка Св. Димитрія поступається тільки іконографіці Св. Георгія. Показовим є те, що традиція зображування Димитрія також змінилася у XI ст. До того він представлявся мучеником в пурпурових шатах, що вказувало на його патріціанське походження, але без будь-якої військової амуніції. На стінці блюда, знайденого на території кварталу XX – бачимо ще одного воїна з мечем на плечі, якого, спираючись на аналогії, інтерпретують як Св. Дмитрія (Табл.4.7). Він також дивиться прямо на глядача. Його одяг та волосся (німб?) зображені заокругленими лініями. Перехрестя та наверхшя меча тут промальовані схематично та в незвичний спосіб – у вигляді відповідно трьох та двох вигнутих ліній. Зі Св. Дмитрієм асоціюють також малюнок 4.8, описаний вище. Фрагмент артефакту з верхньою частиною голови персонажа втрачено, тим не менш, на це вказує стилістика зображення.

Окремо варто згадати блюдо з Північного кварталу Херсонесу, що прикрашене воїном з німбом навколо голови (Табл.4.9). Він рухається вліво (зображення виглядає дуже динамічним). В лівій руці тримає вісімкоподібний (?) щит, в правій – предмет, щодо інтерпретації якого думки дослідників розходяться. Деякі з них вбачають в ньому скіпетр, інші визначають його як меч. На користь першої думки свідчить форма, абсолютно нехарактерна для зображень клинкової зброї – це тонка видовжена річ, контур якої утворюють дві паралельні лінії, замкнуті зверху. У верхній частині (на відстані 1/5 довжини від верхівки) – колоподібний елемент, аналогічно виконаний двома паралельними лініями. Щодо другої версії, логічною вона видається через наявність на зображенні щита, в комплекті з яким найчастіше святі воїни на малюнках мають меч чи спис. Проте, навряд чи це відповідає дійсності. Малюнок подібного

предмету бачимо на фрагменті іншої знахідки з Херсонесу, і це спростовує припущення про випадковість чи неусвідомленість даного художнього рішення (Табл.4.10).

Підсумовуючи все, викладене вище, клинкову зброю, що зустрічається на обраних нами предметах, можна поділити на наступні групи:

- довга зброя з прямим клинком (мечі)
- довга зброя з вигнутим клинком (умовно - шаблі)
- предмети, інтерпретація яких не може бути однозначною

Найбільш широко представлена зброя, яку за характерними ознаками доцільно інтерпретувати як меч (8 одиниць). Можливості типологічного визначення є обмеженими через специфіку техніки та стилю виконання малюнків, тим не менш видається реальним зробити деякі висновки. Так на чотирьох зображеннях наверх колоподібної форми, з меншим колом, вписаним посередині. Найближчі аналогії в археологічному матеріалі – дископодібні наверх типу I, J та K (за Евартом Окшоттом). Схематичність зображення виключає можливість більш точної ідентифікації. Не дивлячись на це, оскільки час побутування всіх трьох типів припадає на 13 сторіччя, даний елемент зображення можна вважати важливим датуючим маркером. В чотирьох випадках гарда пряма, на одному зображенні – хвилеподібна, на одному – вигнута у бік клинка (за припущенням, бо зображення схематичне). Інтерес представляє меч з чаші. Його клинок має специфічну форму – він прямий (що спростовує версію про шаблю), але розширюється до вістря – чим нагадує фальшион. Шаблі зустрічаються на чотирьох малюнках. Це масивна зброя характерної вигнутої форми. Все це відображає реалії візантійської мілітарної традиції XII-XIII ст. В візантійських письмових джерелах того часу зазначається теренах імперії використовувались два різновиди довгої клинкової зброї – *spathion* (прямий обоюдогострий меч) та *paramerion* (вигнутий загострений з одного боку подібний до шаблі з характерним руків'ям). На практиці ці терміни, скоріш за все, об'єднували під собою ряд різних типів клинків. Щодо

співвідношення понять та археологічного матеріалу ведеться дискусія (Grotowski, 2010, p.357-360). Так, на зображеннях з Херсонесу та Судака предмети, які можна сприймати як обоюдогострі мечі, за помітними ознаками нагадують типову західноєвропейську зброю. Ця ситуація не є унікальною, оскільки подібні предмети можна побачити також на малюнках, що походять з інших регіонів імперії.

До третьої групи можна віднести три зображення. Перше з них – це Св. Дмитрій. Він тримає в правій руці схематично намальований предмет, який в дослідженнях фігурує як меч. Можна розрізнити пряме тонке перехрестя та побачити хват, яким він тримає руків'я. Святий ніби підтримує його знизу, під наверх, що видається нелогічним і не зустрічає аналогів на інших зображеннях. Оскільки частина блюда втрачена, і верхню частину предмету ми не бачимо, визначати його як меч однозначно важко. Розташування руки по відношенню до «руків'я» викликає сумніви у тому. Проблеми з інтерпретацією також виникають щодо предметів на малюнках 4.9 та 4.10. На нашу думку, поряд з думкою про скіперт, можна припустити, що художник мав на увазі булаву. Воїни, озброєні булавою та щитом широко представлені в середньовічній візантійській іконографії. Цілком можливо, відповідні елементи на вищезазначених зображеннях являють собою аналоги даним зображенням, але в більш спрощеній, схематичній формі (D'Amato, 2010, p.8-22).

Окремий інтерес викликає зброя з зображення сцени бою Дигеніса Акрита з левом. Як зазначалось вище, воїн тримає в лівій руці довгий клинок, яким наносить удар своєму супротивнику – великому звіру, схожому на лева. Форма клинка – прямий по всій довжені, але різко звужується від середини з одного боку – спочатку була пояснена нами неухважністю майстра до цього елемента чи дефектом у зображенні. Тим не менш, майже ідентична форма зброї на близькому за сюжетом зображенні з блюда, яке походить з території Греції, примусило замислитися про те, що елемент був намальований таким

чином усвідомлено (Рис.32). Найближча аналогія в археологічному матеріалі, яку вдалося знайти станом на сьогодні – довгий кинджал типу Монте Берноріо, що зустрічається в культурних шарах V-III ст. до н.е, пов'язаних з кельтиберами. Звичайно, зв'язок між предметом, що побутував в античні часи, та малюнком XIII ст. навряд чи можливий. З малою вірогідністю можна припустити, що художник наслідував інше, більш давнє зображення. Але цілком можливо, що він відтворив форму зброї, яка існувала синхронно по відношенню до нього. В обох випадках, на сосудах з Криму та Греції, специфічний предмет намальований в контексті сюжету протистояння Дигеніса Акрита з левом. Є вірогідність, що це може вказувати на сферу його використання (полювання).

На іконі з чорного сланцю кінця XI – початку XII ст. бачимо рельєфне зображення двох святих воїнів, озброєних та в обладунку. Св. Георгій однією рукою тримає списа, іншою спирається на щит. Св. Дмитро двома руками тримає меч, наполовину витягнутий з піхов. навершя меча круглої форми (Рис.33). Гарда злегка вигнута у напрямку від клинка. Імена святих зазначені на іконі, тож їх ідентифікація не підлягає сумніву. Вважається, що артефакт походить з Фесалонік (Греція). Три святих воїна представлені на іконі з коричнево-сірого стеатиту (Рис.34). Її походження пов'язують з Константинополем XII ст. Композиція зображення більш складна, ніж на іконі з Фесалонік: а простір з центральними персонажами обрамлений аркою на вітих колонка, капітелі яких декоровані зображеннями птахів. Над святими – Христос з двома мученицькими хрестами, по боках – напівфігури янголів в круглих медальонах. На даній іконі імена святих не зазначені. Дослідники вважають, що перед нами Свв. Феодор, Георгій та Дмитро (Наследие Византийского Херсона, 2011, с.444). Усі вони спираються на щити. Феодор та Георгій тримають списи, а Св. Феодор – піднятий до гори меч. Гарда має ромбовидну форму, навершя підпрямокутну форму з заокругленими сторонами. Аналогічну ікону було знайдено в Велико Тирново (Болгарія) (Славчев, 1977, с.61-62), що черговий раз підкреслює єдність візантійської традиції в кордонах імперії.

До XI ст. відносять стеатитову іконку з зображенням кінного Св. Дмитра (Рис.35), який лівою рукою тримає вудила, а правою піднятий до гори меч з прямою гардою та круглим навершям (Банк, Бессонова, 1977, с.112). Зібранню А.С. Уварова належала опублікована В.Н. Лазаревим стеатитова іконка вірогідно XII ст. з зображенням фронтально Свв. Георгія та Феодора Стратилата (?), увінчаних Христом (Рис.36). Воїни спираються на щити, в руках тримають списи. За спинами в них висять мечі у піхвах (Банк, Бессонова, 1977, с.116).

Окрему серію складають кістяні пластинки з зображеннями воїнів. Так XI ст. датується пластинка зі слонової кістки (північно-східний район, єпископський комплекс), на якій різбленням виконаний воїн в русі, розвернутий вліво (Рис.37). Він вдягнений в штани східного типу, на голові – круглий шолом, через плече перекинутий шнур (можливо, кнут). За спиною в нього піхви, прикрашені візерунком з косих хрестиків. Воїн озброєний круглим щитом та мечем з прямою гардою, круглим навершям та чітко зображеним долом (Наследие Византийского Херсона, 2011, с. 581). На іншій пластинці, що походить з шару руйнувань XIII ст. Північного кварталу та датується XII ст., бачимо воїна в обладунку, що сидить на троні (Рис.38). Правою рукою він тримає довгий жезл (посох, спис?), лівою притримує меч у піхвах, що лежить на колінах. За формою руків'я він схожий з мечем з пластинки, описаної вище, єдине що навершя виконане більш грубо (Наследие Византийского Херсона, 2011, с. 582).

Як бачимо, клинкова зброя на стеатитових та кістяних зображеннях виконана достатньо однотипно. Вірогідно, це пов'язано з особливостями техніки виконання (різблення, гавірування).

Таким чином, на опрацьованих зображеннях серед предметів, які напевно можна визначити як клинкову зброю, зустрічаються мечі та шаблі. Окрім того, нам вдалося виділити клинки специфічного типу, синхронні аналоги яких в археологічному матеріалі знайдено не було. Тим не менш, зважаючи на те, що майже ідентичні малюнки присутні на посуді, знайденому

на територіях Північного Причорномор'я та материкової Греції, а також що зброя подібної морфології зустрічається серед знахідок античного часу, можна припустити, що вони відображають форму клинка, яка реально існувала в досліджуваній період. Артефакти датуються 12-13 ст. Для більшості з них верхню дату побутування можна визначити достатньо чітко, оскільки вони походять з шару руйнування Херсонесу 13 ст. Відтак, цей матеріал можна вважати інформативним в контексті досліджень зброї Розвинутого Середньовіччя. Не дивлячись на те, що в більшості випадків зброя промальована на зображеннях схематично, в деяких випадках є можливим зробити припущення щодо того, який саме тип намагався зобразити автор. Співставлення малюнків на кераміці з археологічними знахідками ілюструють вплив західної мілітарної традиції на Візантію XI-XIII сторіч, оскільки зразки, що частково піддаються ідентифікації, відповідають західноєвропейським зброярським стандартам. В усіх випадках зброя на полив'яній кераміці зустрічається в контексті зображень воїнів. Зокрема, це святі воїни (Георгій Переможець, Федір Стратилат, Св. Дмитрій) та епічні герої (Дегініс Акрід). Часом визначити, хто саме представлений на малюнку, важко. Ми підтримуємо думку, що згадані нами артефакти імпортувалися в Північне Причорномор'я з інших регіонів Візантійської імперії.

3.3. Перцептивний образ

Проаналізовані нами сюжети – загально популярні образи святих воїнів та персонажі, яких асоціювали з захистом прикордонних територій – вочевидь, відповідали запитам місцевого населення.

Культ святих воїнів почав формуватися з утвердженням християнства в якості офіційної релігії Римської імперії у IV ст. (Grotowski 2010, 74) і остаточно склався у X ст. Історичні реалії вплинули на характер християнської міфології як східної, так і західної традиції. В візантійській культурі не набула поширення ідея «священої війни» мусульманського зразка. Для християнського світу, як

східного, так і західного, протягом усього Середньовіччя був характерним дуалізм у ставленні до війни. З одного боку, за логікою християнського віровчення – вона – по суті, явище, яке вимагало порушення заповідей – вважалась злом і справою, противною Богові. З іншого боку, як одногolosно стверджують дослідники, неможливість уникнути численних військових протистоянь, примушувало змінювати ставлення до них. Варто зауважити, що це твердження є справедливим, якщо ми говоримо про «офіційну» (закарбовану в письмових джерелах) позицію Церкви та влади. Коли мова йде про суспільну думку, проблема виглядає дещо складнішою. Основна язичницька база візантійської культурної моделі – пізня античність. У випадку з західноєвропейськими державами це – кельтська та германська, тобто варварська, культура. Різниця між даними традиціями в розумінні війни очевидна. Не дивлячись на це, візантійське суспільство було достатньо мілітаризованим. Посилення ролі військового елемента в суспільстві сприяло популяризації його святих заступників. Окрім того, сам факт підвищення престижності мілітарності вплинув на трансформацію образів мучеників (Степаненко, 2000, с. 107-108). Цей процес не був одномоментним і став віддзеркаленням тих культурних змін, що спіткали візантійський світ. Одним з найбільш популярних святих воїнів Середньовіччя був Георгій. На XII-XIII ст. його зображали по-різному (Даркевич, 1975, с.145-150, Рижов 2003, с. 64). Одиначні знахідки зображень святих воїнів вершників на артефактах зустрічаються вже у IV в матеріалах, що походять з Палестини. У VI ст. їхня кількість значно збільшується (Grotowski, 2010, 75, 121). Тим не менш, масового поширення на теренах імперії вони набувають саме протягом IX-X ст. (Романчук, 2005, с.106). Зображення святих воїнів на коні пов'язують з пізньоантичною традицією зображення триумфаторів. Загалом, в іконографіці кінний Св. Георгій представлений менше ніж піший. Коли мова йде про кераміку Таврики цю тенденцію прослідкувати важко. Часто, навіть за наявності ряду характерних ознак, однозначно визначити персонажа як Св.

Георгія неможливо. Змієборцями, наприклад, в меншій мірі, але зображались також і інші святі, зокрема, Феодор Стратилат.

Дигеніс Акрид – персонаж епічного циклу, який почав складатися у X – XI ст. і пережив кілька редакцій (відповідній епічній поемі буде приділено окрему увагу далі). Дигеніс – узагальнюючий образ воїна-захисника, прикордонного воїна, акрита (від гр. *Άκρᾱ* — кордон), поява якого стала черговим наслідком рефлексії на напружену військову ситуацію, що мала місце в той час. Він був вкрай популярним на прикордонні візантійської ойкумени протягом X-XIV ст. Деякі дослідники вбачають в цьому персонажі продовження розвитку давньогрецької міфологічної лінії, присвяченої Гераклу. Приймаючи до уваги існування в середньовічній візантійській культурі традиції звернення до античних сюжетів та використання їх в актуальних на той час контекстах, з цим припущенням доречно погодитись (Grotowski, 2010, 92). Для візантійської літератури XIII ст. характерною є певна дифузія античних та середньовічних сюжетів. Яскравий приклад – «Ахіллеада» – на зміст якої, на думку дослідників вплинув у тому числі епос про Акрида (Культура Византии вторая половина VII – XII в 1986, с. 331 – 332). Ваги цьому припущенню додає той факт, що Херсонес, як відомо, був заснований вихідцями з Гераклеї Понтійської, в якій культ Геракла підтримувався дуже активно. Цикл зображень, присвячених Дигенісу Акриду, орієнтований на сюжетну лінію епосу.

Кінокефали згадуються у творах Гесіода, Геродота, Плінія Старшого та інших античних авторів. Локалізація кінокефалів «на краю світу» була традиційною протягом усього часу їхнього існування в культурі. Тим не менш, на XIII ст. відомостей про життя на північ від Таврики було достатньо. Появу тут Св. Христофора можна пов'язати як з античною традицією, так і з певною алюзією до ідеї кордону (в даному випадку візантійських територій), яка для Середньовіччя була співзвучною ідеї про край землі. На християнських пам'ятках зображення Св. Христофора зустрічаються не часто. Окрім зооморфного, побутовав антропоморфний образ цього героя, який був відносно

більш поширеним. Найраніше зображення - на маленькій керамічній іконі ранньовізантійського часу, що походить з Македонії та датується VI-VII ст. До середньовізантійського періоду відносять Св. Христофора з рукопису Cod. Cosolin 239 (XI ст.). Основний масив малюнків пов'язують з більш пізнім часом (Акопян, 2015). В досліджуваній період культ цього святого був більшою мірою розповсюджений на заході християнського світу. Відтак, зображення з Херсонесу можна вважати унікальним. Окрім сосуду, про який йде мова, на території Херсонесу зображення Св. Христофора зустрічаються на черепиці XIII ст. місцевого виробництва (Паршина, 2015, с. 20-21).

Літературні джерела, які допомогли б скласти уявлення про перцепцію клинкової зброї в зоні візантійського культурного впливу у Тавриці XI – XIII ст. відсутні. Загалом візантійські письмові пам'ятки відповідного часу представлені достатньо широко. В контексті порівняння середньовічних світоглядних моделей, сформованих східним та західним християнством, нерідко згадують «Алексіаду» – твір, написаний донькою Олексія I Комніна Анною в 40-ві роки XII ст. «Алексіада» присвячена правлінню імператора Олексія. В ній чудово висвітлена історія Візантійської імперії другої половини XI – початку XII ст. Принцеса Анна була, зокрема, очевидцем подій Першого Хрестового походу. Вона представила їх дещо відмінно по відношенню до західноєвропейських хроністів, що, з одного боку, було обумовлено, політичними вподобаннями, з іншого ж – сприйняттям явищ та процесів, визначеним візантійською культурною моделлю. «Алексіада» була написана Анною наприкінці її життя, коли вона разом з матір'ю та сестрами перебувала у вигнанні в константинопольському монастирі Благодантої Богородиці. Можливо, на створення цієї пам'ятки принцесу підштовхнула робота з завершення твору її померлого чоловіка Нікіфора Врієннія «Матеріали для історії». «Алексіада» складається з 15 книг. Автор використала не тільки власні спостереження, але й велику кількість джерел та документів. Її твір вирізняється глибоким аналізом та ґрунтовним підходом до викладення

матеріалу. При цьому Анна є носієм ментальностей та поглядів східнохристиянської цивілізації.

Анна Комніна детально описує численні битви та військові сутички. Вона показує достатньо ґрунтовну обізнаність в цьому питанні. Зокрема, в тексті згадуються різні види зброї. Нам вдалося нарахувати 92 згадки меча. Цю цифру варто сприймати як приблизну, оскільки ми використовували російський переклад, вдаючися при цьому при необхідності до порівнянь з грецьким оригіналом. Тим не менш, вона промовиста – Анна звертається до поняття «меч», частіше ніж до тих, що позначають іншу зброю.

Опрацьовані цитати можна поділити на дві групи. Перша представлена згадками меча в контексті описів бойових дій, як зброї, що використовується:

«В ее распоряжении оставались некоторые «Бессмертные», лишь совсем недавно взявшие в руки мечи и копья, немногочисленные хоматинцы и кельтское войско численность которого значительно сократилась»

«Когда же Алексей увидел, что его фаланга разбита и уже рассеяна, он собрал вокруг себя самых мужественных воинов (а было их всего шестеро) и решил с обнаженными мечами пробиться к Вриеннию, дерзко напасть на него»

«Он с силой вонзает копье в грудь Вриенния. Но тот быстро извлек меч из ножен, обрубил копье, пока оно еще не успело впиться глубже, и со всего размаха нанес удар ранившему его воину. Вриенний попал в ключицу и отсек руку вместе со щитом»

«Вриенний отрубил мечом турку руку, которая вместе с копьем скатилась на землю. Но второй турок, соскочив со своего коня, как леопард бросился к лошади Вриенния, пристроился у крупа и, крепко ухватившись за него, старался забраться на спину лошади. Вриенний вертелся, как зверь, стремясь пронзить мечом турка»

«Итак, увидев человека, устанавливающего фаланги и приняв его то ли по росту, то ли по блеску оружия (в его латах отражалось сияние звезд) за Васи́лаки, Алексей подъехал к нему и быстро нанес удар. Рука, державшая меч,

тотчас же упала на землю, и это привело всю фалангу в сильнейшее замешательство»

«Мануил Васибеки извлекает меч из ножен и во весь опор устремляется к нему. Куртикий же схватывает не меч, а висевшую у седла палицу, ударяет ею по шлему Мануила и тотчас сбрасывает его с лошади; затем Куртикий связал и поволок его как добычу к моему отцу»

«Часть коней они оставили там, предварительно по самые бедра мечом отрубив им задние ноги»

«Спафарий выразил было неудовольствие, но вооруженный мечом Георгий Палеолог пригрозил, что, заключив в оковы, бросит его на палубу или же скинет в море»

«У второго из них император мечом вышиб копьё, затем что было силы ударил его по ключице и отсек руку. Но третий воин нацелился императору прямо в лицо. Алексей, человек сообразительный и твердый духом, не растерявшись, быстрым умом мгновенно понял, что ему нужно делать, и, когда кельт замахнулся, откинулся навзничь на круп коня. Конец меча, немного оцарапав кожу, натолкнулся на острие шлема, рассек державший его под подбородком ремень и сбил шлем на землю. Затем кельт проехал мимо того, кого он, как ему казалось, сшиб с коня. Но Алексей сразу же поднялся и крепко уселся в седле, сумев ничего не потерять из своего оружия. В правой руке он держал обнаженный меч, его лицо было обагрено собственной кровью, голова не покрыта, а огненно-рыжие волосы развевались и мешали смотреть. Возбужденный конь кусал удила и вздрагивал, отчего локоны Алексея в еще большем беспорядке падали на лицо»

«И Алексей наверняка бы упал, если бы не успел опереться о землю мечом, который держал в правой руке»

«Призвав к себе воинов, он стал смотреть, кто из них ранен серьезно, а кто лишь оцарапан мечом»

«Они застали султана пьяным и, пользуясь полной свободой (стража стояла далеко), выхватили из-под полы мечи и сразу же растерзали несчастного. Ведь хасии радуются крови и почитают за наслаждение вогнать меч в человеческое тело»

«Тогда император вышел из рядов войска и остановился; в одной руке у него был меч, в другой он, как знамя, держал омофор Богородицы»

«Не со всей силы, не со всего размаха ударил Алексей, император опасался, как бы меч не отскочил в сторону и не поразил его самого в ногу или коня его»

«Увидев Никифора, Татикий, уже давно знавший о его замысле, вытолкнул его за дверь со словами: «Что ты являешься в таком непристойном виде, да еще с мечом? Ведь сейчас время бани, а не похода, охоты или битвы»

«Аспиет схватился за меч, но получил от кельта сильный удар и был тяжело ранен копьем, которое задело его легкие и пронзило позвоночник»

Наведені цитати ілюструють реалістичність описів сутичок. Окрім терміну «меч» Анна кілька разів вживає назву «акінак»:

«Построив их там, Роберт поделился своим замыслом с наиболее храбрыми из воинов, а одному из них, чтобы иметь возможность быстро вооружиться, приказал принести оружие: щит, шлем и акинак»

«Поравнявшись с кораблем, Палеолог обратился к спафарию с обычным приветствием и спросил, откуда и куда тот плывет, а затем попросил взять его с собой. Спафарий же, видя у Георгия меч и щит, с опаской ответил: «Не будь ты вооружен, я с радостью принял бы тебя». Палеолог с готовностью обещал снять с себя щит, акинак и шлем, если только тот пожелает взять его с собой. Как только спафарий увидел, что Георгий сложил с себя оружие, он сразу же разрешил ему взойти на корабль и с радостью заключил в свои объятия»

«Когда они проплыли немного дальше, Палеолог взял в руки акинак и щит, привел корабль к тому месту, где находился флот, и заставил всеславословить Алексею»

«В то время как произносились такие речи, сыновья Диогена Никифор и Лев (они были молоды и еще не испытали горечи поражения) сошли с коней, разнуздали их, прогнали ударами в просо и сказали: «Ничего не опасайся, император, мы сами обнажим акинаки и растерзаем скифов»

«Алексей тотчас отрубил руку одному из скифов, на другого замахнулся акинаком и грозным криком обратил его в бегство»

«Если усталые воины, как это и должно быть, уснут, скифы освободят друг друга и, выхватив акинаки, убьют своих стражей»

«Когда Никифор Диоген, давно замышлявший бунт и ждавший только удобного случая, чтобы покончить с Алексеем, узнал, что император вымылся и вышел из бани, он привесил к поясу акинак и, как будто возвращаясь с охоты, вошел в дом. Увидев Никифора, Татикий, уже давно знавший о его замысле, вытолкнул его за дверь со словами: «Что ты являешься в таком непристойном виде, да еще с мечом? Ведь сейчас время бани, а не похода, охоты или битвы». Не достигнув цели, Никифор удалился»

«Однако наиболее храбрые наши воины, особенно из знати, и среди них такие доблестные мужи... «вспомнили бурную силу», повернули назад, обнажили акинаки, напрягая все силы души и тела, ступили в бой, приняли на себя всю тяжесть битвы, разбили кельтов и одержали над ними славную победу»

«Поэтому он немного отступил назад, оперся о дерево, обнажил акинак и уже без всякой надежды на спасение обрушил град ударов на шлемы, плечи и руки варваров, осмелившихся с ним схватиться»

Особливості формулювань дають підстави стверджувати, що для автора «меч» та «акінак» – поняття тотожні. Як відомо, Анна Комніна при написанні своєї праці часто зверталася до давньогрецьких творів. Можливо, вона запозичила назву з класичних авторів, щоб зробити текст більш виразним. На користь цього свідчать інші, використані нею анахронізми – «скіфи», «кельти» тощо. З іншого боку, не можна відкидати, що під «акінаком» мався на увазі

конкретний вид зброї, який при цьому вкладався в розумінні автора у загальне поняття «меч». На те, що «мечем» Анна могла називати різні типи клинків, вказують фрази, в яких вона підкреслює морфологічні особливості зброї, які, вочевидь, на думку автора, вирізняли її з проміж іншої, функціонально подібної:

«Разделив уже войско, он не прекратил наступления варваров, которые двинулись к лагерю Роберта, но удержал вместе с их начальником Намбитом тех, кто носит на плечах обоюдоострые мечи»

«Соломон внимательно посмотрел на севастократора и, увидев окружающих его варваров с обоюдоострыми мечами на плечах, задрожал от страха, сразу же сообщил обо всем и назвал имена сообщников, но поклялся, что ничего не знал о замышлявшемся убийстве»

Те, що Анна Комніна говорить про зброю достатньо компетентно та предметно, підтверджують цитати, в яких вона акцентує увагу на відмінності у способі носіння меча, прийнятого у ромеїв та «варварів»:

«Что же до варягов, носящих мечи на плечах, то они рассматривают свою верность императорам и службу по их охране как наследственный долг, как жребий, переходящий от отца к сыну»

«И вот он собрал воинов, носящих мечи на плечах, и тех, кто был родом из Хомы, и выстроил их рядами в идеальном боевом порядке от площади Константина до так называемого Милия и дальше. Воины неподвижно стояли, сомкнув щиты и готовые к бою»

«У Ромейской империи не было тогда достаточно войска (всего имелось не более трехсот воинов, да и те – слабосильные и совершенно неопытные в бою хоматинцы и немногочисленные варвары-чужеземцы, носящие обычно мечи на правом плече), а чтобы вызвать союзников из других стран, в императорской казне не было денег»

«Одни из них явились с мечами на поясе, другие несли копья, у третьих на плечах были . Они встали группами на некотором расстоянии от императорского трона и, образовав полукруг, как бы заключили в его центр

самодержца. Гнев владел их душами, и они точили, если не мечи, то во всяком случае сердца»

«Однако сам император не вооружался; он не надел чешуйчатого панциря, не взял щита и копья, не опоясался мечом, а остался спокойно сидеть на императорском троне, ободряя всех веселым взглядом, вселяя надежды в души своих приближенных и советуясь с родственниками и военачальниками о том, что предпринять»

Інформативним є процитований вище епізод, присвячений невдалому замаху на імператора. Олексій, робить потенційному нападнику зауваження щодо носіння меча в мирний час та в невідповідній ситуації.

До другої групи ми віднесли художні звороти та поетичні висловлювання:

«В своем неудержимом стремлении Алексей разражался угрозами по адресу варваров и говорил, что в битве напоит свой меч их кровью»

«Она хорошо знала их искусство, верила им и в то же время не могла поверить, ибо видела, что жизнь самодержца «на мечном острие распростерта»

«Ум его был острее обоюдоострого меча, однако Никифор не отличался постоянством и лишь в одном проявлял твердую волю – в стремлении к власти»

«Ее мужество заключалось в другом, и она была вооружена не копьем Афины и не шлемом Аида, чтобы искусно отражать несчастья и превратности жизни (а императрица знала, сколь много их обрушивается на императоров), ее щитом, панцирем и мечом были, следуя Соломону, деятельный характер, непримиримость к страстям и искренняя вера»

«Ведь его желание сражаться было острее любого меча, и он обладал непоколебимым и неустрашимым нравом»

Сюди ж можна віднести фігуральні та сталі вирази:

«Орфей своим пением привел в движение камни, леса и вообще всю неодухотворенную природу, флейтист Тимофей, исполнив Александру воинскую мелодию, побудил македонца тотчас взяться за меч и щит»

«Не отряхнув еще пыль прежних битв, не смыв крови с меча и рук, он как страшный лев распалил свой гнев и выступил против этого клыкастого вепря – Васи́лаки»

«Завязавшаяся жестокая битва распространилась до лагеря Роберта; многие его воины были изгнаны из лагеря, многие стали жертвой вражеских мечей»

«Смотри, не относись легкомысленно к войне с ромейским императором из-за того только, что он потерпел страшное поражение, едва не стал жертвой меча и потерял на войне большую часть своего войска»

«Встретившись с Алексеем, они, наверное, не поверили бы, что император один добыл такой трофей и столь быстро одержал победу, если бы своими глазами не увидели насаженные на острия копий головы скифов и не узрели того, как ведут одного за другим в оковах, со связанными за спиной руками тех варваров, которых пощадили мечи»

«Страшные удары мечей поражали уже постигнутых божьим гневом скифов»

«Он знал, что Никифор точит против него свой злодейский меч, торопится замарать руки невинной кровью и что, сидя до поры до времени в засаде и подстерегая его по ночам, он уже готовится к открытому убийству»

«Разве не нуждался император в тысячеглазом страже, когда столько негодяев злоумышляли против него: одни метали в него стрелы, другие точили мечи, а третьи, не в силах ничего предпринять, пускали в ход болтливые языки и злословие?»

Анна часто використовує вирази «стали жертвою мечів», «пощадили мечі» тощо, проте тут навряд чи можна говорити про щось більше ніж персоніфікацію, як літературний прийом. Текст «Олексіади» багатий на художні звороти, його мова багата та поетична, і подібні пасажі цілком відповідають загальному стилю викладу.

Автор «Олексіади» неодноразово підкреслює, що імперська армія у часи правління Олексія I переживала не кращі часи і часто користувалася послугами найманців, які мали власні військові традиції. Це черговий раз підтверджує викладену раніше думку, про роль цього фактору в процесі розповсюдження різних типів клинкової зброї землями імперії.

Унікальним літературним джерелом, що належить до візантійської культурної традиції, є епічна поема «Дигеніс Акрит». Дослідники вважають, що вона була записана близько X ст. В наступні сторіччя поема пережила кілька редакцій. Очевидно, твір мав популярність не тільки на землях Візантійської імперії, але й за їх межами. Припускають, що давньоруський переклад твору, відомий під назвою «Девгениево деяние», був вперше зроблений ще в XII — XIII ст.

Сюжет твору присвячений життю та звершенням героя Дигеніса Акрита, про якого мова йшла вище. Дослідники здійснювали спроби знайти прототип героя серед історичних осіб, проте, навіть якщо це вдасться зробити, очевидним є те, що його образ у творі набув узагальнюючого характеру.

Сьогодні відомо п'ять версій поеми (віршовані — Гротта-Ферратська, Трапезундська, Андросска, Ескуріальська, Оксфордська та прозаїчна — Андросска). Вони мають відмінності, проте наявність спільного першоджерела є очевидною. Найбільш давнім списком є Гротта-Ферратський, російський переклад (авторства О.Я. Сиркіна) якого ми використали в роботі. Даний список був укладений в XIV ст., вірогідно, в Підвенній Італії. Рукопис містить 79 листів, 73 з яких займає текст. Поема розділена на 8 книг, заголовки відсутні. Вступ, скоріш за все, був створений особою, яка була слабо знайома зі змістом поеми, оскільки, перераховуючи звершення головного героя, автор згадує подвиги, здійснені іншими персонажами.

Поема написана «політичним» віршем (πολιτικός — громадянський, повсякденний), в стилі, в якому вбачають риси як народної, так і вченої мови.

Автор був добре обізнаний в античній та візантійській літературі, про що свідчать очевидно запозичені мотиви.

Поема чудово відображає реалії та звичаї середньовічного візантійського суспільства, хоча відмежування авторгафу від численних більш пізніх допрацювань залишається предметом досліджень. Твір пропагує захист християнських традицій, проте відчутними є вплив на зміст мусульманської культури. Дослідники поеми прив'язують умовний час, в якому розгортається її сюжет до другої половини X ст. Проте, оскільки протягом XI — XIII ст. вона неодноразово «осучаснювалась», ми допустили її використання в якості джерела в межах нашого дослідження.

В поемі «Дигеніс Акрит» меч згадується більше сорока разів. В більшості випадків це опис епізодів, які передбачали використання зброї чи опис озброєння воїна:

Ведь если братья вновь твои грозитъ начнутъ насильемъ
Увидишь — меч свой обнажу и заколюсь отъ горя

Вот на породистого сел коня он вороного
И опоясался мечом, копьем вооружился,
Дубинку в сумку положил, и знаменіем крестнымъ
Со всех сторон он оградил себя перед сраженіемъ

Гляди, с какимъ искусствомъ он пришпоривает лошадь,
Какъ обращается с мечомъ и какъ копьемъ играетъ,
А все это — свидѣтельство уменья и отваги

Вступили в рукопашную они, мечи извлекши,
Друг с другомъ продолжали бой, рубились час за часомъ

Отбросил меч он в сторону, поднявши кверху руки,

И по обычаю своих сложил крест накрест пальцы
То клятвою торжественной клялись ему стратеги,
Что звание патрикия он от царя получит,
Что станет протостратором — пусть только меч свой бросит.
Но верность сохранил отец учению пророка,
Почетным местом пренебрег, богатством не прельстился,
И был изрублен на куски, и меч его забрали

Бояться стала, чтоб мечом себя не заколол он,
И к братьям бросилась бежать, рвя волосы от горя

Завидев обнаженный меч, не обращайся в бегство,
Не отступай, какая бы опасность ни грозила

Дубинкой лишь вооружись, меча тебе не надо,—
Не подобает ведь мечом с медведями сражаться

И устремился без меча отважно льву навстречу.
Но дядя посоветовал: «Возьми-ка меч с собою:
Ведь на две части, как газель, не разорвешь ты зверя!

С собою меч он захватил, пошел на зверя прямо

А мальчик, нападенья ждал, высоко меч свой поднял,
На голову звериную обрушил он оружие,
Да так, что разрубил ее до плеч одним ударом

С собою меч он захватил, пошел на зверя прямо

А мальчик, нападения ждал, высоко меч свой поднял,
На голову звериную обрушил он оружие,
Да так, что разрубил ее до плеч одним ударом

Мусур напал на юношу, мечом поверг на землю

Недалеко ведь был родник, как раз напротив, ложа —
И меч пока свой извлекал, источника достиг я

Но нападения грозного ничуть не испугавшись
Я силу духа сохранил, высоко меч свой поднял,

От крови вытер я свой меч, вложил обратно в ножны

Тяжелый меч свой обнажил, щитом вооружился

Мечом ударил он меня, на щит удар пришелся,
Одна лишь ручка от щита в руке моей осталась

И вот, пока готовился он меч поднять вторично,
Дубинкой я соперника по голове ударил

Переломал я кость ему, рука повисла сразу,
Меча не мог он удержать, на землю его бросил

Погнал вперед я скакуна и меч извлек из ножен

Занес свой меч и, пощадить соперницу желая,
Я голову коня ее отсек одним ударом

Но размахнулся я мечом, удар нанес мгновенный,
И оба вражеских копья в обрубки превратились
Одни мечами длинными размахивали грозно
Другие копьями в меня нацеливались с силой,
А третьи стрелами пронзить соперника хотели

Копья не обратил на них, не тронул даже лука,
Но в рукопашную вступил, одним мечом сражаясь,
И всех, кого ни настигал, рубил без сожаленья

Свой меч я захватил и щит, и взял копье в дорогу

Орлиных крыльев на щите изображение было,
И аравийское копье и меч она держала

И вскоре сшиблись копьями, но ни один не дрогнул;
Затем разъехались опять, мечи мы обнажили
И, вновь сойдясь, вступили в бой, упорный, рукопашный

Нанес по правой ей руке удар повыше пальцев,
И меч моей соперницы упал на землю сразу

И сверху по спине коня мечом нанес немедля
Такой удар, что разрубил его я на две части

Как подбежал к нему Давид, поднявши меч высоко,
И голову отсек врагу, с победой бой закончив

То заклинаю я тебя, скажи мне, не скрывая:

Принес ли смерть меча удар, Мусуром нанесенный?

Деякі фрази містять ознаки художнього звороту:

Жива, ты, милая сестра, душа и сердце наше!

Считали мы, что ты мертва, изрублена мечами

То знай: стратиг, родитель твой, и все его родные,

И слуги-воины его,— пусть мечут они стрелы,

Пусть заблестают их мечи — бессильны предо мною!

То, верно, дух, живущий здесь иль чародей могучий,—

Ведь не разят его мечи, не трогает оружие,

И словно дикой яростью его дубинка дышит

Коль был бы человеком он, как все, обыкновенным,

То тело бы имел с душой и смерти бы страшился,

Не становился бы под меч, словно бесплотный призрак.

На окрему увагу заслуговують згадки специфічної зброї, особливість якої автор підкреслював свідомо. Так, кілька разів в тексті зустрічається «меч-дубинка»:

Ты расседлай того коня, седлай мне вороного,

Подпруги укрепи с двумя ремнями упряжными,

А на седло чудесную повесь мне меч-дубинку,

Мундштук тяжелый дай коню, чтоб слушался он быстро

И вот издал победный клич, извлек он меч-дубинку,

И не успел прибыть стратиг, как пало его войско.

О.Я. Сиркін, зазначає, що, скоріш за все, мається на увазі не «меч та дубинка», а саме конкретний вид зброї, можливо, щось подібне до «swords-cane». Провести паралель між «мечем-дубинкою» та описаною вище специфічною зброєю з зображень героя на кераміці поки що важко.

До легенд та переказів апелює автор, коли згадує «меч Хосрова», скоріш за все, натякаючи на коштовність предмету (перський цар Хосров II, який правив на межі VI та VII ст., вважався надзвичайно багатим):

И два арабских дал стратиг копья, зеленых, медных,
И меч Хосрова подарил, прославленный повсюду.

Про різноманіття клинкової зброї, з яким зіштовхувалися у повсякденні візантійці, можна говорити й на основі візуальних джерел. Як ми бачили вище, зображення на артефактах можуть служити на користь твердження про побутування різних типів, проте щоб говорити більш предметно, варто звертатися до інших матеріалів. Багаті візуальні дані містить в собі «Огляд історії» Іоанна Скілиці, до якого свого часу зверталася Ада Брун-Гофмайер. Іоанн Скілиця, хроніст та придворний чиновник Олексія Комніна, творив приблизно в той самий час, що і принцеса Анна. «Огляд історії», його основна праця, присвячена історії Візантії IX – XI ст., була створена на початку XI ст. Найбільш відомим списком «Огляду» є Мадридський (з XVIII ст. зберігається в Королівській бібліотеці Мадриду). Н. Вільсон припускав, що рукопис був створений в палацовому скрипторії Палермо на замовлення Генріха Аристіппа, посла Сицилійського королівства, у середині XII ст. Палеографічні дослідження тим не менш, дають підстави і для інших припущень. Деякі дослідники датують рукопис рубежем XII та XIII ст., інші – серединою XIII ст. Важливим є те, що список оздоблений 574 мініатюрами. А. Брун-Гофмайер, зазначала, що ретельний мистецтвозначний аналіз даних зображень – завдання, яке поки що залишається актуальним. Вона підкреслювала впливи елліністичного мистецтва, які вочевидь відчували на собі ілюмінатори Мадридського списку

(Bruhn-Goffmeyer, 1966, с.34). За стилем виконання зображень, можна припустити, що над ілюструванням рукопису працювало щонайменше три художники, можливо, їх кількість була більша за рахунок залучення помічників та учнів майстрів. Першому художнику належать зображення на аркушах 9-87 та, можливо, на акрушах з 227 по 234, хоча останні могли бути роботою учня. Малюнки реалістичні, стиль достатньо стриманий. Зображення другого художника більші за розміром, кольори більш яскраві, стиль значно грубіший. До цієї групи відносять мініатюри на аркушах з 96 по 156, та, можливо – 203 – 218. Дослідник мініатюр Мадридського списку Сірак вважав, що окрім «головного художника» над зображеннями другої групи працювало ще щонайменше три особи. На цьому фоні принципово відрізняються роботи третього «головного» майстра, що представлені на аркушах 157 – 186, 219 – 226. В дослідженнях його називають «руським» художником, оскільки його мініатюри мають відповідний специфічний характер, який науковці пояснюють у тому числі південноруськими впливами. Дослідники схиляються до думки, що всі ілюмінатори послуговувалися в своїй роботі великою кількістю прототипів. Які елементи перемальовувалися безпосередньо, а які відтворювали авторське бачення – питання більш складне. Що стосується зброї, вона представлена вкрай різноманітно. Брун-Гофмайер зазначає, що на сторінках рукопису зустрічається клинкова зброя різних періодів та культурної приналежності. Серед зображених мечів вона виділила сім типів, в першу чергу, за формою навершя. Серед них дослідниця вбачала як зображення мечів X – XII ст, так більш раннього часу. В окремих випадках Брун-Гофмайер навіть проводила паралелі з археологічними матеріалами XIV – XV ст.

Поліваріантність та анахронізми в зображеннях клинкової зброї Мадридського рукопису «Огляду історії» Іоанна Скілиці відображають не тільки той факт, що художники використовували різноманіття джерел для створення образів та сюжетів. Все це загалом віддзеркалює ситуацію, що

склалася з обігом клинкової зброї в Візантійській імперії відповідного часу та уявленням про неї.

3.4. Висновки

Сюжети, які нам вдалося виділити на зображеннях з клинковою зброєю, були поширені на різних територіях Візантійської імперії. Оскільки в більшості випадків артефакти-носії малюнків, скоріш за все, були привезені на територію Таврики в якості імпортованих товарів, очевидним є те, що дані мотиви викликали інтерес у місцевого населення. Джерела не дозволяють напевне говорити про те, як саме сприймалися персонажі та ситуації, зображені по посуді, пластинках тощо. Тим більше відсутні прямі свідчення, які можна було б пов'язати з реконструкцією перцептивного образу клинкової зброї. Відсутність археологічних знахідок останньої остаточно погіршує ситуацію. Тим не менш, з матеріалу ми бачимо, що мілітарна культура міцно увійшло до побуту та повсякденного життя населення візантійського Криму в XII – XIII ст. Культ святих воїнів та воїнів заступників, вочевидь, відповідав його культурним запитам. Це пояснює присутність відповідних зображень не тільки на іконах, але й на предметах побутового ужитку. Звичайно, можна припустити, що, наприклад, досліджувані розписані блюда виконували естетичну чи дидактичну функцію і не використовувались за прямим призначенням, але, напевне, ритуального значення вони не мали.

Візантійські письмові джерела не дозволяють говорити про яскраво виражені особливості у ставленні до зброї. Як відомо, візантійська культура, наступниця античної традиції, тривалий час на відміну від Заходу не вирізнялася прихильністю до тем та традицій, що лобювала військова аристократія, хоча, як говорилося вище, ситуація дещо змінилася протягом X – XII ст. Говорити про візантійське символічне відношення до зброї ще важче, ніж про давньоруське. Для візантійського мистецтва та писемної традиції характерне ставлення до зброї, у тому числі, клинкової, таке, яке можна

визначити як «реалістичне». Вона з'являється виключно там, де їй диктують практичні ситуації – імператор може предстати перед споглядачем без зброї поряд зі своїми полководцями у повному бойовому спорядженні.

Наскільки сказане вище можна застосувати відносно культури візантійського впливу Північного Причорномор'я на даний момент залишається питанням. Скоріш за все, мультикультурність регіону та місцеві реалії вносили значні корективи у світобачення та, зокрема, в ставлення до клинкової зброї, проте, щоб наповнити дане твердження конкретикою необхідні нові, в першу чергу, археологічні джерела.

РОЗДІЛ 4

КИНДЖАЛИ-БАСЕЛАРДИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

4.1. Вступ

Основним предметом дослідження в даному розділі виступає група артефактів – зразки холодної зброї одного типу – що походить з підводних археологічних досліджень затонулого середньовічного судна. Об'єкт було виявлено в бухті Судак-Лімен біля узбережжя пмт Новий Світ, що неподалік міста Судака (південний схід Кримського півострова). З 1999 до 2013 року Центром підводної археології Київського національного університету імені Тараса Шевченка під керівництвом С.М. Зеленка здійснювалися планомірні розкопки, в ході яких вдалося зафіксувати щонайменше дві плями культурного шару, які, очевидно, утворилися в наслідок загибелі давніх кораблів. Одна з них, датована за знахідками X-XI ст. представлена меншою мірою. Інша – у вигляді скупчення артефактів XIII ст. – стала основним джерелом для інтерпретацій (Зеленко, Морозова, Тимошенко, 2014, с.53). Аналіз великого масиву різноманітного матеріалу дав підстави припустити, що мова йде про італійську (вірогідно, пізанську) торгівельну галеру (Зеленко, 2008, с.124-147). Пам'ятка є унікальною з точки зору дослідження культурної історії Північного Причорномор'я та території України загалом. Історія регіону у цей час визначалася етнічною та культурною строкатістю. Територія Кримського півострова станом на XIII ст. частково знаходилася під контролем Візантійської імперії і таким чином являла собою північно-східний кордон ареалу візантійського культурного впливу. Місце населення також репрезентували караїми, болгари, вірмени, нащадки греків ранніх хвиль переселення. Традиційно відчутною була присутність кочівників, як у військово-політичному, так і у культурному контекстах. Італійський компонент у Північному Причорномор'ї можна сприймати як яскравий приклад інвазії західно-європейської культурної традиції. Пошук нових ринків збуту та торгівельних

шляхів привів сюди італійців ще у XII ст. У 1169 році імператор Мануїл Комнін дозволив генуезцям вільний прохід через Босфор. Протягом XIII ст. генуезці та пізанці посилювали інтерес до регіону, з непостійним успіхом намагаючись реалізувати тут свої інтереси, і на останню чверть сторіччя це вилилося у появу кількох потужних факторій, серед яких була Сугдея (сучасний Судак).

Група артефактів, яка представляє для нас інтерес в межах цього дослідження, є частиною колекції зброї з кораблетрощі у Новому Світі. Загалом колекція представлена окремими знахідками різного типу. Два артефакта – ножі, при цьому вони віднесені до категорії «зброя» умовно, оскільки могли мати універсальне чи навіть вузьке господарське призначення. Також до колекції належить предмет, інтерпретований як навершя великого меча. Першопочатково стан знахідки не дозволяв висувати припущення щодо її визначення. Після проведених реставраційних робіт з'ясувалося, що предмет має форму двох напівсфер, з'єднаних по гострому добре вираженому ребру. Посередині присутній наскрізний вертикально посаджений отвір прямокутної форми, що звужується від основи до вершини. Предмет зроблено з мідного сплаву, при цьому в отворі було зафіксовано залишки оксиду чорного металу. За попередньою версією це навершя представляє собою ранню варіацію розвитку типу G1 (за Е. Окшоттом) (Валентирова, 2020, с.22). Можна припустити, що меч був зламаний чи з часом від перебування в солоній воді Чорного моря, що як побачимо далі, є вкрай агресивною по відношенню до чорних металів, клинок та інші нестійкі до середовища елементи повністю зруйнувалися. Унікальною для комплексу є також знахідка срібних піхов від кинджала. Верхня частина артефакту втрачена. Стан збереженості дозволяє зафіксувати елементи, що вказують на деякі особливості його технологічного виконання. Піхви оздоблені двома (?) медальонами-вставками. Предмет потребує подальшого вивчення та типологічного визначення. Окремою групою знахідок виступають так звані сфероконуси – невеликі керамічні сосуди сфероконічної форми, виконані на гончарному крузі. С.М. Зеленко виділив три типи сфероконусів з

Нового Світу (Зеленко, 2011, с.62). Аналоги масово представлені в матеріалах Близького та Середнього Сходу X-XIV ст. Відносно використання сфероконусів було висунуто ряд теорій: одні дослідники вбачали в них світильники, інші – сосуди для транспортування та зберігання цінних рідин (ефірних олій, парфумів, ліків тощо). Найбільш смілива, але найменш обгрунтована версія говорить, що сфероконуси, наповнені вибуховими сумішами, виконували роль середньовічних гранат. Археологічних підтверджень тому немає, проте це припущення заслуговує на увагу.

Шість предметів, яким буде приділено в межах даної роботи детальну увагу, являють собою довгі кинджали (чи то короткі мечі). Їх культурна атрибуція ускладнюється особливостями археологічного контексту. Знахідки походять з судна – об'єкту, який має специфічний характер. По-перше, *de facto* його наповнення за змістом може не залежати від культурної ситуації, характерної для територій, наближених до місця загибелі. По-друге, середньовічний торгівельний корабель (і це яскраво ілюструє аналіз груп керамічного посуду з Нового Світу) міг транспортувати предмети, що були завантажені на борт в різних портах і належали різним власникам. Відтак, не дивлячись на те, що кораблетроща є закритим комплексом, визначення культурної приналежності пов'язаних з нею артефактів є непростим завданням. Серед основного масиву матеріалу з Нового Світу дослідники виділяють товар, що візся на продаж, та особисті речі екіпажу судна (Морозова, 2011). Визначення того, до якої категорії належала зброя, має принципове значення. Мета даного розділу – за допомогою аналізу артефактів, та реконструкції їх перцептивного образу з'ясувати їхнє місце (причину потрапляння, функціональне призначення) в археологічному комплексі та верифікувати припущення щодо культурної атрибуції.

4.2. Археологічне джерело

Як зазначалось вище, основним об'єктом дослідження розділу є група зразків клинкової зброї, які через морфологічну подібність були віднесені до одного типу (Рис.39). Стан збереженості предметів можна визначити як поганий. Зміст взаємодії артефактів з водним середовищем безпосередньо залежить від характеристик як першого, так і та другого. Вода у водоймах є складною сумішшю, до якої, зокрема, окрім чистої води, як хімічної речовини (H₂O) входять мінеральні солі та розчинені гази. Окрім цього на її стан впливає атмосферний температурно-вологісний режим у відповідному регіоні, рівень освітленості, забруднення природного та антропогенного характеру. Основними показниками, які формуються в результаті поєднання цих чинників та визначають особливості впливу водного середовища на предмет, є солоність та рівень pH (ступінь кислотності або лужності). Також вкрай важливим моментом є фактори фізичного та біологічного впливу. В першому випадку мова йде про переміщення водних мас, перепади температур, діяльність зовнішніх агентів (особливо випадкове чи навмисне руйнування в ході людської активності). В другому – маємо справу з характерним для конкретних умов біоценозом. Організми, які впливають на об'єкти підводної культурної спадщини представлені так званими організмами-забруднювачами, водоростями, бактеріями, мікроорганізмами та макроорганізмами. Деякі з них взаємодіють з артефактами епізодично, інші можуть повністю організовувати навколо них процеси своєї життєдіяльності, сприяючи тому швидкій руйнації (Bekis, ed., 2014, p.17-25). Іншої складовою взаємодії підводного середовища з матеріалом є характеристики останнього. Будь-який артефакт являє собою матерію, перетворену людиною. Фізико-хімічні властивості усіх його складових визначають те, як він буде реагувати на середовище, іншими словами, які процеси та реакції будуть відбуватися під час їхнього контакту. Умови залягання об'єкту у бухті Судак-Лімен наступні: глибина залягання – 10-14 м, солоність води – 28‰, сезонне температурне коливання – від 6.8oC мінімум у січні до

26,80C максимум у серпні (за даними <https://seatemperature.net/>). Невелика глибина обумовлює підвищений ризик, пов'язаний з роботою факторів фізичного впливу. В сучасному стані досліджувані артефакти вкриті нашаруваннями потужністю 0.5 – 0.7 мм. До складу нашарувань входить пісок, макрозообентос у вигляді залишків молюсків та водоростей, а також продуктів їхньої життєдіяльності. Подекуди в нашаруваннях присутні включення у вигляді фрагментів інших артефактів. Сучасні пошкодження надали нам доступ до тіла предметів, а відтак – можливість зробити висновки щодо того, з якого матеріалу вони були зроблені. Зараз на зламах можна спостерігати оксид чорного металу. Так, мова йде про очевидно йде про вуглицеве залізо (сталь). Цікавим є те, що в деяких випадках, хоча структура матеріалу повністю зруйнована, він лишився на місці, а в інших – предмет фактично відсутній і тримає форму виключно за рахунок тонкого каркасу з продуктів корозії та вищезгаданих нашарувань. Залізо є металом найбільш чутливим до водного середовища. Наявність вуглекислих кислот обумовлює утворення карбонатів заліза, при цьому контакт з піском та фосфатами може надавати стабілізуючого ефекту, а створені сполуки відносно неагресивні до самого металу. Вода, багата на магній та кальцій посилює корозію шару, а відносно високий вміст хлориду в морській воді викликає сильну корозійну атаку, яка тільки збільшується при вилученні об'єкта з середовища. На прикладі артефактів з Нового Світу можна побачити останню стадію корозії металу в умовах морського середовища. На сьогодні вони знаходяться в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Предмети зберігаються в закритих контейнерах, в яких присутня відповідна до норми кількість сілікагелю. Контейнери розташовані поза зоною потрапляння сонячних променів та за можливістю захищені від температурно-вологісних коливань. При цьому умови зберігання потребують поліпшення. Важливим напрямком подальших досліджень може бути проведення хіміко-фізичних аналізів артефактів, що дозволить не тільки

отримати додаткову інформацію, але й визначити оптимальну стратегію їх реставрації та консервації.

Не дивлячись на незадовільний стан збереженості предметів, візуально можна визначити їхню форму та деякі морфологічні особливості. Чотири предмети являють собою клинки з І-подібним руків'ям та прямими короткими гардами. Один предмет фрагментований, зі значними втратами. Два представлені фрагментами без втрат (ціла форма). Один – фрагментами з незначними втратами. Довжина найбільшого предмету – 53,6 см. Рентгенографічний аналіз двох зразків дозволив розширити уявлення про їх морфологію та технологічні особливості виготовлення. Довелося з'ясувати, що руків'я були в повній формі виготовлені з металу як невід'ємне продовження клинка. Очевидно, кінцева конструкція передбачала накладки, для кріплення яких в металі були пророблені отвори.

Ще два предмети являють собою залишки нижніх частин клинків у піхвах. Рентгенографічний аналіз одного зразка дозволив говорити про це з упевненістю: окрім характерної форми, яка помітна візуально, було виявлено окуття. Незадовільний стан збереженості поєднується зі складною стратиграфією предметів, представлену нашаруваннями, рештками піхов та продуктами корозії клинка. Виходячи з параметрів знахідок та місця їхнього виявлення, ми припустили, що клинки у піхвах відносяться до одного типу з іншими згаданими вище трьома артефактами.

Для зручності в межах колекції знахідки позначаємо як НС (Новий Світ) з відповідним порядковим номером.

Перший предмет, на даний момент, внаслідок сучасного зламу, складається з двох фрагментів. Втрачено кінець клинка (старий злам). Загальна довжина знахідки 56,2 см. Тіло предмета збереглося лише у вигляді рихлого оксиду металу. Форма зафіксована задяки наявності товстого, відносно рівномірного шару наростів потужністю в середньому 0,5–0,7 см. Фрагмент 1: руків'я з верхньою частиною клинка, припаяне до фрагменту амфори (ручка з

фрагментом вінчика та стінки). Довжина об'єкту 25,5 см. Верхня гарда пряма, перпендикулярна завдовжки 10 см, завширшки – 3,2 см (тут і нижче виміри надаються з урахуванням наростів). Нижня гарда пряма, паралельна верхній. Її довжина приблизно 14 см, ширину виміряти неможливо. Довжина хватової частини руків'я 9 см, ширина – 3,4 см. Параметри зламу – 5,7x2,7 см. На зламі візуально фіксується перетин клинка. Його довжина 4,5 см, ширина – 0,8 см. Фрагмент 2: нижня частина клинка без кінцівки. Довжина фрагменту 30,7 см. Спостерігається характерне поступове звуження клинка. Параметри його нижнього зламу – 3,8x1,9 см.

Інший кинджал внаслідок сучасного пошкодження, складається з трьох фрагментів. Дискусійною є їх приналежність до одного об'єкту: обриси середньої частини, що припаяна до каменя, не прослідковується візуально, при цьому руків'я (верхня частина) зміщено вліво по відношенню до фрагменту клинка (нижня частина). Так, це може бути зламаний короткий меч або дві частини різних об'єктів, що прикипіли до одного предмету. Фрагмент 1: верхня гарда з фрагментом руків'я. Загальна довжина 10 см. Довжина гарди 8,6 см, ширина – 2,8. Руків'я завдовжки 7,7 см при ширині 3,4 см, завершується зломом. У перетині має форму прямокутника 1,5x0,8 см. Тіло предмета загалом не збереглося. Виняток становлять тонкі смуги кольорового металу, які, можливо, є залишками оббивки. Фрагмент 2. Довжина фрагмента 11,3 см. Як вже зазначалося, обриси майже не прослідковується. Фіксуються лише два свіжих злами. Фрагмент 3. Нижня частина клинка завдовжки 16,8 см. Злам завдовжки 4,5 см. Метал не зберігся. Простежується лише форма клинка. Параметри перетину 2,5x0,8 см. Форма листоподібна підовальна.

Цілу археологічну форму являє собою наступний предмет. Він складається з двох фрагментів (результат сучасного пошкодження). Меч зламаний в першій третині клинка. Загальна довжина – 53,1 см. Гарди прямі паралельні. Верхня 8,8x2,6 см, нижня – 10x2,6. Параметри руків'я – 3,6x7,1 см. Ширина перетину – 4,3 см, товщина – 0,8 см при приблизній потужності

наросту 0,7 см. Метал повністю зруйнований. Виразно зафіксувалася наявність жолобів, які, окрім виконання своєї прямої функції, надали клинку чудової форми.

Сучасним зламом розділений на дві частини ще один, майже цілий, екземпляр. Внаслідок давнього пошкодження втрачено закінчення клинка. Ширина в місці нижнього зламу 3,9 см. Загальна довжина 50,3 см. Верхня гарда (8x2,8 см), розташована паралельно нижній (8,3x2,2см). Руків'я довжиною 7,25 см завширшки 4 см. Від клинка лишився лише крихкий оксид.

Нижня частина меча у піхвах, прикипіла до стінки амфори. Загальна довжина знахідки 31 см, ширина на зламі – 6,6 см, товщина – 2,5 см. Інша знахідка, очевидно, також являє собою нижню частину клинка у піхвах. Довжина предмету в сучасному стані – 23,5 см, ширина на зламі – 6,5 см, при цьому ширина самого клинка – 4 см, середня товщина предмету – 1,2 см. На зламі помітна складна стратиграфія кількох типів деградованої матерії.

Пошук аналогій дозволив ідентифікувати їх як довгі кинджали типу баселард (Валентирова, 2014, с. 70). Терміном баселард визначався специфічний вид клинкової зброї, що був поширений в Європі протягом XIII – XV сторіч. Його відносять до довгих кинджалів чи так званих коротких мечів. В сучасному зброєзнавстві існує два визначення терміну баселард. У вузькому розумінні він об'єднує під собою відповідні клинки XIII – XIV ст. з характерним І-подібним ефесом. В широкому значенні охоплює також зразки з певними морфологічними варіаціями, що зустрічались до початку XVI ст. Важливим є те, що термін *baselard* (*basolardi* тощо) історичний – він зустрічається в письмових джерелах, починаючи з XIV ст. В 70-х роках XIX ст. Укладачі середньо-нижньонімецького словника пов'язали його етимологію з назвою швейцарського міста Базель, яке, судячи з письмових документів, було одним з основних центрів виготовлення зброї даного типу (*Waffensammlung Carl Beck. Baselard*).

Баселард визначається специфічною морфологією клинка та ефесу. Для клинка характерна форма конуса, сплющеного горизонтально. В перетині він нагадує ромб чи лінзу. До середини або однієї третини довжини клинка можуть спускатися два чи три доли. Ефес являє собою металеву основу, виготовлену монолітно з клинком, до якої за допомогою заклепок приєднувались дерев'яні чи металеві (рідше – з інших твердих матеріалів) накладки. Гарда і навершя являють собою розширення руків'я. Як правило, вони прямі, інколи – вигнуті по відношенню до нього.

Баселарди, що походять з археологічних матеріалів Європи, виготовлені з заліза, рідше – з бронзи. Зустрічаються екземпляри різної якості та розміру, що, вочевидь, свого часу визначало їхню вартість і функціональне призначення. Деякі баселарди могли завдовжки сягати 100 см, і навіть менші зразки в середніх розмірах 35 та 75 см являли собою достатньо серйозну зброю. Декорування для баселарда було скоріше виключенням, аніж нормою. Кинджали-баселарди носились по-різному – на поясі чи на перев'язу, що йшов через плече, інколи – в піхвах, основним матеріалом виготовлення яких було дерево. Найбільш ранні екземпляри датовані першою половиною XIII ст. Яскравий приклад такого баселарду зберігається в Лондонському музеї. Він був знайдений в р. Темзі у Вестмінстері. Численні зразки XIII – XV ст. можна зустріти в музеях Німеччини, Швейцарії, Франції, Італії, Великої Британії (Laking, 1920, p.8–11).

Лицарі могли носити баселард в комплекті з довгим мечем, але найбільшим попитом він користувався серед середнього класу. Його популярність забезпечувалась значно нижчою в порівнянні з мечем вартістю, відсутністю соціальних обмежень на носіння, відносною простотою у використанні. В другій половині XIII ст. баселард входив до стандартного набору озброєння італійських піхотинців (Киселев, 2002b, с. 47).

Типологічне визначення досліджуваних предметів ґрунтуються на їх морфологічних особливостях. З огляду на відомості, що ми маємо про об'єкт, з

якого походять артефакти, вона виглядає переконливо. Тим не менш, щоб верифікувати та розширити це твердження, необхідно приділити окрему увагу археологічному та культурному контекстам. Як зазначалось, артефакти походять з підводного археологічного об'єкта, який являє собою скупчення матеріалу на площі 40x60 метрів (максимальна зона поширення 120x120) (Зеленко, Морозова, Тимошенко, 2014). Найбільш широко на пам'ятці представлена кераміка. Тарний посуд репрезентований піфосами та амфорами кількох типів. Серед кухонного та столового – велика кількість розписної полив'яної та білоглиняної кераміки, виконаної в різних стилях. Аналіз керамічного комплексу, по-перше, дозволив дослідникам датувати об'єкт другою половиною XIII ст, а, по-друге, довести, що на ньому присутні партії артефактів, різні за місцем виробництва. Проблема визначення місця походження окремих типів середньовічної кераміки є складною та до сьогодні викликає гострі дискусії, тим не менш, очевидним є те, що на пам'ятці Новий Світ сконцентровані керамічні групи, створені в кількох окремих центрах. На мультикультурність колекції також вказують графіті на кераміці, виконані грецькою, латиною, арабською і навіть кирилицею. Така ситуація є типовою для торговельного судна, як зазначалось вище. Інші групи знахідок – металеві, дерев'яні предмети, скло тощо – є унікальними, і проливають світло на питання, пов'язані з середньовічною культурою та мореплавством, проте їх культурна ідентифікація є ще складнішою. Таким чином, визначити корабель саме як італійський з високою долею вірогідності можна, виключно спираючись на історичний контекст – торговельну активність італійців на Чорному морі, загалом, та локацію кораблетроші біля Солдаї, зокрема. На користь цього припущення свідчить також віднайдений дослідниками письмовий документ, в якому йдеться про загибель пізанської галери у 1277 році (Зеленко, 2008, с.143). Серед знахідок з Нового Світу традиційно виділяють товар, що перевозився з метою продажу, а також предмети, які знаходилися в особистому користуванні команди. Колекція баселардів невелика. Це нашттовхує на думку про те, що їх

доцільно віднести до особистих речей чи до корабельного арсеналу. Станом на сьогодні на синхронних комплексах корабельних аварій клинкової зброї подібного типу виявлено не було.

Масовий матеріал, що походить з кораблетроці Новий Світ, знаходить аналогії в досліджених наземних археологічних комплексах Кримського півострова, що говорить про розвинений товарообіг у Середземноморському-Чорноморському регіонах. Проте цього не можна сказати про ряд окремих артефактів, у тому числі про зброю. Питаннями військової справи та озброєння середньовічного населення Таврії, у тому числі мешканців італійських факторій, займалися Миц В.Л, Джанов А.В., Бочаров С.Г., Кирилко В.П., Сьомін С.В. та інші. Переважно дослідження присвячені фортифікації (за археологічними матеріалами) та військовій організації (за письмовими джерелами). Особиста зброя в археологічних матеріалах цього періоду представлена дуже слабо. Здебільшого це знахідки наконечників стріл, списів, арбалетні болти. У 2002 році В.П. Кирилко та В.Л. Миц опублікували фрагменти мечів XIV ст., виявлені під час розкопок Фуни (східний форпост князівства Феодоро). В давньоруських матеріалах XI – XIII ст. кинджали зустрічаються не часто. А.М. Кірпи́чников зазначає, що даний вид клинкової зброї поширюється на територіях Русі, починаючи з XIII ст., коли захисний обладунок стає більш важким (Кирпичников, 1966, с. 72 – 73). Кинджал типу баселард станом на сьогодні не представлений в офіційних українських колекціях, окрім описаної вище. Проте брак артефактів не дозволяє в повній мірі відтворити ситуацію щодо обігу клинкової зброї в середньовічній Таврії. На фоні цього знахідки з Нового Світу є унікальними, а відтак складними в інтерпретації.

4.3. Перцептивний образ

Аналіз археологічного матеріалу та пошук аналогій проілюстрували, що баселарди з Нового Світу належать до західноєвропейської військової традиції.

Зброя цього типу була поширена в середньовічних європейських країнах, проте не викликає здивування її поява в Середземноморському регіоні з огляду на активність тут італійського компоненту. Археологічно предмети пов'язані з торговельним кораблем і, вочевидь, належали особам, що подорожували на ньому.

«Баселард» є історичною назвою, відтак виділення цієї зброї в окремий тип не є суто ретроспективним – сучасники ідентифікували баселард як окреме явище в світі клинкової зброї. Це дає підстави говорити про можливість певної реконструкції його перцептивного образу. Письмові та зображальні джерела місцевого походження, що в необхідній мірі висвітлювали б повсякденне життя мешканців італійських факторій в Криму фактично відсутні. Відтак, доводиться звертатися до європейських матеріалів. Оскільки для середньовіччя вони не є чисельними, були використані джерела, пов'язаних не тільки з XIII, а й з XIV – початком XV ст. Цей момент робить реконструкцію не точною, а скоріше узагальнюючою (для етапу Пізнього Середньовіччя).

Письмові джерела, в яких згадуються баселарди, можна поділити на дві групи: літературні твори, наративні документи; юридичні документи. Найраніші з них датовані 1300-ми роками.

Яскравим прикладом, що відноситься до першої групи є сатирична англійська пісня, яка дійшла до нашого часу в тексті манускрипту «Колекція сімнадцяти пісень та колядок» (Sloane MSS 2593), що був укладений в Англії бл. 1400 року.

There is no man worth a leke

Be he sturdy, be he meke

But he bere a baselard (текст за Ф. Лейкінгом)

Приблизний переклад якої звучить наступним чином:

Немає ні гідної, ні нікчемної людини

Чи вона сильна чи слабка

Всерівно носить баселярд

Тричі баселард згадується в англійській аллегоричній поемі «Відіння про Пірса Орача». Автором твору вважають поета Уільяма Ленгленда, фрагментарні відомості про особу якого присутні в самому «Відінні» та ще кількох джерелах XV – XVI ст. Час та процес її створення – проблеми, що викликають дискусії серед дослідників. Збереглося більше 50 рукописів творів, текстологічний аналіз яких дозволив У.У. Скїту виділити три версії тексту (А, В, С), які на його думку, являли собою авторські редакції, що виникли внаслідок внесення змін в період між 1360-ми та 1380-ми роками. Проте аргументів на користь того, що якийсь з документів був створений власноруч Ленглендом знайти не вдалось. Популярність поеми, що підіймала гострі релігійні та соціальні питання, спричинила появу її численних списків, а також використання створених її автором мотивів та образів іншими письменниками. Труднощі, що виникають під час текстологічних досліджень твору, не відмінюють того факту, що він чудово відбиває погляди та уявлення свого часу.

Структурно текст поділяється на 20 пассів *passus* (кроків), які в залежності від редакції об'єднані в декілька відінь. Вперше баселард згадується в пассі 3:

Alle that beren baselard, brood swerd or launce,
 Ax outhet hachet or any wepene ellis,
 Shal be demed to the deeth but if he do it smythyne
 into sikel or to sithe, to shaar or to kultour (Ленгленд, 1941, с. 130)

Усі, хто носить баселард, довгий меч чи спис,
 Топор чи секиру, або іншу зброю,
 Будуть засуджені до смерті, якщо не перекують його
 На серп, косу, різак чи сошник

Пасаж за змістом знаходиться в контексті утопічних роздумів автора про суспільство, де усі будуть займатися господарством та ремеслами, відмовившись від соціального розшарування та фізичного насильства. Цікавим

є те, що Д.М. Петрушевський у білінгвічному виданні поеми 1941 року переклав *baselard* як «длинный кинджал». Досліднику вдалося відчутти загальний тон тексту – очевидно, що автор перераховував основні види відомої йому зброї, і підкреслити, морфологічні особливості *баселарду* в даному випадку не було зайвим. Тим не менш, з точки зору аналізу джерела, вкрай важливим є те, що в оригінальному тексті вживається саме ця назва.

Другий раз *баселард* згадується в пассі 15. Автор в сатиричній манері висміює священників, які носять прикраси та *баселарди* або *баллоки*:

If lewed men wiste what this Latyn meneth,
 And who was myn auctour, mucche wonder me thinketh
 But if many preest beere, for hir baselardes and hir broches,
 A peire of bedes in hir hand and a book under hir arme.
 Sire Johan and Sire Geffrey hath a girdel of silver,
 A baselard or a ballok-knyf with botons overgilte. (Langland, 1978, p.183)

Оскільки поема є сатирою на соціальні теми, це не викликає здивування. Проте кількоразове використання назв конкретних типів зброї вказує на те, що поет міг обрати їх цілком усвідомлено.

До другої групи можна віднести документ, що походить з Нюрбергу і датується 1341 роком. В ньому розповідається про справу проти людини, яка вдарила *баселардом* по голові жінку. До XIV ст. відноситься ряд постанов, які забороняли носити *баселарди* в місті (Німеччина, Франція, Італія). Англійський історик зброї Клод Блер віднайшов згадку про імпорт *баселардів* з Базеля до Італії в записах торговця з Прато (неподалік Флоренції) Франческо Датіні під 1375 роком. 40-ми роками XIV ст. датується опис особистого майна англійського короля Едуарда III в якому згадується *баселард* (перша згадка терміну в англо-саксонському регіоні).

Серед зображальних джерел можна виділити мініатюру, скульптуру та барельєф. На зображеннях зустрічаються представники різних прошарків суспільства, озброєні *баселардом* – лицарі та вільні землевласники не

дворянського походження (Рис.41). Найбільш раннім зображенням баселарду вважають фреску з Палаццо Комунале в Сан-Джиміньяно (Італія) 80-90х років XIII ст. (Waffensammlung Carl Beck. Baselard). Чудову підбірку скульптурних зображень баселардів зробив Г.Ф. Лейкінг в своїй роботі. Ними озброєні лицарі, землевласники та священники. Баселарди представлені на мініатюрах Манесського кодексу. Манесський кодекс (Codex Manesse, Великий Гельдерберзький рукопис) – одна з найяскравіших писемних пам'яток Розвинутого Середньовіччя. Він являє собою збірку світської поезії, укладену в першій половині XIV ст. в Цюріху. В рукописі представлена поетична творчість 140 авторів, життя яких припадає на другу половину XII – XIII ст. На 137 з 138 зображень, що прикрашають рукопис представлені поети, твори яких, власне, і об'єднані в збірку. Окрім того, більшість малюнків сюжетні, що робить їх безцінним джерелом інформації щодо повсякдення середньовічного нобілітету. Клинкова зброя зустрічається на 44 мініатюрах. На 41 ілюстрації присутні мечі. На 8 мініатюрах можна побачити кинджали. Над укладанням Манесського кодексу, як вважається сьогодні, працювали більше ніж 10 писарів, 6 ілюмінаторів та 4 художника. 110 з 138 мініатюр належать одному автору, якого в літературі визначають як «Grundstock-Maler». Інших художників позначають як перший, другий та третій «Nachtragsmaler». Їм відповідно належать 20, 4 та 2 мініатюр (Henkes-Zin, Christiane. Überlieferung und Rezeption in der Großen Heidelberger Liederhandschrift, 23-25). Припускають, що вони працювали через певний час після завершення основної частини роботи. В зображеннях зброї рука майстра впізнється достатньо чітко. Кинджали на мініатюрах, створених Grundstock-Maler, зображені як в піхвах на поясі (три малюнка), так і в процесі використання (один малюнок). Всі вони написані однотипно. Характерне руків'я вочевидь зазнало авторської інтерпретації, відтак ідентифікувати ці кинджали можна по-різному. Форма нижньої гарди нашттовхує на думки про баллок. Загальна ж морфологія дозволяє припустити, що автор намагався

зобразити різновид баселард. На двох мініатюрах інших авторів баселарди впізнаються беззаперечно (Рис.42, 43)

Кинджали досліджуваного типу зустрічаються також на мініатюрах інших рукописів. «Carmina regia» («Царські пісні») – рукопис, створений у 30-х роках XIV ст. (Royal Ms. 6 E IX). Він являє собою звернення мешканців міста Прато до Роберта Анжуйського, короля Неаполя, який взяв їх під свій патронат. Припускають, що звернення могло бути написано Конвеневоле з Прато, легендарним вчителем Петрарки. Латинський текст супроводжують 48 мініатюр, авторство яких приписують Пачіно де Бонагіда, послідовнику Джотто, що працював у Флоренції в першій половині сторіччя. Інтерес для нас представляє мініатюра f.21.r (Рис.44). На ній бачимо жінку, алегорію Розсудливості, на яку замахується мечем озброєний чоловік, на щиті якого написано «Lex» (Закон лат.), - уособлення Правосуддя. На боці в нього висить кинджал типу баселард у піхвах.

4.4 Висновки

Проаналізувавши згадані вище джерела, можна стверджувати, що баселард був поширеним типом зброї і загалом не був прив'язаний до конкретного соціального прошарку (принаймні для XIII ст.). Тим не менш, з огляду на його популярність серед середніх верств асоціювався скоріше з ними.

Для образу баселарда не є характерними шляхетні риси, якими, наприклад, наділений поетичний образ лицарського меча (для XIII ст.) Інколи баселард асоціюється зі злочинними, маргінальними елементами суспільства. Баселард сприймається як зброя, що зрівнює шанси «гідних» і «негідних» - він є елементом озброєння, але щоб носити його не потрібні статус, чесноти та особлива фізична підготовка. Тому зустрічається образ баселарда – «модного аксесуару». Можна стверджувати, що на формування образу баселарда мав вплив середньовічний образ кинджала – «підступної», не шляхетної зброї. До того ж, в його формуванні значну роль відіграла асоціація загальнодоступності,

позакласовості, «непрестижності». Тим не менш, баселард, в першу чергу сприймався як ефективна зброя. Образ баселарда несе на собі відображення змін у соціальній ієрархії, які відбувались протягом періоду його побутування в Європі.

У XIII ст. мореплавство, особливо морська торгівля, як у попередні та наступні століття, була пов'язана з великим ризиком не лише за рахунок фактору стихії, а й у зв'язку з розквітом піратської справи. Піратство на Чорному морі існувало з давніх часів. Зокрема, цей феномен фіксували ще античні писемні джерела. Піратський промысел в акваторії Понта був вигідною справою з огляду на наявність тут поживавлених торговельних шляхів. На період XIII – XV ст. піратство в регіоні являло собою масштабне та багат шарове явище. По-перше, в цьому контексті варто зазначити, що мало місце як власне піратство, так і каперство, яке цілком можна розглядати не лише як соціально-економічний, а й як політичний феномен. За часів Середньовіччя між піратством та військовою діяльністю на підтримку певної сили була дуже відносною. По-друге, важливим фактом є поліетнічність піратських груп. Так, можна говорити про турецьких, слов'янських, італійських, інших європейських морських розбійників. Письмові джерела, зокрема італійські, грецькі, візантійські, зберігають багато згадок щодо діяльності піратів. В контексті сказаного вище, варто згадати про домінанту силового вирішення питань та толерування носіння зброї більшістю особисто вільних людей, характерну для Середньовіччя. Жак Ле Гофф в своїй праці «Світ середньовічного уявного» чудово описав, які асоціації море викликало в носія середньовічної культури – таємничий та небезпечний простір, населений ворожими істотами та освоєний жорстокими людьми (Ле Гофф, 2007а, с.72). Так, те, що члени команди судна були озброєні виглядає цілком логічно. Короткі клинки, представлені в колекції з Нового Світу, відповідали умова абордажного бою. До того ж, володіння баселардом в більшості випадків відповідало соціальному статусу купців та моряків. Все це дало нам підставу підтвердити ідея про те, що вищеописані

предмети являли собою особисту зброю екіпажу судна. Нечисленність та специфіка самих знахідок свідчать на користь цієї тези.

Письмові та зображальні джерела ілюструють тісний зв'язок ранніх форм баселарду з територією Італії.

Як бачимо, перцептивний образ баселарду, що нам вдалося частково відтворити, більшою мірою стосується XIV ст., яке істотно відрізнялось в плані духовної культури від XIII. Більш того, нами були використані відомості, пов'язані виключно з територією західноєвропейських держав. Перший момент частково нівелюється за рахунок того, що ті елементи образу, які є важливими для інтерпретації баселардів з Нового Світу, ґрунтуються на його функціональних особливостях (зручність, позакласовість у використанні), і цілком могли залишатись актуальними протягом 50 років. Друга, покликана до життя станом джерельної бази проблема, в даному випадку має мінімальне значення, оскільки, як зазначалося, корабель є закритим комплексом, культурна приналежність якого є умовною, що спрощує вимоги до відбору допоміжних джерел для реконструкції перцептивного образу пов'язаних з ним артефактів.

ВИСНОВКИ

Дисертаційне дослідження «Перцепція клинкової зброї в культурі середньовічної Європи (XI – XIII ст.)» присвячене проблемі комплексного дослідження артефактів, як складних культурних явищ. Метою роботи було поєднати аналіз різних груп середньовічної клинкової зброї, як артефактів, та перцептивних образів, що відповідали їм у просторі та часі. Ідея ґрунтується на сучасному розумінні перцепції, як складного процесу сприйняття інформації та навколишньої дійсності, визначеного як особливостями культурного середовища, в якому він відбувається, так і особою суб'єкта, який його здійснює. Актуальність теми обумовлюється твердженням про унікальність історичних світоглядів, та необхідність їхнього дослідження, що вперше було сформульоване засновниками французької школи «Анналів» Марком Блоком та Люсьєном Февром та знайшло розвиток в численних роботах їхніх послідовників протягом ХХ ст. Основна теза, навколо якої було побудовано дисертаційне дослідження, полягає у тому, що аналіз речового джерела не може відбуватися поза розумінням пов'язаних з ним когнітивних та емоційних асоціацій сучасників. Створення предмету, його видозміни, використання, переміщення – усі дії, які в кінцевому результаті визначили характеристики археологічної знахідки та її контексту, були наслідком творчості віддаленої від нас у часі та просторі, породженої іншою культурною реальністю свідомості, яка сама по собі є окремим предметом для дослідження. Інтерпретація джерела матеріального без урахування того, як його сприймали у досліджуваному за його посередництвом часі і просторі, з великою долею вірогідності може бути некоректною, оскільки буде ґрунтуватися більшою мірою на відповідних рефлексіях дослідника. Попереднє відтворення історичного перцептивного образу допомагає уникнути цього, а також робить більш очевидною межу між фактами та припущеннями.

Задля досягнення поставленої мети було розроблено метод перцептивного аналізу археологічного матеріалу. Запропонований метод

покликаний забезпечити комплексність та адекватність розуміння дослідником артефакта та його місця в археологічному контексті шляхом реконструкції перцептивного образу речового джерела – максимально наближеної до дійсності моделі сприйняття даного явища матеріальної культури її творцями. Його зміст знаходить своє вираження в поєднанні даних, отриманих в результаті аналізу археологічних предметів, з інформацією про них, що міститься у письмових та візуальних джерелах відповідного культурного кола, і відбиває уявлення сучасників про об'єкт дослідження у найширшому розумінні. Основний принцип підходу полягає у мінімізації припущень, не підтверджених напряму джерелом, та у визначенні рівня узагальнення, що характеризує отримані висновки. Дієвість методу було проілюстровано на прикладі аналізу трьох груп артефактів, пов'язаних з історією клинкової зброї XI – XIII ст., що походять з території сучасної України, але належать до різних культурних традицій.

Перший розділ було присвячено історіографічному огляду досліджень середньовічної клинкової зброї та визначенню місця запропонованої в роботі теми в межах цієї галузі. Загальний аналіз історії наукового вивчення предмету, зокрема, динаміки формування та розвитку основних напрямів і підходів, показав, що поняття «комплексності» в зброєзнавчих дослідженнях пережило кілька суттєвих переосмислень. Більшість ранніх робіт (XVIII – поч. XX ст.), присвячених давній зброї, вже побудована за принципом комплексного дослідження – опис артефактів поєднувався з відомостями з письмових і зображальних джерел, загальними уявленнями про історичний контекст його побутування. Тогочасний стан розвитку методики критики джерела обумовив те, що деякі висновки сприймаються зараз як занадто загальні, а інколи помилкові, з точки зору сучасної науки, проте енциклопедичні знання дослідників дозволяли їм окреслити широкі межі досліджуваних питань. У XX ст. у вивченні зброї, у тому числі, середньовічної клинкової, виокремились типологічний та технологічний вектори дослідження. Перші спроби

типологізувати артефакти та дослідити технологію виробництва мали місце ще у попередніх сторіччях, але накопичення археологічного матеріалу та розвиток наукової думки дозволили значно поглибити знання за цими напрямками. Активне проведення фахових польових археологічних досліджень сприяло появі пласту описових робіт, основною метою яких було введення матеріалу до наукового обігу. Поряд з цим, в тій чи іншій мірі, ідея комплексності продовжувала визначати зміст досліджень. Використання джерел різних типів та робота з контекстами стали базовою вимогою в інтерпретації археологічного джерела. Проте вузький профіль спеціалістів примушував звертатися до напрацювань колег, не вдаючись в їх глибокий аналіз. Дана ситуація продовжує бути актуальною до сьогодні. Паралельно в зброезнавчі дослідження проникають міждисциплінарні та трансдисциплінарні підходи, зміст яких полягає в акумуляції навколо предмета досліджень цілеспрямованих зусиль спеціалістів різних галузей науки. Здебільшого в таких випадках мова йде про синтез археології та хіміко-фізичних досліджень. Проте вектор за яким рухається сучасна наука, яскраво ілюструє те, що комплексний аналіз матеріалу повинен бути виведений на новий рівень та максимально наблизитися до вимог трансдисциплінарності.

До проблеми історичної перцепції та перцептивного образу в історичній науці найближче знаходяться дослідження ментальностей та уявного. Перші напрацювання у цій сфері з'явилися в 20-ті роки ХХ ст. і переросли у течію, що в отримала назву школа «Анналів». Значний внесок у розробку проблеми зробили представники таких течій як структуралізм та мікроісторія. Роботи, побудовані на ретельному аналізі джерела, на різних прикладах проілюстрували наявність принципових відмінностей у розумінні окремих явищ та категорій носіями різних культурних традицій, відділених один від одного у часі. Здебільшого вивчення світогляду людини минулого здійснювалося на основі виключно писемних та візуальних джерел, у той час як археологічні матеріали залишалися поза увагою. Поряд з цим, важливість та інформаційний потенціал

археологічного джерела підкреслював ще Марк Блок, зазначаючи, що воно є носієм первинної, не інтерпретованої автором ідеї. Сучасний рівень аналізу артефактів актуалізує тезу про їх інформативність в контексті вивчення уявлень та перцептивних образів минулого – оперуючи об'єктивними даними про предмет та археологічний контекст його віднайдення і співставляючи їх з інформацією, отриманою з інших джерел, можна проводити коректну кореляцію та верифікацію відповідних наукових припущень. Вдале поєднання аналізу матеріальної та духовної культури представлено в роботах таких сучасних дослідників, як М. Слівка, О. Лавринович, О. Мусін, В. Гуцул, Ф. Андрощук. Усе, згадане вище, переконало нас у необхідності практичної апробації методу перцептивного аналізу археологічних джерел.

Першою групою предметів, задіяних в дослідженні, стали довгі мечі, що побутували на території Південної Русі протягом другої половини XI – XIII ст. Дані артефакти в більшості випадків представлені загальноєвропейськими типами, що відповідає ситуації, за якої однакові предмети побутували в різних культурних колах. Це актуалізувало дослідження особливостей їх сприйняття носіями окремих культур. Також необхідність реконструкції моделі сприйняття феномену середньовічного меча сучасниками обумовлена його особливостями в якості предмету наукових пошуків та мистецьких рефлексій більш пізнього часу. Меч – вид зброї, що завжди приваблював увагу дослідників давнини. З одного боку, це сприяло накопиченню наукової інформації, з іншого – формуванню ряд стереотипних уявлень та тверджень щодо символізму та культурного значення цього предмету. В ранніх зброєзнавчих роботах західноєвропейських дослідників сформувалися ідеї про меч як символ влади, війни та рицарства. Вони стали загальноприйнятими і часто зустрічаються в текстах сучасних іноземних та вітчизняних науковців в якості тез щодо історико-культурного контексту побутування відповідного матеріалу. Для нас важливим було визначити рівень узагальнення на якому були зроблені дані висновки, а також з'ясувати, як в реаліях відповідного часу співвідносилося

символічне, уявне та загально сприйняттєве. Окремим питанням стало порівняння західноєвропейського та давньоруського розуміння меча.

В якості археологічного джерела було проаналізовано основний масив знахідок довгих мечів, що походять з території Південно-Західної Русі другої половини XI – XIII ст. Для відтворення перцептивного образу було залучено тексти Лаврентійвського, Іпатіївського та Новгородського літописних списків, а також «Слово о полку Ігоревім». В якості візуальних джерел були використані мініатюри Радзивилівського літопису, окремі пам'ятки іконопису, фрески і мозаїки з внутрішнього оздоблення Софії Київської та Кирилівської церкви, графіті, залишені на стінах храмів.

Меч – історичний термін, який часто згадується в письмових пам'ятках XI – XIII ст. В опрацьованих нами джерелах він зустрівся 54 рази. Очевидно, що під мечем розуміли конкретний вид зброї – довгий прямий двобічно загострений клинок – який був поширений у тому числі і на давньоруських територіях. На користь цьому свідчить часто вживана формула «мечами и саблями», в якій згадуються відразу два відомі нам види довгої клинкової зброї. Важко сказати, чи вживалося поняття «меч» як узагальнююче, в розумінні «зброя». Вирази подібні до «направили свої мечи» можуть трактуватися за двома сценаріями. Можна припустити використання давніми авторами змістового навантаження «зброя» відповідно в контексті фразеологічного звороту. Приклади використання художніх прийомів в текстах того часу зустрічаються в візантійській літературі, вплив якої на давньоруську традицію не викликає заперечень. Тим не менш, місцевий стиль викладу думок, зокрема, в літописних творах на XI – XIII ст. виглядає більш сухим. Відтак право на існування має інша ситуація, коли під «мечем» мався на увазі власне меч. В такому випадку можна говорити про певне символічне навантаження, яке несла на собі це зброя. Обидва запропоновані варіанти на сьогодні залишаються на рівні припущення.

Сучасні дослідники послуговуються типологією А.М. Кірпічнікова, що виділив 7 типів клинків, які побутували на Русі у другій половині XI – XIII ст. Критеріями відлення є форма та стиль декору руків'я. Усі типи (окрім «місцевого VIIa») знаходять прямі аналогії в західноєвропейських матеріалах. Так, в роботі давніх майстрів очевидно прослідковується закономірність у виборі концепцій руків'я меча. Нечітке уявлення про розташування центрів виробництва клинків та про шляхи їх розповсюдження ускладнює розуміння підвалин цих закономірностей. Письмові пам'ятки досліджуваного періоду не приділяють увагу цьому питанню. Аналіз візуальних джерел вказує на те, що їх автори працювали з ознаками клинків, які ми приймаємо як типологічні критерії, як з впізнаваними, але другорядними. Так в найбільшій ілюстрованій пам'ятці – Радзивилівському літописі більшість з 144 мечів представлені з прямою гардою та круглим навершям. Скоріш за все, такий спосіб зображення був зручним, і тому йому надавалася перевага. Таким самим чином, наприклад, намальовані мечі Манесьського кодексу. В археологічних матеріалах, зважаючи на схематичність та певну абстрактність зображень, за аналогію можна прийняти мінімум три типи, які були широко розповсюджені Європою протягом XII – XIII ст. Лише кілька зображень Радзивилівського списку претендують на те, щоб бути алюзією на принципово інший тип меча. Зокрема, мова йде про півтораручні клинки з помелем типу, характерним для XIV ст. та два меча зразка XI ст. Проте знайти логіку в такому відхиленні від сценарія важко. Скоріш за все, художник просто змалював дані мечі з іншого джерела, яке ситуативно трапилось йому під руку. Давньоруські матеріали не дають підстав говорити про символічні змісти окремих елементів руків'я чи його оздоблення. Очевидним є панування кількох стилей, наповнення яких навряд чи виходило за межі художнього смаку.

Естетичні функції, вірогідно, виконували латиномовні інскрипції на клинках. Можна припустити, що вони маркували іноземне походження зброї, що бажали підкреслити її власники. Але символізм написів, який був

актуальним для західноєвропейської католицької традиції, скоріш за все не мав особливого значення для носіїв давньоруської культури. Латиниця не була поширеною серед верств населення, які активно користувалися мечами. Також нема підстав говорити про переймання західноєвропейських релігійних практик. Відтак, латиномовні аббревіатури навряд чи могли викликати глибокі емоційні рефлексії більшості мешканців Південноруських князівств.

Співставлення отриманих результатів показало, що джерела не дають підстав говорити про існування сталого символічного навантаження на меч. Безперечно, він використовувався в ритуальних практиках та символічних жестах, пов'язаних, в першу чергу, з інститутом влади. В літописах ми зустрічаємо згадки про те, що князь отримував меч зі здобуттям титулу, що меч міг бути надісланий покровителю як знак визнання його влади. Проте в даних випадках мова йшла скоріше про ситуативне делегування певних змістів конкретному предмету, і не поширювалося на повсякденне сприйняття виду зброї загалом.

Окремий інтерес в даному контексті представляє роль меча в культурі святих воїнів, що вірогідно прийшов на Русь з візантійськими впливами. Так він присутній в канонічній іконографії, зокрема, є важливим атрибутом Свв. Бориса і Гліба. Мечі на іконах цих святих, які не були досвідченими бійцями, підкреслює їх приналежність до військової аристократії. Безперечно, меч як один з основних елементів спорядження важкоозброєного воїна асоціювався безпосередньо з ним, при цьому допомагав як візуальний чи вербальний символ при необхідності ідентифікації приналежності особи до війська, а відтак і її соціального статусу, що для періоду Середньовіччя знаходилося у нерозривній єдності. Про це свідчать як писемні так і візуальні джерела. Так, можна згадати загальновідомий приклад – назву посади князівської адміністрації «мечник», що напряду вказує на те, що особа, як її займала володіла мечем. З іншого боку схематичне зображення, що супроводжує граффіти, залишене на стіні Софії Київської одним з таких мечників, представляє нам саме людську постать з

мечем. Проте, знов-таки, напевне можна говорити виключно про загальну побутову асоціацію.

Сприйняття меча як маркера культурної приналежності населенням Давньої Русі також викликає застереження. Не дивлячись на тривалі наукові пошуки у цьому напрямку, ми досі не можемо з упевненістю говорити про локалізацію центрів виробництва та шляхи різних видів зброї Європою та Сходом. Судячи з джерел, жорсткого розмежування у ставленні до меча та шаблі клинкової зброї станом на другу половину XI – XIII ст. не існувало. До XI ст. шабля була адаптована до мілітарної культури південних земель Русі, про що свідчить кількість та характер археологічних знахідок. Так, шаблі зустрічаються в ранніх похованнях знаті, на могильниках в межах давньоруського кордону. В літописі «сабля» згадується дещо менше ніж меч, проте достатньо часто, особливо в порівнянні з іншими видами озброєння. Промовистим є той факт, що, як говорилося вище, поширеною була формула «мечами и саблями», яка вказувала на паралельне використання в межах одного війська двох видів зброї. Спостереження підтверджують зображальні джерела – в Радзивілівському літописі зустрічаємо давньоруські війська, озброєні водночас мечами та шаблями, та окремих персонажів-русичів, що також тримають в руках шабля. Прослідкувати закономірність між зображенням шаблі та меча важко. Вочевидь, її не існує. Усе це відповідає політичним реаліям Південної Русі XI – XIII ст.: тісний контакт з кочівницьким степом сприяв частковому змішанню військових технологій. Різниця між мечем та шаблею, вочевидь, усвідомлювалась не тільки з точки зору функціонального використання, але й в культурному відношенні, проте еволюція її образу як антипода мечу належить до більш пізнього часу.

Очевидним є те, що проекція на давньоруські реалії сучасних уявлень про західноєвропейський образ меча не є коректною. Латинська традиція починає відчутно впливати на культуру руських князівств з XIV ст., при чому не на всій території, а здебільшого на заході. До того напевне можна казати про імпорти речей, імпорти ідей, принаймні пов'язаних зі ставленням до зброї, були

значно слабші. Більш очевидним є вплив візантійської традиції. Це підтверджує характер письмових джерел – на прикладі «Олексіади» Анни Комніної ми бачимо, що змістове навантаження згадок про меч у тексті за своїм характером близьке до синхронних давньоруських джерел. Для обох традицій характерним є домінування описових пасажів, в яких практичне витісняє символічне, з незначними вкрапленнями поетичних зворотів.

Сприйняття довгої клинкової зброї в середньовічній візантійській традиції – окрема тема, до сьогодні не розкрита в повній мірі. Для того, щоб зробити можливим проведення аналогій, ми звернулися до аналізу ситуації з обігом клинкової зброї на територіях Північного Причорномор'я, які на XI – XIII ст. знаходились під політичним та культурним впливом Візантійської імперії. В даному випадку дієвість методу була перевірена в умовах повної відсутності маркерних археологічних знахідок клинкової зброї в регіоні. Основним предметом дослідження стали візуальні зображення клинків на артефактах, зокрема, на художній кераміці XI – XIII ст. на стеатитових іконах та кістяних пластинах. Артефакти, з якими довелося працювати, згідно з сучасними даними, скоріш за все, не місцевого походження. Тим не менш, вони перебували в обігу, а відтак відповідали світоглядним запитам місцевого населення.

З точки зору дослідження зброї регіону, звичайно, інформаційний потенціал даної категорії джерел є обмеженим, в першу чергу, через те, що характер зображень залежав не тільки від образів, до яких апелював автор, а й від художнього стилю, в якому він працював, технік, якими послуговувався. Часто малюнки, у тому числі і зброя, як їх елемент, виконані схематично. Не дивлячись на це, вдалося зробити ряд важливих спостережень. Серед опрацьованих зображень клинкової зброї можна виділити три групи. До першої відносяться прямі клинки, які за очевидними ознаками можна інтерпретувати як мечі. До другої – зброя з вигнутими лезом та гардою. Третя група об'єднала в собі предмети, які не можна визначити напевно. Деякі з них в науковій

літературі представлені як мечі. В загальному ця картина відповідає діючому уявленню про візантійську клинкову зброю XI – XIII ст., згідно з яким на озброєнні імперських військ перебували як прямі клинки (в ранніх джерелах, можливо, їм відповідав термін «спатіон»), так і вигнуті шаблеподібні («парамеріон»), які увійшли до візантійських військових практик з огляду на тісний контакт зі сходом. Дану тезу важко конкретизувати до рівня типологічного різноманіття. Для досліджуваного часу, на відміну від попередніх століть, відсутні знахідки клинків, які можна типологічно визначити як візантійські. Масив матеріалів XI – XIII ст., що походить з південно-східної Європи, землі якої входили до кордонів імперії, суттєво не відрізняється від західноєвропейського. Проаналізовані зображення прямої клинкової також подібні до західних та давньоруських матеріалів. Вочевидь, на цей час вплив на практику озброєння з боку найманих та місцевих (коли мова йде про віддалені від центру території) контингентів дався у знаки. Апелюючи до аналогій нам вдалося переатрибутувати окремі елементи зображень третьої групи. З одного боку, це винесло їх за межі категорії клинкової зброї (на нашу думку, у випадках, про які йде мова, автор намагався зобразити булаву), з іншого – черговий раз підкреслило те, що досліджувані мотиви мають середземноморське походження. До цікавих спостережень призвів аналіз блюда з зображенням Дегініса Акрита, що б'ється з левом. Герой тримає по клинку в кожній руці, і одним з них вражає звіра. Форма зброї нетипова – десь від середини клинок різко звужується, що з першого погляду виглядає як дефект зображення. Проте, як виявилось, в такий самий спосіб зброю Акрита зображено на іншому блюді, що походить з Фів (Греція) та датується XII ст., відтак це можна розцінювати як цілеспрямовану дію автора. Станом на сьогодні, найближчою аналогією в археологічних джерелах є кельтиберські клинки V – III ст. до н.е. Можливо, подальші пошуки допоможуть знайти подібні зразки в середньовічних матеріалах.

Зброя на досліджених зображеннях завжди пов'язана з конкретним воїном. Серед останніх можна виділити три групи персонажів: святі воїни, епічні герої та поки що неідентифіковані особи. Культ святих воїнів в візантійській культурі сформувався протягом V – X ст., і в наступні сторіччя впевнено увійшов в іконографічну традицію. Георгій Переможець, Федір Стратилат, Св. Дмитро, Хистофор Кенокефал в повному озброєнні з'являються не тільки на іконах, але й на предметах побутового вжитку. Аналіз стеатитових ікон та кістяних пластин, представлених в невеликій кількості, дозволив ще раз проілюструвати місце меча в релігійній іконографії. В зображеннях зброї помітні анахронізми, які вказують на те, що автори використовували більш ранні образи для створення своїх творів. На розписному посуді святі представлені в більш довільній формі, хоч і з притаманними їм символічними атрибутами, які власне і вказують на персонажа. Присутність святих на предметах декору, а не релігійного культу, скоріш за все, свідчить про те, що на причорноморських матеріалах відобразилася візантійська культурна тенденція відповідного часу, яка не притаманна для Русі, де іконографіка святих не виходить за межі канону. Відбулося часткове злиття культу святих воїнів та культу епічних героїв, останній з яких також знайшов вираження в сюжетних розписах середньовічного посуду. Так, на кількох з проаналізованих зображень, вірогідно, представлений Дегініс Акрід, популярність якого в Північному Причорномор'ї не викликає здивування не тільки через те, що його вважали захисником прикордоння, але й через близькість даного персонажа до образу Геракла, який почитався в регіоні з античних часів. На художній кераміці зустрічаються різні сюжети з епосу про Дегініса Акритя. Окрім того, вірогідно, до XIII ст. вже склався певний візуальний образ героя – на зображеннях, що, скоріш за все, належали різним майстрам, деякі риси його зовнішності (курчаве волосся, великі очі) виконані подібно. Також на розписному посуді бачимо портретні зображення невідомих нам воїнів, які мають яскраві індивідуальні

риси. Зокрема, на двох з опрацьованих посудів представлені шультги, що явно вказує на конкретну, поки що неідентифіковану особу.

Зображення зброї на середньовічних малюнках Таврики завжди знаходяться в контексті сюжету та персонажа. Зброя представлена у процесі використання або в якості атрибуту воїна. Провести межу між цими сценаріями важко, проте очевидно, що місце та вигляд зброї на іконах тяжіють до певної стандартизації. На зображеннях з речей світського призначення представлено значно більше типів довгої клинкової зброї – вочевидь, на відміну від культової іконографіки, вони в більшій мірі відбивали повсякденні реалії. Серед зображень клинкової зброї в рівній мірі зустрічають прямі та вигнуті клинки. Це підтверджує наші уявлення про візантійське озброєння XI – XIII ст., яке поєднувало в собі східні та західні традиції.

Поодинокі письмові пам'ятки, що походять з візантійських земель Північного Причорномор'я не містять необхідної інформації. Візантійські письмові джерела досліджуваного часу згадують клинкову зброю побіжно. Обрана для прикладу «Алексіада» авторства Анни Комніної містить велику кількість описів військових сутичок і, відтак, згадувань різноманітної зброї. Найчастіше згадується меч (бл. 90 разів). Також автор використовує термін «акінак», що могло вказувати чи на окремий вид клинкової зброї, чи то, як запозичення з античних джерел, вживатися у розумінні «меч». Пасажі, присвячені битвам, вирізняються детальністю, вірогідно, через те, що Анна послуговувалася переказами учасників подій. Автор звертає увагу на деталі. Деякі з них (звичай «варварів» носити меч за спиною) здавалися їй важливими та незвичними, інші ж з'являлися в тексті з огляду на стиль викладу, який передбачав глибоке занурення в ситуацію (згадка про заборону носити зброю в мирний час). Окремо виступають художні звороти, в яких фігурує меч. Очевидно, що вони є саме літературними прийомами, і мова не йде, скажімо, про наділення зброї людськими рисами.

Подібний характер мають згадки клинкової зброї в епічній поемі «Дигеніс Акрит». Серед більше ніж 40 відібраних цитат переважають описи битв, обладунку героїв. Інтерес викликає поняття «меч-дубинка», яке з часом, сподіваємось, віднайде аналогії в археологічному матеріалі. «Меч Хосрова», що фігурує серед дарунків, що отримав Дигеніс Акрит від свого тестя, є важливою складовою одного з пасажів, що вказує на широту спектру джерел, з якими був обізнаний автор поеми.

«Алексіада» та «Дигеніс Акрит» черговий раз ілюструє загальну тональність візантійського ставлення до зброї: вона є знаряддям, атрибутом воїна. Для візантійської культури, яка постала на світоглядних моделях пізньої античності та раннього християнства, протягом тривалого часу характерними були переважно негативні конотації війни, що, в першу чергу, базувалося на відповідних уявленнях про смерть. Ситуація дещо змінилася протягом IX – XI ст., коли перманентні війни, у тому числі завойовницькі, підвищили статус воїнів у соціумі. Це вилилося у формування згадуваного вище культу святих воїнів, складання циклів епічної поезії. Тим не менш, мілітаризація візантійського суспільства не досягла рівня західноєвропейських держав, менталітет яких ґрунтувався на кельто-германській язичницькій традиції. Відтак, ставлення до зброї, яке першопочатково було утилітарним, залишилось таким самим. Коштовні речі могли вказувати на статус, окремі предмети були задіяні в церемоніалі, а відтак, виконували функції символічного, проте усе це відбувалося ситуативно і суттєво не впливало на уявлення про зброю, на її сприйняття. Романо-християнська рефлексія на насилля та зброю була запозичена Руссю після хрещення. Проте вона опинилася у ґрунті, відмінному від візантійського в тій самій мірі, як і відмінному від західноєвропейського.

Проникнення на територію сучасної України в XI – XIII ст різних мілітарних моделей можна прослідкувати не тільки на масовому чи відносно широко представленому матеріалі. Важливим питанням є інформаційний потенціал окремих інвазій типів клинкової зброї до місцевих культурних шарів.

З метою перевірки дієвості методу перцептивного аналізу під час роботи з подібними прецедентами, ми зосередили увагу навколо невеликої групи знахідок, що походять з підводних археологічних досліджень у Новому Світі (Кримський півострів). Вона репрезентована кинджалами (чи то короткими мечами) типу баселард, що були поширені територією Європи протягом XIII-XV ст., але для досліджуваного регіону є унікальними. Типологічне визначення даної зброї підтвердило версію про те, що досліджуваний корабель є затонувим у другій половині XIII ст. італійським торгівельним судном. Італійський культурний компонент, як відомо, був представлений в Північному Причорномор'ї XIII-XIV ст. доволі яскраво. При цьому, археологічних знахідок клинкової зброї, які можна було б пов'язати з італійською мілітарною традицією наразі не виявлено. Баселарди з Нового Світу, судячи з археологічного контексту віднайдення, належали екіпажу судна – їх небагато, відтак говорити про перевезення їх в якості товару не можна. Реконструкція перцептивного образу баселарда надала повноти інтерпретації знахідок.

Баселард – історичний термін, відтак вдалося залучити, не тільки зображальні джерела, представлені скульптурою та окремими мініатюрами з середньовічних манускриптів, але й письмові згадки. Серед останніх можна виділити поезію та юридичні документи. В сатиричній англійській пісні, яка дійшла до нашого часу в тексті манускрипту «Колекція сімнадцяти пісень та колядок», говориться, що «немає ні гідної, ні нікчемної людини. Чи вона сильна чи слабка, всерівно носить баселярд». Тричі баселард згадується в англійській аллегоричній поемі «Відіння про Пірса Орача», автором якої вважають Уільяма Ленгленда. Двічі – поряд з іншим озброєнням, без окремого емоційного навантаження, один раз – в контексті висміювання священників, які, окрім іншого, дозволяють собі носити баселарди. Ряд законів, прийнятих в різних містах Європи протягом XIV ст. забороняв вільне носіння баселарду, через те, що його часто використовували під час пограбувань та збройних сутичок. На

численних візуальних пам'яток дані кинджали зустрічаються серед озброєння лицарів, священиків, буржуа, простолюдинів.

Загальний мотив асоціацій, що баселард, як впізнаваний тип зброї, викликав у сучасників – доступність, ефективність та маргінальність. Відсутність соціальних упереджень щодо носіння даної зброї в поєднанні з її функціональністю сприяли популярності баселардів серед різних верств населення Середньовічної Європи. Вони задуються в контексті засудження злочинної діяльності, в текстах, присвячених соціальній сатирі. Обмежена кількість джерел обумовила те, що нам довелося залучати відомості, датовані XIV ст. Очевидно, що деякі елементи перцептивного образу, який вдалося відтворити, не були в повній мірі актуальні для XIII ст. В першу чергу, мова йде про соціальні зрушення, які яскраво відображені в літературних пасажах: критика аристократії та священослужителів, пропагування утопічних ідей рівності. Тим не менш, популярність завдяки ефективності, вірогідно було характеристикою баселарду тривалий час. Очевидно, що літературний образ баселарду був тісно пов'язаний з його тактичними особливостями як зброї та з реаліями його побутування в середньовічній Європі. Команда корабля – явище неоднорідне в соціальному та культурному відношенні – повинна була бути готовою до незапланованих збройних сутичок як на морі, так і на суші. Морська стихія, маловідома та неконтрольована, викликала в середньовічній людини страх. Небезпеку становили не лише шторми та мілини, але й істоти, якими середньовічні джерела рясно заселили океан. Окрім цього аспекту уявного, який потребує окремої уваги, пряму загрозу становили розбійники та конкуренти. Баселард, доступний фактично кожному, був зручний як під час абордажного бою, так і в умовах зіткнень в порту чи у місті. Це цілком відповідає версії про використання знахідок з Нового Світу екіпажем середньовічного торговельного судна.

Таким чином, в дисертаційному дослідженні було досліджено три групи артефактів, так чи інакше пов'язаних з середньовічною клинковою зброєю.

Запропонований метод перцептивного аналізу дозволив отримати нові висновки щодо побутування даних предметів у відповідному просторі та часі, а також верифікувати ряд існуючих теорій і припущень. Відбір джерел, залучених до роботи, супроводжувався їх характеристикою та обґрунтуванням доцільності їхнього використання. Це дозволило формувати розуміння того, наскільки загальними чи конкретними є отримані за їх допомогою результати.

Представленою роботою було проілюстровано доцільність подальшого розвитку та використання методу поєднання аналізу артефакту та його перцептивного образу. Він відповідає вимогам комплексності та всебічності в дослідженнях, дозволяє розширити і при цьому конкретизувати інтерпретацію археологічного матеріалу. Дієвість методу напряму залежить від глибини аналізу джерел. Він також дозволяє розмежувати наукові припущення за рівнем їхньої підкріпленості джерелом. Станом на сьогодні дослідження перцептивного образу артефактів зазнає обмежень з огляду на стан джерельної бази, тим не менш, навіть за цих умов вона здатна зробити наше розуміння минулої історичної дійсності більш коректним. Подальший розвиток реконструкції епізодів минулого за допомогою методу перцептивного аналізу може вирішити дискусію навколо питання чи є історія та археологія науками, мінімізувавши роль довільних припущень в інтерпретаціях матеріалу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Адаскина, С.Б., 1995. Сюжет на блюде из Алустана. *Эрмитажные чтения 1986 — 1994 годов памяти В.Г. Луконина*, с.188 — 193.
- Акопян, З.А., 2015. Образ святого Христофора в раннесредневековой скульптуре Армении. *Византия в контексте мировой культуры*, с.119-132.
- Аксёнов, В.С., 2017. Поховальний обряд ранньосередньовічного Верхньо-салтівського могильника: досвід статистичного аналізу. *Археологія*, 2, с.42-57.
- Андрощук, Ф.О., 2013. *Мечи викингов*. К.: Простор.
- Ареопагит, Д., 1997. *О небесной иерархии*. СПб: Глаголь.
- Арциховский, А.В., 1944. *Древнерусские миниатюры как исторический источник*. Москва: Издание МГУ.
- Арциховский, А.В., 1946. Русское оружие X-XIII вв. *Доклады и сообщения Исторического факультета МГУ*, Вып. 4, с.3-17.
- Балух, В.О., 2006. *Візантиністика: курс лекцій*. Чернівці: Книги.
- Банк, А.В. и Бессонова, А.М., 1977. *Искусство Византии в собраниях СССР. Искусство эпохи иконоборчества. Искусство IX — XII веков. Каталог выставки*. М.: Советский художник.
- Банников, А.В. и Морозов М.А., 2013. *Византийская армия (VII — XII вв.)*. СПб.: Евразия.
- Баранов, В.Г. 2015а. Византийский меч с территории Украины. *Война и оружие. Новые исследования и материалы*, с.171-177.
- Баранов, В.Г., 2015б. Новая находка перекрестья и навершия рукояти византийского меча на территории Черкасского района Черкасской области Украины. *МАИАСК*, вып. 7, с. 87-105.
- Баранов, В.Г., 2017а. Византийские (средневековые) мечи с перекрестьем с муфтой. *МАИАСК*, Вып. 9, с.248-283.
- Баранов, В.Г., 2019. Новые данные о находке византийского меча на территории Харьковской области. *Historia i swiat*, Nr 8/2019, pp.91-98.

- Баранов, Г.В., 2014. Болгарско-византийское навершие рукояти сабли с территории Северо-восточного Причерноморья. *Материалы по истории и археологии Средневекового Крыма*, 6, с.84-93.
- Баранов, Г.В., 2017b. Византийские (средиземноморские) мечи с перекрестьями с муфтой IX-XI вв. *Материалы по истории и археологии Средневекового Крыма*, 9, с.84-93.
- Баранов, И.А., 1984. Отчет об археологических раскопках в Судакской крепости и укреплениях на берегу Кутлакской бухты близ с. Веселое в 1983 году. Научный архив Института Археологии АН УССР.
- Белов, Г.Д., 1941. Раскопки в Северной части Херсонеса в 1931-1933 гг. *МИА*, 4, с.202-267.
- Белорыбкин, Н.Г., Гусынин В.А. и Измайлов И.Л., 2020. Вооружение населения Юго-западной Булгарии (X — середина XIII ст.), *Военная археология: древнее и средневековое вооружение Евразии*, №1, с.6-354.
- Бессмертный, Ю.Л., 1991, Жизнь и смерть в Средние века, Москва, Наука, 240 с 72-134.
- Бертон, Р., 2008. *Книга мечей*. М.: Центрполиграф.
- Бехайм В., 1995. *Энциклопедия оружия*. СПб: Оркестр.
- Блок, М., 1973. *Апология истории или ремесло историка*. Перевод с французского Е.М. Лысенко. М.: Наука.
- Блок, М., 2001. *Феодальне суспільство*. Переклад з французької В. Шовкуна. К.: Всесвіт.
- Брей, У. И Трамп, Д., 1990. *Археологический словарь*. М.: Прогресс.
- Валентирова, К.М., 2015. Холодна зброя з затонулого італійського судна XIII сторіччя. *Історія давньої зброї. Дослідження 2014*, с.64-72.
- Валентирова, К.М., 2020a. Дослідження середньовічної клинкової зброї в Європі: історія та перспективи. *Вісник Київського національного університету. Історія*, №144, с.9-16.

- Валентирова, К.М., 2020b. Клинок зброя Манесського кодексу: паралелі в археологічному матеріалі з території України. *Історія давньої зброї. Дослідження 2018*, с.15–30.
- Валентирова, К.М., 2020с. Клинок зброя на середньовічній кераміці Таврики. *Текст і образ*, №1(9), с.6-23.
- Вейс, Г., 2007. *Всеобщая история мировой культуры*. М: Эксмо.
- Византийский Херсон. Каталог Выставки*, 1991. М.: Наука.
- Войтович, Л.В., 2007. Чи були мечі харалужні? *Вісник Інституту археології*, Вип. 2, с. 74–79
- Вишнякова, К., 2005. История изучения мечей эпохи викингов. В: Я. Петерсон. *Норвежские мечи эпохи викингов*. СПб: Альфаред, с.304-352.
- Высоцкий, С.А., 1985. *Киевские граффити XI — XVII вв.* К.: Наукова дума.
- Гелтнер, Г., 2018. Тюрмы Средневековья: между мифом и реальностью, адом и чистилищем. *Вестник ВГУ. Серия: История. Политология. Социология*, №2, с.5-12.
- Гинсбург, К., 2004а. *История историка*. М.: РОССПЭН.
- Гинсбург, К., 2004b. *Мифы-эмблемы-предметы: Морфология и истори. Сборник статей*. Перевод с итальянского С.Л. Козлова. М.: Новое издательство.
- Голофаст, Л.А. и Рыжов С.Р., 2003. Раскопки квартала X в Северном районе Херсонеса. *МАИЭТ*, Вып. 10, с.182-260.
- Горелик, М.В., 1987. Ранний монгольский доспех (IX — первая половина XIV в.). *Археология, этнография и антропология Монголии*, с.168-208.
- Горелик, М.В., 2003. Шлемы и фальшьоны: два аспекта взаимовлияния монгольского и европейского оружейного дела. *Степи Евразии в эпоху средневековья*, Т. 3: Половецко-золотоордынское время, с.231-243.
- Горелик, М.В., 2004. Об одной разновидности евразийских клинков эпохи развитого средневековья. *Военное дело народов Сибири и Центральной Азии*, Сер. II, Вып. 1, с.86-101.

- Горелик, М.В., 2014. Растительно-звериный стиль в татаро-монгольском декоративном искусстве XI–XIV вв. и его генезис. *Золотоордынская цивилизация*, №7, с.181-189.
- Горелик, М.В., 2015. Вооружение и организация войск Монгольской империи (первая половина XIII ст.). *Золотоордынская цивилизация*, №8, с.38-53.
- Грабченко А.І., Федорович В.О. та Гаращенко Я.М., 2009. *Методи наукових досліджень. Навчальний посібник. Харків: НТУ “ХП”*.
- Гричишин, Б.В., 2016. *Клинкова зброя в системі озброєння давньоруського воїна XII- XIV ст.* Кандидат наук. Національний університет “Львівська політехніка”.
- Гуревич, А.Я., 1984. *Категории Средневековой культуры*. М.: Искусство.
- Гуревич, А.Я., 1989. *Культура и общество Средневековой Европы глазами современников*. М.: Искусство.
- Гуцул, В.М., 2008. *Бойові мечі з зібрання ужгородського замку*. Львів: Просвіта.
- Гуцул, В.М., 2009. Рицарі Данила Романовича. Рицарська зброя серед персонажів Галицько-Волинського літопису. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, 16 (2009), с.78-91.
- Гуцул, В.М., 2011. *Рицарська мілітарна технологія в Києво-руській та Польсько-литовській державах у XIII-XVI ст.: інструменти концепції та практики збройної боротьби*. Кандидат наук. Національний університет “Києво-Могилянська академія”.
- Даниленко, В.Н., 1991. Из истории прикладного искусства средневекового Херсонеса, *Византийская Таврика*, с.46-64.
- Даркевич, В.П., 1975. *Светское искусство Византии*. М.: Искусство.
- Дигенис Акрит*. 1960. Перевод с греческого А.Я. Сыркина. М.: серия «Литературные памятники».
- Делюмо, Ж., 1994. Перевод с французского. Ужасы на Западе. М.: Голос.

- Демина, Н., 2006. История — не крепость, а открытое пространство для дискуссий. [online] Режим доступа: <https://polit.ru/article/2006/10/10/ginzburg/> [Дата звернення 25 March 2021].
- Дрбоглав, Д.А., 1984. *Загадки латинских клейм на мечах*. М.: Издательство Московского университета.
- Дэвис, Н., 2005. *История Европы*. Перевод с английского Т.Б. Менской. М.: АСТ: Транзиткнига.
- Жиль, Ф., 1860. *Царскосельский музей с собранием оружия*. С-Пб: Полиграфическое заведение А. Баумана.
- Залесская, В.Н. и Краморовский М.Г., 1990. *Изображения человека в керамике Северного Причерноморья XII — XIV веков*. Ленинград: Из-во Государственного Эрмитажа.
- Залесская, В.Н., 2011. *Памятники византийского прикладного искусства. Византийская керамика IX-XV веков*. СПб: Изд-во Государственного Эрмитажа.
- Зашкільняк, Л.О., 1999. *Методологія історії. Від давнини до сучасності*. Львів: Львівський національний університет ім. Ів. Франка.
- Зеленко, С.М, Морозова Я.І. и Тимошенко М.Е. 2014. Колекція матеріалів з комплексу карабельної аварії XIII ст. *Пам'ятки України*, №7, с.52-59.
- Зеленко, С.М., 2008. *Подводная археология Крыма*. К.: Стилос.
- Зиборов, В.К., 2002. *Русское летописание XI — XVIII веков*. СПб.: Филологический факультет СПбГУ.
- Иванов, В.А., 2017. Статистическая корреляция и география комплексов вооружения кочевников Золотой Орды. *Военная археология: древнее и средневековое вооружение Евразии*, №15, сс.160-167.
- Иванов, В.А., 2020. Археология комплексов вооружения кочевников Улуса Джучи (Золотой Орды). *Археология Евразийских степей*, №6, с.253-279.
- Измайлов, И.Л., 2020. Комплекс вооружения Улуса Джучи (Золотой Орды): теория и практика военной археологии. *Археология Евразийских степей*, №6, с.279-301.

- Карпов, С.П., 1990. *Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII – XV веках: проблемы торговли*. М.: МГУ.
- Кирпичников, А.Н., 1966. *Древнерусское оружие. Мечи и сабли IX — XIII вв.* Ленинград: Наука.
- Кирпичников, А.Н., 1973. *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв.* Ленинград: Наука.
- Кирпичников, А.Н., 1976. *Военное дело на Руси в XIII—XV вв.* Ленинград: Наука.
- Кирпичников, А.Н., 1998. О начале производства мечей на Руси. *Труды 6-го МКСА*, Т. 4, с.246-251.
- Киселев, В.И., 2002а. Армия Византийской империи. *Военно-исторический альманах Новый солдат*, №34.
- Киселев, В.И., 2002б. Итальянские латники городских гарнизонов 1260 – 1392. *Военно-исторический альманах Новый солдат*, №169.
- Клейн, Л.С., 1978. *Археологические источники*. Ленинград: Изд-во ЛГУ.
- Клейн, Л.С., 2001. *Принципы археологии*. СПб: Бельведер.
- Клейн, Л.С., 2004. *Введение в теоретическую археологию. Метаархеология*. СПб: Бельведер.
- Клейн, Л.С., 2012. *Археологическое исследование: методика кабинетной работы археолога*. Т1. Донецк: Донецкий национальный университет.
- Клейн, Л.С., 2013. *Археологическое исследование: методика кабинетной работы археолога*. Т2. Донецк: Донецкий национальный университет.
- Клейн, Л.С., 2014. *Время в археологии*. СПб: Евразия.
- Козак, Н.Б., 2003. Візантійські митці у Києві XII ст. *Вісник Львів*, Вип.3, с.146-160.
- Козак, Н.Б., 2007. *Образ і влада. Княжі портрети у мистецтві Київської Русі*. Львів: Ліга-прес.
- Колпстон, Ч.Ф., 1997. *История средневековой философии*. Перевод с английского И. Борисова. Москва: Энигма.

- Колчин, Б.А. ред., 1985. *Древняя Русь. Город, замок, село*. М.: Наука.
- Колчин, Б.А., 1953. *Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (Домонгольский период)*. М.: Из-во Академии наук СССР.
- Комнина, А., *Алексиада*. [online] Режим доступа: <https://azbyka.ru/otechnik/Istorija/Tserkvi/Aleksiada/> [Дата звернення 14 March 2021].
- Коренюк, Ю.О., 2013. *Мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору*. К.: ВД “АДЕФ Україна”.
- Корзухина, Г.Ф., 1950. Из истории древнерусского оружия XI века. Советская археология, XIII, с.63-94.
- Корнієнко, В.В., 2015. *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*. К.: Горобець.
- Крамаровский, М.Г., 2000. Византийская и сельджукская керамика сграффито с темой вина и веселья кон. XII — первой пол. XIV в. (по материалам Крыма и Черноморского побережья Болгарии). *Античная древность и средние века*, 31, с.234-250.
- Красильников, К.И. и Апареева, Е.К., 2017. Статуарный культурогенез команок-кипчаков XI–XIII вв. восточноевропейских степей. (Обзор воззрений о камнерезном искусстве Степного Подонцовья). *Археология Евразийских степей*, №1, с.187-196.
- Лазарев, В.Н., 1986. *История византийской живописи*. М.: Искусство.
- Ле Гофф, Ж. И Трюон, Н. 2008. *История тела в Средние века*. Перевод с французского Е. Лебедевой. М.: Текст.
- Ле Гофф, Ж., 2007а. *Середньовічна уява*. Переклад з французької Я. Кравця. Л.: Літопис.
- Ле Гофф, Ж., 2007б. *Цивілізація Середньовічного Запада*. Екатеринбург: У-Фактория.
- Ле Гофф, Ж., 2008. *Рождение Европы*. Перевод с французского А.И. Поповой. СПб: Alexandria.

- Ле Гофф, Ж., 2011. *Герои и чудеса Средних веков*. Перевод с французского Д. Савосина. М.: Текст.
- Ле Гофф, Ж., 2013. *История и память*. Перевод с французского К.З. Акоюна. М.: РОССПЭН.
- Lengland, W., 1941. Перевод з среднеанглийского Д.М. Петрушевский. *Видение о Пирсе Пахаре*. М.: Издательство академии наук СССР.
- Ленц, Э., 1908. *Указатель отделения Средних веков и Возрождения. Собрание оружия*. СПб: Императорский эрмитаж.
- Литаврин, Г.Г., 1967. *История Византии*. М.: Наука.
- Максимов, Е.Н., 1975. Образ Христофора Кинокефала. *Древний Восток*, 1, с.76-89.
- Марголіна, І.Є., 2004. *Кирилівська церква*. Путівник. К.: Фенікс.
- Марголіна, І.Є., 2020. Святе воїнство у живописі Кирилівської церкви Києва. *Історія давньої зброї. Дослідження 2018*, с.223-230.
- Мельничук, О.С. ред., 1989. *Етимологічний словник української мови*. Т.3. К.: Наукова думка.
- Мельничук, О.С. ред., 2012. *Етимологічний словник української мови*. Т.6. К.: Наукова думка.
- Мусин, А.Е., 2005. *Milites Christi Древней Руси. Воинская культура русского Средневековья в контексте религиозного менталитета*. СПб: Петербургское востоковедение.
- Наследие византийского Херсона*. 2011. Севастополь – Остин
- Нікітенко, Н.М., 2016. *Мозаїки Софії Київської*. К.: Горобець.
- Нікітенко, Н.М. ред., 2018. *Софія Кивська у новітніх дослідженнях*. Вінниця: ПрАТ«Вінницька обласна друкарня».
- Нікітенко, Н.М., 2000. *Собор Святої Софії Київської*. К.: Техніка.
- Нікітенко, Н.М., 2020. Світські фрески Софії Київської: історичний контекст і «сюжети зі зброєю». *Історія давньої зброї. Дослідження 2018*, с.240-262.

- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, 1950. Ленинград: Издательство АН СССР, 1950.
- Окшотт, Е., 2004. *Археология оружия*. Перевод с английского М.К. Якушиной. М.: Центрполиграф.
- Орлов, Р.С., Моця, А.П. и Показ, П.М., 1985. Исследование летописного Юрьева на Руси и его окрестностей. *Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология): Сборник научных трудов*, с.30-62.
- Паршина, Е.А., 2015. “Дом священника” на участке античного театра в Херсонесе. *Древняя и средневековая Таврика. Археологический альманах*, 33, с.17-39.
- Пастуро, М., 2012. *Символическая история Европейского Средневековья*. СПб: Aleksandria.
- Пашуто, В.Т., 1950. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. М.: Издательство академии наук СССР.
- Петраков, Т.В., 2016. *История исследований технологии производства оружия Древней Руси*. Кандидат наук. Институт естествознания и техники им. С.И.Вавилова Российской академии наук
- Плетнева, С.А., 1982. *Кочевники Средневековья*. М.: Наука.
- Победова, О.И., 1965. *Миниатюры русских исторических рукописей русского лицевого летописания*. М.: Наука.
- Подлевских, Л.Г., 2011. Эпистемология “Анналов”: на перекрестке идей. *Вестник Вятского государственного университета*, с.30-32.
- Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись*, 1908. СПб: Археологическая комиссия.
- Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись*, 1926-28. Ленинград: Постоянная Историко-археологическая Комиссия Академии наук СССР.
- Рабинович, А., Седикова Л.В. и Хеннеберг Р., 2009. Повседневная жизнь провинциального города в поздневизантийский период: междисциплинарные

исследования в южном районе Херсонеса. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XV, с.196-274.

Рабовянов, Д., 2018. Средновековно рицарско въоръжение — меч и кинджалот крепостта Кастрици до Варна. *Плиска-Преслав, Българска академия на науките, Национален археологически институт с музей, София*, том 13, с.419-443.

Радзивилловская летопись. [Online] Режим доступа: https://runivers.ru/doc/rusland/letopisi/?SECTION_ID=19639&PAGEN_1=21 [Дата звернення 14 Березня 2021].

Романчук, А.И., 1986. *Херсонес XII — XIV: историческая топография*. Красноярск: изд-во Красноярского университета.

Романчук, А.И., 1999. Глазурованная керамика поздневизантийского Херсона: к вопросу о гибели города в XIII или XIV в.. *Античная древность и средние века*, 30, с.187-202.

Романчук, А.И., 2002. Блюда с изображением конных и пеших воинов из раскопок в Херсонесе (сосуды типа «Zeuxippos ware»). *Античная древность и средние века*, 33, с.128-138.

Романчук, А.И., 2005. Находки глазурованной керамики поздневизантийского времени в Херсонесе: местное производство и импорт. *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X — XVIII вв.*, Т.2, с.93-109.

Рыбаков, Б.А., 1964. Русские датированные надписи XI — XIV веков. М.: Наука.

Рыбаков, Б.А., 1984. *Из истории культуры Древней Руси*. М.: Издательство Московского университета.

Рыбаков, Б.А., 1997. *Древняя Русь. Быт и культура*. М.: Наука.

Рыжов, С.Г., 2001. Средневековые жилие кварталы X — XIII вв. В Северном районе Херсонеса. *Материалы по археологии, истории и этнологии Таврии*, Вып. VIII, с.290-312.

Рыжов, С.Г., 2005. Художественная керамика XII — XIII веков из Херсонеса. *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X — XVIII вв.*, Т.2, с.62-69.

- Сарабьянов, В.Д. и Смирнова Э.С., 2007. *История древнерусской живописи*. М.: Издательство православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета.
- Сахновський, О.Є., 2014. Мікроісторія як напрям історичних досліджень. *Історична панорама*, Вип.18, с.65-78.
- Сказкин, С.Д., 1986. *Культура Византии вторая половина VII — XII в.*. М.: Наука.
- Сказкин, С.Д., 1991. *Культура Византии XIII — первая половина XV в.*. М.: Наука.
- Славичев, П., 1977. Икона на светец-воин от Царевец (XII — XIII в.). *Археология*, кн. 3, с.60-65.
- Слово о плъку Игоревь, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова. [Online] Режим доступу: <http://litopys.org.ua/slovo/slovo.htm> [Дата звернення 14 Березня 2021].
- Сохань, П.С. ред., 2012. *Софія Київська: Візантія, Русь, Україна*. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського.
- Спадщина Візантійського Херсонесу*, 2011. Севастополь — Остін: Телескоп, Ін-т классической археологии.
- Степаненко, В.П., 2000а. Военный аспект культа Богоматери в Византии (IX—XII вв.). *Античная древность и средние века*, Вып. 31, с.198-221.
- Степаненко, В.П., 2000б. Образ святого Георгия-всадника в Византийской и древнерусской сфрагистике домонгольского периода. *Проблемы истории России*, Вып. 3, с.106-117.
- Суини, М., 2001. *Лекции по средневековой философии*. М.: Греко-латинский кабинет Ю.А. Шичалина.
- Терський, С.В., 2013. Меч у галицькому та волинському князівствах (XI — перша половина XIII ст.). *Національний університет “Львівська політехніка” Інститут гуманітарних і соціальних наук*, с. 5-13.
- Толочко, П.П. ред., 1994. *60 років Інституту археології НАН України*. Київ: Київська академія Євробізнесу.

- Толочко, П.П. та Толочко, О.П., 1998. *Київська Русь*. К.: Видавничий дом “Альтернативи”.
- Толочко, П.П., 1999. *Кочевые народы степи и Киевская Русь*. Киев: Абрис.
- Толочко, П.П., 2003. *Русские летописи и летописцы XI — XIII ст.* Спб: Алтея.
- Тоцька, І.Ф., 1975. *Мозаїки і фрески Софії Київської*. К.: Мистецтво.
- Трубникова, Н.Б., 2008. Анри Берр и “Журнал синтеза”, Люсьен Февр и “Движение анналов”. Сходства и различия двухпрограмм обновления гуманитарных наук. *Известия Томского политехнического университета*, №6, с.120-122.
- Февр, Л., 1990. *Бои за история*. М.: Наука.
- Флоренский, П., 1993. *Иконостас. Избранные труды по искусству*. СПб: Мифрил.
- Фуко, М., 1998. *Наглядати і карати*. К.: Основи.
- Фуко, М., 2003. *Археологія знання*. К.: Основи.
- Хамайко, Н.В. та Оноприєнко, Н.А. 2011. Меч з розкопок 2008 року у Києві: дослідження і консервація. *Могилянські читання 2010*, с.462-469.
- Харламов, П.В., 2017. Комплекс вооружения кочевых племен Волго-Уральского региона в IX–XI вв. *Археология Евразийских степей*, №1, с.364-378.
- Худяков, Ю.С., 2007. Основные проблемы изучения военного дела Средневековых номадов Средней Азии. *Археология Евразийских степей*, Вып. 1, с.22-26.
- Черненко, О.Є. та Новик, Т.Г., 2019. Мозаїка Благовіщенської церкви. *Русский зборник*, Вып.9, с.139-156.
- Шахмаатов, А.А., 2002. *Повесть временных лет и древнейшие русские летописные своды. Том I*. Спб: Наука.
- Шмидт, С.О. ред., 1984. *Сводный каталог словяно-русских летописных книг, хранящихся в СССР (XI — XIII вв.)*. М.: Наука.
- Шнюков Е.Ф., 1995. *Пираты Черного моря*. К.: Знання.
- Якобсон, А.А., 1950. Средневековый Херсонес XII-XIV вв, *МИА* 17.

- Якобсон, А.А., 1979. *Керамика и керамическое производство средневековой Таврики*. Ленинград: Наука.
- Яковенко, Н.М., 1997. *Нариси історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* Київ: Генеза.
- Яковенко, Н.М., 2002. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст.* К.: Критика.
- Яковенко, Н.М., 2007. *Вступ до історії*. К.: Критика.
- Aleksic, M., 2007. *Medieval sword*. Belgrad: Dedraplast.
- Aleksic, M., 2010. Some typological features of Bizantian spata. *Збірник радова Византолошког института*, XLVII, pp.121-134.
- Bass, G., 1972. *A History of Seafaring: Based on Underwater Archaeology*. London: Thames and Hudson Ltd.
- Bautier, R-H., 1971. *The economic development of Medieval Europe*. London: Thames and Hudson.
- Bekic L. ed., 2014. *Concervation of underwater archaeological finds. Manual*. Zadar: International Centre for Underwater Archaeology in Zadar.
- Besserman, L., 1996. *The challenge of periodization. Old paradigms and new perspectives*. New York and London: Garland Publishing, Inc.
- Boeheim, W., 1890. *Handbuch der Waffenkunde. Das Waffenwesen in seiner historischen Entwicklung vom Beginn des Mittelalters bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Leipzig, Verlag von E.A. Seemann
- Boutell, C., 1893. *Arms and armour in antiquity and the Middle Ages: also a descriptive notice of modern weapons*. London: Reeves and Turner.
- Bruhn-Hoffmeyer, A., 1954. *Middelalderens Tvaeeggede Sverd*. Vol.I. København: Tøjhusmuseet.
- Bruhn-Hoffmeyer, A. 1954. *Middelalderens Tvaeeggede Sverd*. Vol.II. København: Kobenhavns Universitet.
- Bruhn-Hoffmeyer, A., 1961. Inrtoduction to the history of the European swords. *Gladius* I, pp.30-75 .

- Bruhn-Hoffmeyer, A., 1963. From Mediaeval Sword to the Renaissance Rapier. *Gladius* 2, pp.5–39.
- Bruhn-Hoffmeyer, A., 1966. Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid. *Gladius* V, pp.1-194
- Burton, R., 1884. *Book of the sword*. London: Chatto and Windus.
- Chalmers, D.J., 2002. *Philisophy of mind. Classic and contemporary reading*. Oxford: Oxford University Press.
- Codex Manesse*, 1305-1340. Heidelberg: Universitat Heidelberg Degitale Bibliotnek. Codex Mannese. Available at: <https://www.ub.uni-heidelberg.de/Englisch/allg/benutzung/bereiche/handschriften/codexmanesse.html> [Accessed 11 March 2021].
- Comnena, A., *The Alexiad*. [online] Available at: <https://sourcebooks.fordham.edu/basis/AnnaComnena-Alexiad00.asp> [Accessed 14 March 2021].
- Contamine, F., 2004. *Valka v Stredoveku*. Praha: Argo.
- Curta, F., 2006. *Southeastern Europe in Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- D`Amato, R., 2010. The last marines of Bizantium: gasmoloui, izacones and prosalentae. A short history and a proposed econstruction their uniform and equipment. *Jornal of Mediterranean Studies*, Vol.19, pp. 219-248.
- D`Amato, R., 2010. The last marines of Bizantium. Gasmouloi, izakones and prosalentai. A short history and proposed reconstruction of their uniform and equipment. *Jornal of Mediterranean studies*, Vol. 19, No.2, pp.219-248
- D`Amato, R., 2010. *The Varangian guard 988-1453*. Oxford: Osprey.
- D`Amato, R., 2010. *The Varangian Guard*. Oxford: Osprey Publishing Ltd.
- D`Amato, R., 2011. The war-mace of Bizantium. The 9th-15th c. A.D. new evidences from the Balcan rfom the Collection of the World museum of the man, Florida. *Acta Militaria Medievalia VII*, pp.7-48.
- D`Amato, R., 2011. Σιδηροράβδιον, βαρδούκιον, ματζούκιον, κορύνη: the war-mace of Bizantium, the 9th-15th c. A.D. New avidence from Balcans in the collection of the world museum of men, Florida. *Acta Militaria MedievaliaVII*, pp.7-48

- D'Amato, R., 2012. *Bizantine Imperial Guardmen 925-1025*. Oxford: Osprey.
- Demmin, A., 1877. *An illustrated history of Arms and Armour from the earliest period to the present time*. London: Georg Bell&Sons.
- Divilekova, D. and Harmadyova K., 2012. Sredoveke a novoveke hospodarske a obytné objecty z hradu Devin. *Archeologia historica*, 37/12 (2), pp.379-389.
- Fairholt, F. 1896. *Costume in England: a history of dress to the end of seventeen century*. London: John Wiley and Sons.
- Feuerbach, A. and Hanley T., 2017. "Ulfberht" blades: new answers to old questions. *Історія давньої зброї. Дослідження 2016*, с.73-81.
- Ffoulkes, C. J., 1912. *The Armourer and His Craft from the 11th to the 15th Century*. London: Methuen&Co LTD.
- Frantz, M.A., 1941. Akritas and the dragon. *Hesperia*, Volume 10, Issue 1, pp.9-13.
- Geibig, A., 1989. Zur Formenvielfalt der Schwerter und Schwertfragmente von Haithabu. *Berichte und Mitteilungen zur Urgeschichte, Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie*, Bd 46, s.223-268.
- Glosek, M. and Nadolski, A., 1970. *Miecze sredniowiecznie z ziem polskich*. Lodz: Acta Archaeologica Lodziensia,
- Glosek, M., 1973. *Znaki i napisy na mieczach sredniowiecznych w Polsce*. Wroclaw: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Glosek, M., 1984. *Miecze srodkowoeuropejskie z X-XV w.* Warczawa: Wydawnictwo Geologiczne.
- Goranov, A., The Bruhn-Hoffmeyer Typology of Medieval Swords. [online] Available at: http://myarmoury.com/feature_hoffmeyer.html [Accessed 25 March 2021].
- Gravett C., 2000. *Medieval siege warfare*. Oxford: Osprey Publishing Ltd.
- Grotowski, P., 2010. *Arms and Armour of the Warrior Saints: Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261)*. Netherlands: Brill.
- Hamilton, D. L., 1999. *Methods for conserving archaeological material from underwater sites*. Texas: Conservation research laboratory Center for Maritime Archaeology and Conservation Texas A&M University.

- Henkes-Zin, C., 2004. *Überlieferung und Rezeption in der Großen Heidelberger Liederhandschrift (Codex Manesse)*. Dissertation zur Promotion. Rheinisch-Westfälischen Technischen Hochschule Aachen.
- Hewitt, J., 1855a. *Ancient armour and weapons in Europe: from the Iron period of the Northern Nation to the end of the thirteenth century. Vol. I*. London and Oxford: John Genry and James Parker.
- Hewitt, J., 1855b. *Ancient armour and weapons in Europe: from the Iron period of the Northern Nation to the end of the thirteenth century. Vol. II*. London and Oxford: John Genry and James Parker.
- Hewitt, J., 1855c. *Ancient armour and weapons in Europe: from the Iron period of the Northern Nation to the end of the thirteenth century. Vol. III*. London and Oxford: John Genry and James Parker.
- Hewitt, J., 1855 d. *Ancient armour and weapons in Europe: From the Iron Period of the Northern Nations to the End of the thirteenth Century. Vol. IV*. Oxford and London, J. Henry and J. Parker.
- Hosek, J., Marik J. and Silhova A., 2008. Kanin, hrob54 — pruskum hrobove vybavy. *Archeologicke rozhledy, Praha, Archeologicky ustav AV CR*, 2, pp.310-328.
- Kieckhefer, R., 2005. *Magie ve stredovveku*, Praha: Argo.
- Knific, T. and Nabergoi T., 2017. *Medieval stories from the crossroads*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Kosta, J. and Hosek, J., 2012. Mec z hrobu 120 ze Stare Kourime — doklad rane stredoveke zbrane vyrobene z kelimkove oseli. *Archeologicke rozhledy, Praha, Archeologicky ustav AV CR*, pp.157-175.
- Labuda, M., 2016. *Chladné zbrane 10. – 16. storočia pochádzajúce z rieky Váh*. Magisterská diplomová práca. Masarykova univerzita.
- Laking, F., 1920a. *A Record of European Armour and Arms through seven centuries. Vol.I*. London: G. Bell and Sons.
- Laking, F., 1920b. *A Record of European Armour and Arms through seven centuries. Vol.II*. London: G. Bell and Sons.

- Laking, F., 1920c. *A Record of European Armour and Arms through seven centuries. Vol.III*. London: G. Bell and Sons.
- Laking, F., 1920d. *A Record of European Armour and Arms through seven centuries. Vol.IV*. London: G. Bell and Sons.
- Laking, F., 1920e. *A Record of European Armour and Arms through seven centuries. Vol.V*. London: G. Bell and Sons.
- Langland, W. *The vision of Piers Plowman*. [online] Available at: <https://quod.lib.umich.edu/c/cme/PPILan/1:4?rgn=div1;view=fulltext> [Accessed 14 March 2021].
- Lawrinowicz, O., 2005. *Tresci ideowe broni rycerskiej w Polsce wiekow srednich*. Lodz: Acta Archaeologica Lodziensia.
- Livanos, C., 2011. A Case Study in Byzantine Dragon-Slaying: Digenes and the Serpent. *Oral Tradition*, Vol. 26:1.
- Liwoch, R., 2008. Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w. *Acta Militaria Mediaevalia IV*, pp.39-59.
- Madgearu, A., 2013. *Bizantine military organization on the Dunabe. 11th-12th centuries*. Leiden-Boston: Brill.
- Mäder, S., 2001. *Stähle, Steine und Schlangen. Zur kunst-, kultur- und technikgeschichtlichen Einordnung dreier Schwertklingen aus dem alamannischen Siedlungsraum*. Mäder – Berlin.
- Malatesta, E., 1939. *Armi Ed Armaioli D' Italia*. Florence: Editoriale Olimpia S.p.A.
- Marcianic-Kajzer, A., 2016. *Archaeology on Medieval knight's manor houses in Poland*. Lodz-Krakow: Wydawnictwo uniwersytetu Jagiellonskiego.
- Marek, L., 2004. *Wczesnosredniowieczne miecze z Europy Srodkowej i Wschodniej. Dylematy archeologa i bronioznawcy*. Wroclaw: Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego.
- Maure, M., 1977. Les épées de l'époque viking – essai de classification typologique. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1975/1976*, pp.95-116.
- Megaw, A.H.S., 1989. Zeuxippus Warre. *Bizantine*, pp.259-266.

Meyrick, S. R., 1824. *A critical inquiry into antient armour : as it existed in Europe, but particularly in England, from the Norman conquest to the reign of King Charles II, with a glossary of military terms of the middle ages; Vol. I.* London : Printed for R. Jennings, sold by J. Gale.

Meyrick, S. R., 1824. *A critical inquiry into antient armour : as it existed in Europe, but particularly in England, from the Norman conquest to the reign of King Charles II, with a glossary of military terms of the middle ages; Vol. II.* London : Printed for R. Jennings, sold by J. Gale.

Meyrick, S. R., 1824. *A critical inquiry into antient armour : as it existed in Europe, but particularly in England, from the Norman conquest to the reign of King Charles II, with a glossary of military terms of the middle ages; Vol. III.* London : Printed for R. Jennings, sold by J. Gale.

Michalak, A., 2012. Bron w wodnej toni. Uwagi o akwaticznych znaleziskach broni Poznosredniowiecznej na marginezie odkryc z Lutova Mokrego. *Woda-Zymiol ujarzmiony i nieujarzmiony, Konferencja w Janowcu*, pp.289-314.

Michalik, P., 2007. Poznosredniowieczne i wczesnonowozytne noze z zamku w Pucku. Warszawa: Drukarnia Janusz Bieszczad.

Moilanen, M., 2009. On the manufacture of iron inlays in sword blades: an experimental study. *Fennoscandia archaeologica XXVI*, pp.23-38.

Morgan, C.H., 1942. *Cotinth XI: The Bizantine pottery.* Cambridge: Harvard University press.

Morozova, I.I., 2008. Excavation of 11th – 13th century shipwrecks, Ukraine. *Nautical and maritime archaeology*, 2006 – 2007, pp.329-331.

Morozova, I.I., 2009. Personal belongings made of metal from the Novy Svet shipwreck. *Skyllis*, 2, pp.172–177.

Nadolski, A., 1954. *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku.* Lodz: Acta Archaeologica Lodziensia.

Nadolski, A., 1979. *Bron i stroi rycerstwa polskiego w sredniowieczu.* Wmlaw-Warszawa-Krakow-Gdansk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- Nagy, G., 1896. *Magyar kardok*. Budapest.
- Nicolle, D., 1988. *Arms & Armour of the Crusading era 1050-1350*. London: Greenhill Books.
- Oakeshott, E., 1960. *The Archaeology of Weapons: Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry*. Suffolk: Boydell Press/
- Oakeshott, E., 1964. *The Sword in the Age of Chivalry*. Suffolk: Boydell Press.
- Oakeshott, E., 1991. *Records of the Medieval Sword*. Suffolk: Boydell Press.
- Oakeshott, E., 1995. *A Knight and His Horse*. Chester Springs: Dufour Editions.
- Oakeshott, E., 1996. *A Knight and His Castle*. Chester Springs: Dufour Editions.
- Oakeshott, E., 1997. *The Sword in the Age of Chivalry*. Woodbridge: The Boydell Press.
- Oakeshott, E., 1998. *A Knight in Battle*. Chester Springs: Dufour Editions.
- Oakeshott, E., 1999. *A Knight and His Armor*. Chester Springs: Dufour Editions.
- Ohler N., 2004. *Valka a mir ve Stredoveku*. Praha: H&H.
- Papanikola-Bakirtis, D. and Coureas N., 2014. *Kiprioth Medieval ceramics. Reconsideration and new perspectives*. Nicosia: Livadiotis LTD.
- Papanikola-Bakirtis, D., 1993, Cyriot Medieval Glazed Pottery: Answers and Questions, Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies, 115-130.
- Papanikola-Bakirtis, D., 1998. Serres Ware. *Materials Analysis of Byzantine Pottery*, pp.135-143.
- Papanikola-Bakirtis, D., 1999. *Bizantina glased ceramics. The art of sgraffito*. Athens.
- Peterson, H., 2001. *Daggers and fighting knives of the Western World: from Stone Age till 1900*. New York: Mineola.
- Poulik, J., 1967. *Pevnost v luznim lese*. Praha: Mlada Fronta.
- Profantova, N. and Stolba M., 2012. Rane stredoveke nakonci k pochve mece z Ceskeho stredohori. *Archeologicke rozhledy. Archeologicky ustav AV CR*, pp.357-361.

Rhonde, F. 1932. Schmiede Technik der wurmbuten Klingen des 8-9. *ZWK*, Bd 4 (13), Heft 2, ff.38-40.

Rodak S., 2017, Podstawy datowania grobow z conca X — poczatku XIII wieku na Dolnym Slasku, Wroclaw, Instytut Archeologii Uniwersytetu Wroclawskiego, 288 *Royal MS6E IX. Carmina regia*. [online] Available at: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=royal_ms_6_e_ix_fs001ar [Accessed 14 March 2021].

Rupe, H. And Müller F., 1916. Chemische und metallographische Untersuchungen prähistorischer Eisenfunde. Basel: Verhandlungen der naturforschenden Gesellschaft Basel.

Ruttikay, A., 1975. Waffen und reiterausrustung des 9. bis zur ersten halfte des 14. jahrhunderts in der slowakie (I). *Slowenska Archeologia*, Rocnik XXIII, cislo 1, pp.1-216.

Ruttikay, A., 1976, Waffen und reiterausrustung des 9. bis zur ersten halfte des 14. jahrhunderts in der slowakie (II). *Slowenska Archeologia*, Rocnik XXIV, cislo 2, pp.245-395.

Ruttikay, A., 1978. *Umenie kovane v zbraniach*. Bratislava: Pallas.

Shouchopova, V. and Stransky K., 2008. *Tajemstvi davneho zeleza. Archeometalurgie objectivem mikroskopu*. Brno: Technicke muzeum v Brne.

Slivka, M., 2002. Symbolika vyzbroje a vestroja. *Archeologia historica*, 42/2017/2, pp.589-605.

Slivka, M., 2017. Inscipcie v stredovekomarcheologickom materiale z uzemia Slovenska. *Archeologia historica*, 42/2017/2, pp.819-847.

Sloane 2593. A collection of seventy songs and carols. [online] Available at: <https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=18721&CollID=9&NStart=2593> [Accessed 14 March 2021].

Souchal, F., 1968. *Art of the Middle Ages*. New York: Harry N. Abrams, Inc.

Stepanek J. ad., 2011. Konzervovani a restavrovane kovu. Brno: Technicke muzeum v Brne.

- Strietelmeier, Z.A., 2013. Membering Middle Ages. Tenor of our time, Vol.2, pp.57-68.
- Thiele, A., 2018. The manufacturing technology of a patern-welded knife from Kobilic (Republic of Croatia). *Archeologicke rozhledy. Archeologicky ustav AV CR*, pp.457-467.
- Valentyrova, K. A., 2019. Medieval Ships Crew and their Weapon: from Archaeological Material to Interpretations. *Analecta Archaeologica Ressoviensia*, vol. 14, pp.99–109.
- Vicelja-Matijašić, M. ed., 2015. Swords, Crowns, Censers and Books. Francia Media - Cradles of European Culture. Rijeka: Center for Iconographic Studies Faculty of Humanities and Social Sciences.
- Vryonis, S., 1967. *Byzantium and Europe*. London; Thames and Hudson.
- Yotov, V., 2011. Byzantine Time Swords (10 th –11 th Centuries) in Romania. *Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe*, pp.35-45.
- Yotov, V., 2017. Byzantine Weaponry and Military Equipment in the Homilies of St Gregory of Nazianzus. *Fasciculi Archaeologiae Historicae, FASC. XXX*, pp.153-162.
- Yotov, V., 2019. A new bizantine type swords (7th — 11th centuries). *Huu u Bizantiniija*, IX, pp.113-124.
- Zakovsky, P., 2009. Dlouhe mece ze sbirek muzei v Chonci a Vysokem Myte. *Archeologicke rozhledy, Archeologicky ustav AV CR*, 3, pp.509-523.
- Zakovsky, P., Hosek J. and Sedlackova L., 2013. Mece 11-13 století z uzemi Moravy. *Archeologia historica*, 38/13 (1), pp.219-267.
- Zakovsky, P., Tesaky s clunkovitými zástitami a jejich pastavení ve vývoji chladných zbraní. *Archeologia historica*, 37/12 (2), pp.691-731.
- Zalesskaya, V.M., La ceramigue byzantine de Chersonese du XII-XII siecles. *BCH*, Supl.XVIII, pp.142-149.
- Zupka, D., 2011. Rituály a symbolická komunikácia v stredovekej strednej Európe (Arpádovské Uhorsko 1000 – 1301). *Universitas Comeniensia Bratislavensis Facultas Filosofica, Acta historica posoniensia XVII*, pp.1-194.

Zygulski, Z., 1982. *Bron w dawney Polshe*. Warczawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe.

Κομνηνή, Α., Αλεξιάς. [online] Available at: <https://sourcebooks.fordham.edu/basis/AnnaComnena-Alexiad00.asp> [Accessed 14 March 2021].

Waffensammlung Carl Beck. Baselard. [online] Available at: <http://www.waffensammlung-beck.ch/waffe197.html> [Accessed 20 April 2021].

ДОДАТКИ

Додаток А

Табл.1.

Приклади вживання слова “меч” в давньоруських літописних джерелах.

(опрацьовані тексти доступні за посиланням

<http://litopys.org.ua/index.html>)

	Лаврентіївський літопис	Іпатіївський літопис
рік	Повѣсть времяньныхъ лѣтъ	
6523 (1015)	<p>СѸ оубьеньи Борисовѣ оувѣдѣвше же се вканьнии СѸпол къ аѣко еше дышетъ. посла два Варага прикончатъ юго. внѣма же пришедшема [и видѣвшема]. аѣко и еше живъ естъ. единъ сѸю извлекъ мечъ пронъзе и къ срдѣцю. и тако скончася блѣжнии Борисъ.</p>	<p>И посла два варага приконъчевати его. внѣма же пришедшима и видившима аѣко еше ему живу суццю. И единъ сѸю извлекъ мечъ и пронъзе ю къ срдѣцю. и тако скончася</p>
6576 (1068)	<p>ѡ погребѣ втворивше погребъ и рекоша дружина князю. се зло естъ послѣ ко Всеславу. ать призвавше лестью ко вконцю пронзуть и мечемъ. и не послуша сего князь. людѣ же кликнуша и идоша к порубу Всеславлю. Изаслав же се видѣвъ со Всеволодомъ побѣгоста з двора. людѣ же высѣкоша Всеслава ис поруба. въ. еі. днѣ септѣбра. и прославиша и средѣ двора кънажа. дворъ жь княжь разграбиша бещисленое. Множество злата и сребра кунами и</p>	<p>ѡ погребѣ. втворивше погребъ. и рекоша дружина князю. се зло естъ послѣ ко Всеславу. ать призвавше лестью ко вконцю пронзуть и мечемъ. и не послуша сего князь. людѣ же кликнуша и идоша к порубу Всеславлю. Изаслав же се видѣвъ со Всеволодомъ побѣгоста з двора. людѣ же высѣкоша Всеслава ис поруба. въ. еі. днѣ септѣбра. и прославиша и средѣ двора кънажа. дворъ жь княжь разграбиша бещисленое. Множество злата и сребра кунами и Изаслав же бѣжа в Лахы.</p>

	бѣлю. Изаслав же бѣжа в Ляхы.	
[6605 (1097)]	и сокрушю и убъеть мечь в мѣста.	
П о о у ч е н ь к	а на ту зиму повосваша Половци Стародубъ весь. и азъ шедъ с Черниговци и с Половци. на Деснѣ изьимахомъ князи Асадука и Саоука. и дружину ихъ избиша. и на заоутреѣ за Новымъ Городомъ разгнахомъ силны вои. Белкатгина а се мечи и полонъ весь вѣтахомъ. а въ Вѣтичи ходихомъ по двѣ зимѣ. 2. вдинъ ногами топталъ. а другыи рогома боль. вепрь ми на бедрѣ мечь вѣталъ.	
6618 (1110)		вѣверзь вчи свои види мужа стоѣща над нимъ и мѣчь нагъ в руцѣ его. и вбличенье меча его ꙗко молонии. и запраже мечемъ своимъ на главу црѣву. и оужасеса црѣвь велми
6619 (1111)		1. в нихъ же и мѣчь извлѣкъ противу Іссу Наоугину 2. Начало Стѣполча Кіевѣ княженьѣ и будетъ во тщету крѣпость ваша. и биеть вы приходли мѣчь . и будетъ земля ваша пуста
		Кіевскій лѣтописный сводъ
6636 (1128)	вна же тако створи. и давши же мечь сынови своему Изаславу в руку нагъ. и речъ ꙗко внидеть ти вѣцрци выступи. вчѣ ꙗда ꙗдинъ мнишисѣ ходѣ. Володимеръ же речъ. а хто та мнѣль сдѣ. и повергъ мечь свои. и созва болары. и повѣда имѣ.	

	<p>вни же рекоша оуже не оубии сѧ дѣтати дѣла сего. Но въздвѣгни втчину сѧ. и даи єи с сыномъ своимъ. Володимеръ же оустрой городъ. и даима. и наречѣма городу тому Изаславль. и ѡтолѣ мечь взимають. Роговоложи внуци. противу Ёрославлимъ внукомъ</p>	
6654 (1146)		<p>вни же оустремишасѧ. на Ратьшинъ дворъ грабить. и на мѣчъники</p>
<p>6657 (1149) – 6658 [1150]</p>		<p>оутрии же днѣ выступи Изаславъ из Володимира. и ѡтуда поиде къ Луческу и ту перебы три днѣ и ту пасаше Болеславъ снѣ боаерскы мечемъ многы. и в то верема приидоста в Пересопницу Дюргевича два. Ростиславъ и Андрѣи и почъ Володимира из Галича и самъ Володимеръ. приступилъ баше ближе к Шюмьску</p> <p>2. кнѣзь же Андрѣи помысли собѣ въ срѣци речѣ се ми хоцетъ быти Ёрославча смѣртъ Изаславича и помолиса Буѣ и вынзе мечь свои. и призва на помочъ собѣ стѣго мчка Федора</p>
6659 (1151)		<p>Изаславъ же речѣ кнѣзь есмь. и единъ ѡ нихъ речѣ а такъ ны еси и надобѣ и вынза мечь свои. и нача и стѣчи пошелому ѣ же на шеломѣ надъ челомъ А. Пантелѣмонъ златъ и оудари и мечемъ.</p>

6669 (1161)		и бысѣ вбразъ еѧ аѧко скудно черно. и пакы бысѣ аѧко кровава. И потомѣ бысѣ. Аѧко двѣ лици имущи вдино зелено а другое желто и посредѣ еѧ аѧко два ратьнаѧ стѣкущеса мечема
	Суздальський літопис	
6682 (1174)		Андрѣи же приимъ свѣтъ ихъ исполнивсѧ високоо умѧе разгордѣвсѧ са велми надѣасѧ плотной силѣ и множествомъ вои вгородивсѧ ражѣгсѧ гнѣвомъ и посла Михна мѣчьника
6683 (1175)	<p>вземше вружѣе аѧко звѣрѣе дивии. придоша идеже бѣ блжѣнии князь лежа в ложници и силою вломиша двери оу сѣнии блжѣнии же вскочи. и хотѣ взати мечь и не бѣ ту меча. бѣ бо выналь Аньбаль того днѣи ключникъ ѣго. то бо мечь баше стагъ Бориса. вканьнии же всовашасѧ в ложницю вси. [и] сѣкше ѣго саблами и мечи. идоша прочь.</p>	<p>всака дѣла властемъ повинуетсѧ. власти бо Тѣ Ба оучинены суть. естествомъ бо цѣрь земнымъ. подобень есть всакому члѣкоу. властью же сана вышши. аѧко Бѣ. речъ великии Златооустецъ. иже кто противитсѧ власти. противитсѧ закону Бжѣю. князьбо не 1 носить мѣчь Бий ибо слуга есть</p> <p>2. хотѣ взати мечь. и не бѣ ту меча. бѣ бо томъ днѣи выналы. Амбаль бѣ ключникъ. ѣго то бо мечь башеть стѣго Бориса. и вскочиша два вканьнаѧ и ѧстасѧ с нимъ. и князь повѣрже вдиногѣ подѣ сѧ и мнѣвшѣ княза повѣржена. и оуѧзвиша и свои другъ. и по семь познавша. княза. и борахус с нимъ велми. башеть бо силенъ. и сѣкоша и мечи и саблами и копиинныѧ ѧзвы даша ему</p> <p>3. емуже не бѣ числа и много зла створисѧ въ волости ѣго.</p>

		посадниковъ и тивуновъ дома пограбишаа самъхъ и дѣскиѣ его и мечники избиша а дома ихъ пограбиша не вѣдуще глаголемаго. идеже законъ ту и вбидъ много
		Галицко-Волынскій сводъ
6714 (1206)	<p>⁸²² Всеволодъ великыи князь посла снѣ своего Константина Новгороду Великому на княженьє и быс радос велика того днѣи в градѣ Володимерѣ ажо реч прѣкъ Двѣдъ. съ днѣи Ж иже створи Гсѣ. възрадуемса и възвеселимса во нь. и паки реч. Гсѣи силою твоею възвеселитса цѣрь. и в спсѣни твоємъ възрадуется зѣло. желанье срѣца его даль ему еси. и хотѣнье оустъ его нѣси его лишилъ. положилъ еси на главѣ его вѣнецъ ѿ камени драгаго. живота проси оу тебе и даль ему еси. долготу днѣи в вѣкы вѣку. и пакы Гсѣ реч ко мнѣ снѣ мои еси ты. и азъ днѣи роди х та. проси ѿ мене и дам ти азыкъ достоанье твоего. и вдержанье твое до конца земли и оупасеши а палицею желѣзною. и пакы аспль реч. власти мирьскыѣ ѿ Ба вчинены суть. но власти боащеса да зла не створим. да не ѿ них пакы и муку приимем. и того ради глѣтъ Бу слуга есть. мьста злодѣемъ. хоцещи ли са власти не боати. злаго не твори и похвалить</p>	

	та. аще ли зло творишь боиса. не бо без ума мечь носить. и да юму шцѣ крѣтъ чѣстны и мечь . река се ти буди схраньникъ и помощникъ. а мечь прѣщенье и впасенье. иже нынѣ даю ти. пасти люди своѣ ѿ противныхъ.	
6716 (1208)		младъ сѣи и приѣхавъ Сѣлександръ тивоунъ Шюмавиньскѣи и ѿ и за поводъ. шнѣ же измокъ мечь та его. и пота конь его подъ нимъ. мѣи же возьмѣ мечь из роукоу. оумоливше ѣго
6718 (1210)	Великѣи князъ Всеволодъ. посла с полкомъ Кузму Ратьшича. меченошю своѣго. и взѣ Тепру. и възвратисѣ со многѣмъ полономъ в Володимерь.	
6720 (1212)	Престависѣ велѣкѣи князъ Всеволодъ. именовавѣи в стѣомъ крѣцѣни Дмитрии. снѣ Гюргевъ. блѣгочѣстваго княза всеѣ Руси внукъ Володимера Мономаха. княживъ. в Суждальстѣи земли. лѣтъ много мужествовавъ и дерзость имѣвъ на бранехъ показавъ. украшенъ всѣми добрыми нравы. злыѣ казна. а добросмысленыѣ милуѣ. князъ бо не туне мечь носить в мечь злодѣемъ. а в похвалу добро творящимъ. сего имени токмо трепетаху всѣ страны. и по всеи земли изиде слухъ ѣго.	

6725 (1217)	<p>Глѣбъ же Володимеричъ. с братомъ позва к собѣ ꙗко на чѣсть пиреньѧ. в свои шатеръ – Сѡни же не вѣдуще злыѧ ꙗго мысли. и прелести. вси. князии кождо с своими болгары. и слугы. придоша в шатеръ єю. съ же Глѣбъ преждѣ прихода ихъ изнаради свои слугы и братни. и поганыхъ Половецъ множество въ вужьѣ. и стрыѧ З в польстници И близъ шатра. в немже бѣ имъ пити. не вѣдущо ихъ никому же. развѣстою зломысльною князю. и ихъ проклатыхъ думецъ. и ꙗко начаша пити и веселитисѧ. и ту абѣ проклатыи Глѣбъ с братомъ. иземъша меча своѧ начаста стычи преже князи. таже болгары. и слугы ихъ много множество</p>	<p>Въиде Фила древле прегордыи надѣаса вбати землю потребити море. со многими Оугры. рекшу емоу единъ камень много. горныцевъ избиваетъ. а друтое слово емоу рекшу. прегордо встрыи мечю борзыи коню. многаа Роуси. Бѡу же того не терпашю. во ино время оубьень бысѣ Даниломъ Романовичемъ. древле прегордыи Фила.</p>
6739 (1231)		<p>Даниль же вободе копые свое в ратного. изломившоу же сѧ копыю . и вбнажи мечъ свои. позрѣвъ же семь и сѣмь . и види стагъ Василковъ. столще и добрѣ борющъ . и Оугры гонащоу. вбнаживъ мѣчь свои. идоущоу емоу братоу на помощь. многы же ѧзви. и инии же ѿ меча его оумроша снемшесѧ Мирославомъ. и видѣвъ. ꙗко Оугре собираютсѧ. и ехаста на нѣ два. внем же не стѣрпѣвшимъ. оскочиша другим же</p>

		<p>приехавшимъ. и сразившимся . и ти не стѣрпѣша гонящимъ же има разлоучистася потом же видивъ 59 брата. добръ борющася. и соулицы его кровавъ 61 соуци. и wskѣнищю. <i>исъченоу ѿ дареньа мечеваго</i></p>
6740 (1232)		<p>Глѣбъ Зѣремѣевичъ собравъ Оугры. Приѣха на стагъ Василковъ. Данилови жи приѣхавши к нимъ и поноужающоу ихъ. и никого не вѣдѣ въ нихъ воиника. но втрокы держаща конѣ. внѣм же познавшимъ и. и хотащимъ <i>мечи посѣчи</i> конь его. млствомоу же Бѣу. безъ ѣзвы изнесъшоу и . из ратныхъ. ѣкоже ѿ конца встроты <i>мечевьи</i> шерести претатѣ бывши на стегнѣ коня его. приѣхавъ же к нимъ поноужаше свое . ехати на нѣ Василковъ полкъ.</p>
6748 (1240)	<p>Взаша Къиѣвъ Татарове. и стѣую Софью разграбиша. и монастыри всѣ. и иконы. и крѣты чѣтныа. и взя оузорочъа цркѣвнаа взаша. а люди ѿ мала и до велика. вса ѹбиша <i>мечемъ</i>. си же злоба приключиса до Ржѣства Гснѣ. на Николинъ днѣ</p>	
6762 (1254)		<p>Нѣмцѣ же видѣвше устремленье . Роуское крѣпко. и побѣгоша и нѣколико ихъ. оубиша во вратѣхъ. и вратъ не затвориша бѣжаще Данило бо бѣ. вчима напрасно бола. и не видѣ К бывшаго во Л вратѣхъ. видѣ бо</p>

		люди своѧ текоуща. и вбнажи мечь свои возгна ѿ 2. Гѣрьборть же присла Данилови мечь и покорение свое
6763 (1255)		Лвови же оубодшему соулицю свою въ щить его. и не могоущу емоу. тоулитисъ Левъ Стекыита мечемь . оубии . и браг его прободе мечемь
6769 (1261)	852	и мои передаитеса молвивъ. да камень вержетъ . доловъ. дае имъ розмъ . хитростью а быша са билѣ . а не передавалиса. си же слова молвивъ и по троичи меча каменъемъ доловъ. съ же великии князь Василко. акы ѿ Ба посланъ бы на помощь горожаномъ пода имъ хытростью разоумъ
6771 (1263)	именемъ Сбыславъ Якуновичъ Новгородецъ. се 3 наѣха многажды на полкъ ихъ и бѣшетса единѣмъ топоромъ. не имѣѧ страха въ дщи своѧ. и паде нѣколико ѿ руку юго. и подивишасъ. силѣ и храбрѣству юго. г.и Якуовъ родомъ Полочанинъ. ловчии бѣ оу князѧ. се наѣха на полкъ с мечемь и похвали юго князѧ	
	Суздальская лѣтопись. Продолжение по Академическому списку.	
6733 (1225)	Торопчане поидоша по них . и сугнаша ѧ на Вьсте. полонъ весь ѡѧша. а самих избиша. ѡв. ту же оубиша Литва Топечьскаго князѧ Дѣда. и Васильѧ меченошю княжа	

	Ѓрославлѧ	
6745 (1237)	Татарове же възша град . Резань. того же мѣца въ. кѧ. днѣ и пожгоша весь. и княза их Юрьѧ оубиша. и княгиню его. а иных же емше мужей. и жены и дѣти. и черница и черница. и ерѧ. въых расѣкаху мечи а других стрѣлами стрѣлахуть А и въ огнь вмѣтаху Академічний список	
6795 (1287)		Посла Бѣ на насъ мѣчь свои иже послужить гнѣвоу своему. за оумножение грѣховъ нашихъ

	Новгородський перший літопис (Синодальний список)	Новгородський другий літопис
6524 (1016)		<p>А се есть правда рускаа</p> <p>1. Убиеть мужь мужа, то мьстѣть брату брата, либо сынови отца, а либо отцю сына, либо брату чада, либо сестриню сынови; аще не будет кто мьстя, то 40 гривень за голову; аще ли будет Русинь, или гридѣнь, либо купцѣ, или ябетникъ, или мечьникъ, аще ли изьгой будет, либо Словенинь, то 40 гривень положити за нь</p> <p>2. Аще утнеть мечемъ, а не вынезь его, либо рукоять, то 12 грѣвнѣ за обиду</p> <p>3. Аще кто вынемъ мечь, а не тнеть, то гривну положит</p> <p>4. Или смердъ умучат, а безъ княжа</p>

		<p>слова, за обиду 3 гривны; а въ огнищанинѣ и в тиунѣцѣ, и в мечницѣ 12 гривнѣ</p> <p>5. А от гривнѣ мечьнику куна, а в девятину 15 кунъ, а князю 3 гривнѣ</p>
6576 (1068)		<p>И рѣша дружина князю: «се зло есть, послѣ ко Всеславу, даждь призвавше къ оконцю, <i>пронзуть</i> его мечемъ»</p>
6682 (1174)	<p>Убиша Володимири князя Андрея свои милостьници: на канонѣ святою Петру и Павлу, в ношѣ, спящю ему въ Боголюбьмѣ, и бѣше с нимъ одинъ кощеи малъ; избивъше стороже двѣрьныя, придоша къ сѣньмѣ, князю же очютивъше, попадѣ мечь и ста у двѣрии, боряся с ними, оныхъ же бѣше много, а князь одинъ</p>	<p>Убиша в Володимири князя Андрѣя свои милостьници: на канунѣ святыхъ апостоль Петра и Павла, в ноши, спящю ему въ Боголюбемѣ, и бѣше с нимъ кощеи единъ малъ; избивше сторожеви дворныя и приидоша къ сѣнемѣ, князю же очютившю, попадѣ меч, ста у двереи, боряся с ними, онихъ же бѣше много, а князь одинъ; и налегаша силою и выломиша двери и вѣлѣзоша на нь, и ту насунуша копья и абие сконца живот свои</p>
6726 (1218)	<p>Яко начаша пити и веселитися, ту абие оканьныи, проклятыи Глѣбъ съ братомъ, изъмъше мечя своя, начаста сѣчи прѣже князи, та же бояры и дворянъ множество: одинѣхъ князь 6, а прочихъ бояръ и дворянъ множество, съ своими дворяныи и съ Половчи</p>	
6732 (1224)		<p>«княже, кланяем ти ся, а братыи своєї не выдадим, а крови не проливаи; пакы ли твои мечь, а наши головы»</p>

6733 (1225)	Князь же Ярославъ съгони е на ВъсвятѢ и наворопи на не; и тако, божиею помочью и святыя София, отъимаша весь полонь, а самѢхъ избиша 2000, а прокъ ихъ разбегошася; ту же убиша князя Торопьчьскаго Давыда и Василя, меченошо Ярославля.	Князь же Ярославъ сугнавѣ на Въсте А и наворопи на не; и тако, божиею помощью и святыи СофѢя, отъимавѣ весь полонь, а самых избиша 2000, а прочии разбѢгошася; ту же убиша Торопечьскаго Давыда князя и Василя, меченошо Ярославля
6746 (1238)	Такоже избиша князя и княгину, и мужи и жены и дѢти, черныца и черноризиць, иерѢя, овы огнемъ, а инѢхъ мечемъ, поругание черницамъ и попадьямъ и добрымъ женамъ и дѢвицамъ пред матерьми и сестрами; а епископа ублюде богъ: отѢха проче во тѣ годъ, егда рать оступи градъ - И увидѢвше князь и владыка и княгини, яко зажженъ бысть градъ, а людье уже огнемъ кончаваются, а инии мечемъ , вѢбѢгоша въ святую Богородицю и затворишася в полатѢ	Татарове же взяша град мѢсяца декабря въ, а приступилѢ въ того же мѢсяца. Такоже избиша князя и княгиню, и мужи и жены и дѢти, чернца и черноризиць, иерѢя овых огнемъ, а иных мечемъ , поруганье черницамъ, попадьямъ и добрымъ женам и дѢвицамъ пред матерьми и сестрами; а епископа же ублюде богъ: отъиде прочь в той год, егда рать оступи град. - И увидѢвше князь и владыка и княгинѢ, яко зажженъ бысть град, а людие же
6748 (1240)		Третии же Яковъ полочанинь, ловчии бѢ у князя; сии, наихавѣ на полкъ с мечемъ , и мужствовавѣ много, и похвали его князь.
6750 (1242)	Того же лѢта НѢмци прислаша с поклономъ: «безъ князя что есмы зашли Водь, Лугу, Пльсковъ, Лотыголу мечемъ , того ся всего отступаемъ; а что есмы изымали мужии вашихъ, а тѢми ся	БѢ бо тогда день суботный, въсходящю солнцю; и наихаша полкъ НѢмци и Чюдъ, и прошибошася свиньею сквозѢ полкъ, и бысть ту сѢча велика НѢмцом и ЧюдѢ, трускъ от копии ломления и звукъ от мечнаго

	<p>розмѣнимъ: мы ваши пустимъ, а вы наши пустите»</p>	<p>сѣчѣния, яко и морю померзъшю двинутися и не бѣ видѣти леду: покрыло все кровию.</p> <p>- Того же лѣта прислаша Нѣмци с поклономъ: «безъ князя что есмя зашли Водъ, Лугу, Плесковъ, Лотыголу мечем, того ся всего отступаемъ; а что есмя изымалѣ мужь ваших, а тыми ся розминимъ</p>
--	---	--

Дадоток Б

Табл.2

Зображення клинкової зброї в Радзивіллівському літописі

(Опрацьовані мініатюри доступні за посиланням https://runivers.ru/doc/rusland/letopisi/?SECTION_ID=19639&PAGEN_1=1. Збережено нумерацію мініатюр, запропоновану на сайті)

				
4		5	6	11

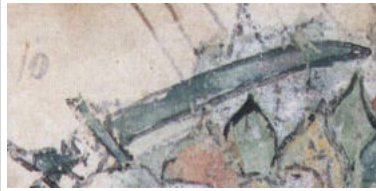
				
<p>11</p>	<p>13</p>	<p>15</p>	<p>16</p>	
				
<p>16</p>			<p>19</p>	

21

23

24

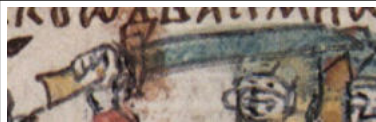
25

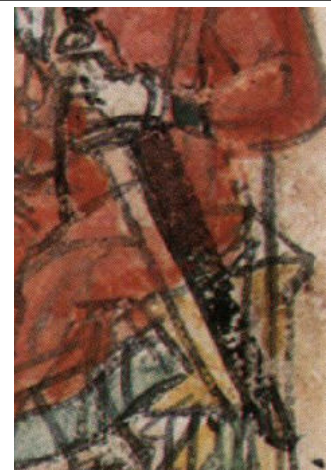
25

27

28

				
<p>29</p>	<p>30</p>	<p>34</p>		
				

36 			37 	38
41 	42 	43 		
44	45	46		

47

48

50

53

55

57

58

60

61

66

69

75

				
<p>75</p>	<p>76</p>	<p>77</p>	<p>78</p>	
				
<p>78</p>		<p>80</p>	<p>81</p>	

83

87

89

90

91

92

93

97

				
<p>97</p>		<p>99</p>	<p>103</p>	<p>104</p>
				
<p>108</p>	<p>109</p>		<p>110</p>	<p>111</p>

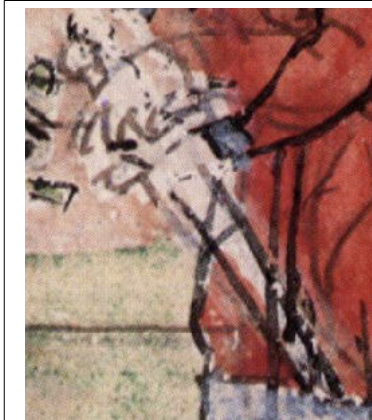
112

114

115

115

117

119

120

				
<p>121</p>	<p>122</p>	<p>123</p>	<p>126</p>	
				
<p>126</p>	<p>127</p>	<p>128</p>	<p>130</p>	

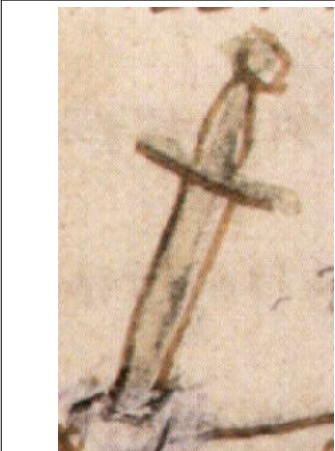
	 <p>THE DO I PAP...</p>			
<p>131</p>	<p>132</p>	<p>133</p>	<p>134</p>	<p>141</p>
				
<p>143</p>	<p>145</p>	<p>146</p>	<p>147</p>	<p>152</p>

152

156

157

159

162

				
<p>162</p>	<p>164</p>	<p>165</p>	<p>166</p>	<p>167</p>
				
<p>167</p>	<p>169</p>	<p>170</p>		

172

174

176

177

178

178

180

181

182

183

185

186

187

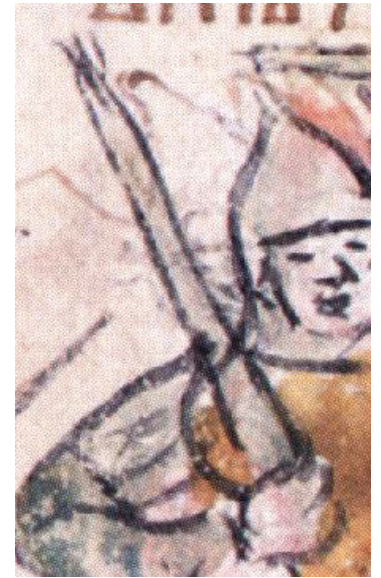

188

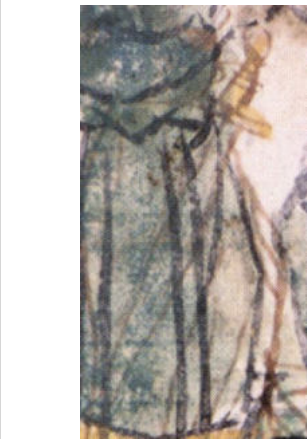
190

195

195

196

200

201

				
201	203	206	215	220
				
221	227	229		230

231

232

236

238

240

				
<p>245</p>	<p>262</p>	<p>263</p>		<p>267</p>
				
<p>268</p>	<p>269</p>	<p>270</p>		<p>273</p>

				
<p>277</p>	<p>279</p>			<p>281</p>
				
<p>281</p>	<p>288</p>	<p>289</p>		<p>290</p>

				
<p>291</p>	<p>292</p>	<p>293</p>		
				
<p>298</p>	<p>300</p>	<p>302</p>	<p>303</p>	

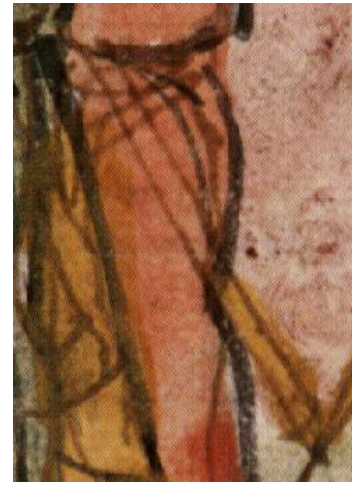
303

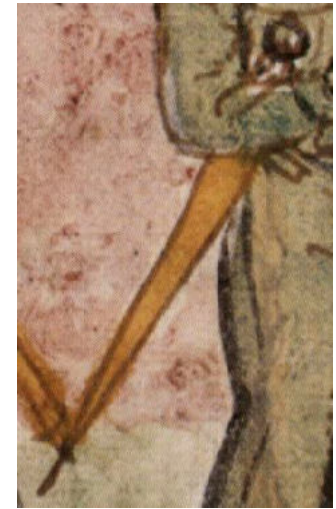
311

312

313

313

314

315

317

318

318

319

322

322

324

326

327

328

328

331

332

332

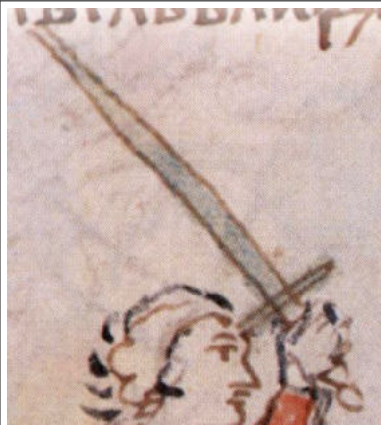
334

335

335

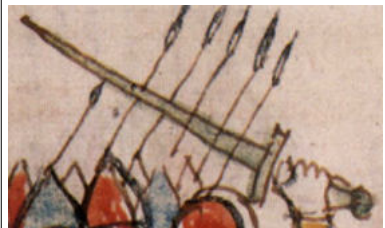
336

337

338

341

343

344

347

352

				
<p>352</p>	<p>354</p>	<p>355</p>		
				
<p>355</p>	<p>356</p>	<p>357</p>		<p>358</p>

				
<p>359</p>	<p>360</p>	<p>361</p>		
				
<p>362</p>	<p>363</p>	<p>364</p>	<p>365</p>	<p>366</p>

368

369

370

372

373

374

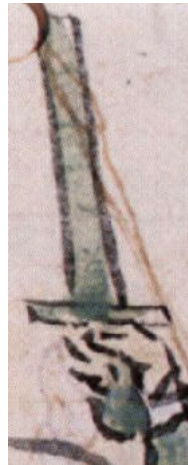
377

378

380

388

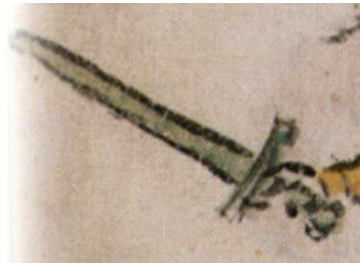
389

390

391

392

393

394

396

398

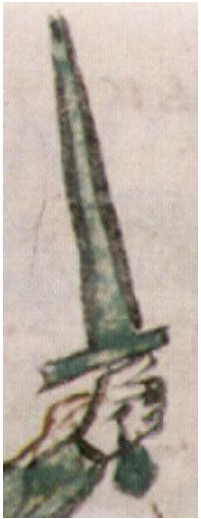

399

401

403

406

				
<p>407</p>	<p>408</p>	<p>413</p>	<p>414</p>	<p>415</p>
				
<p>415</p>	<p>418</p>			

				
419	422	423	428	430
				
430	431	437	438	440

				
<p>440</p>	<p>443</p>			
				
<p>444</p>	<p>445</p>	<p>447</p>	<p>450</p>	

442

443

454

455

456

459

460

				
460		461	465	467
				
469	474	475	477	

				
478	479	481		
				
481	484	488		489

				
<p>491</p>	<p>492</p>	<p>493</p>	<p>502</p>	
				
<p>505</p>	<p>506</p>	<p>508</p>	<p>514</p>	

517

519

520

521

523

524

525

526

				
<p>526</p>	<p>527</p>			
				
<p>527</p>	<p>528</p>			<p>529</p>

530

531

532

532

533

535

540

541

541

542

543

545

545

556

561

563

567

				
571	573		574	576
				
576	577	577	578	

579

582

582

583

585

586

588

589

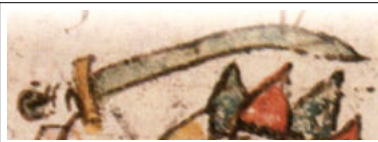
593

594

599

600

603

603

605

605

607

612

613

Додаток В Мініатюри Радзивиллівського літопису

Рис.1 «...и приа всю власть Рюрик один... и сруби городок над Волховом, и прозва Новъгород, и седе ту княжа... И бяста у него мужа не племени его, но боярина, и та испросистася с родом своим ко Царюгороду, и пойдоста по Днепру, идучи мимо, узреша на горе городок». Підпис до малюнка: «Новгород»

Рис.2 «Они же внутрь Суда вшедше, и много убийство христьяном сотвориша, и в двусту кораблю Царьград оступиша. Царь же одва в град вниде...»

Рис.3 «Том же лете про то заратишася Олговичи с Володимиричи, и идоша Ярополк, Гургий, Андрей к Чернигову на Олговичь... и вратишася опять»

Рис.4 «...и усретоша половци идуца с полоном, и бившася, и одоле а им, самех избиша, а полон свой отьяша»

Рис.5 «...и Михалка князя удариша ратнии двема копьема в стегно, а третьим копьем в руку, ...и видевше половци побегоша, и наши по них погнаша, овы секуще, овы емлюще, и яша их руками полторы тысячи...»

Рис.6 «...и приидоша же ко граду. Новгородци же затворишася в граде со князем Романом, и бяхуся крепко со града... Не успевше ничтоже городу их...»

Рис.7 «В лето 6679. ...Тое же зимы приидоша половци на Киевскую сторону и взяша множество сел за Киевом и с людьми, и с кони, и скоты, и поидоша со множеством полоном в половци»

Передача меча — делегування влади (повноважень)

Рис.8 «И печенегом, идущим на Русь, и посла противу им (Володимир) Бориса»

Рис.9 «Тог

Передача меча — капітуляція міста

Рис.11 «В се же лето възяша болгаре Муром»

Передача меча в якості данини чи дарунку

Рис.12 «...и рекоша козаре: «Платите нам дань». Здумавши же поляне и вдаша от дыма мечь». Підпис до малюнку: «Дают дань поляне козаром от дыма...»

Рис.13 «Они же послушаша его, и посла меч и ино оружие, и принесоша ему. Он же прием, нача хвалити и любити, и целовати цря»

Меч як жертвоприношення

Рис.14 «И наутрия призва Игорь послы, и прииде на холм, где стоаше Перун, и покладоша оружия своа, и щиты, и золото, и ходи Игорь роте и мужи его, и елико поганых руси»

Роззброєння під час молитви (?)

Рис.15 «И сице ему молящяся со слезами, се внезапно приидоша послании от Святополка на убъение Глеба»

Меч на колінах, частково витягнутий з піхов

Рис.16 «И поведаша Святославу, яко приидоша греци с поклоном. И рече: «Введите, я семо». Принципа и поклонишася ему, и положиша пред ним злато и паволокы. И рече Святослав, кроме зря, отроком своим: «Съхраните»»

Рис.17 «Ярослав же седе в Киеве, утер пота со дружиною своею, показав победу и труд велик»

Додаток Г
Клинкова зброя в розписах інтер'єру давньоруських храмів

Рис.18 Явлення архангела Михаїла Ісусові Навину. Фреска. Софія Київська. Михайлівський вівтар, неф (за публікацією Н.М. Нікітенко)

Рис.19 Св. Дмитрій Солунський.
 Мозаїка. Михайлівський собор
 (за публікацією В.Д. Сарабьянова та Е.С. Смирнової)

Рис.20 Святий воїн. Фреска.
 Кирилівська церква

Рис.21 Явлення архангела Михаїла Валаамові. Фреска. Софія Київська. Михайлівський вівтар, неф (за публікацією Н.М. Нікітенко)

Рис. 22 Жертвоприношення Авраама. Фреска. Софія Київська. Південні хори (за публікацією Н.М. Нікітенко)

Зображення клинкової зброї на графіті

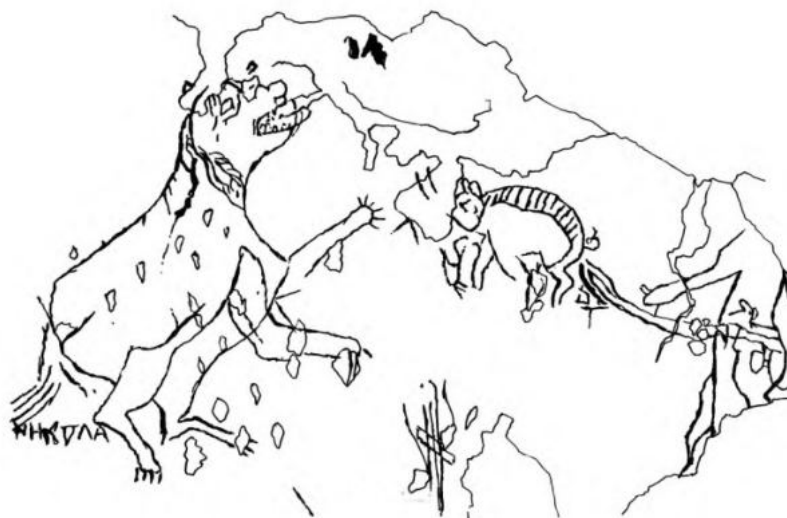

Рис.23 Сцена полювання. Графіті. Золоті Ворота (малюнок С.О. Висоцького)

Рис.24 Кентавр (кінний воїн -?). Графіті. Золоті Ворота (малюнок С.О. Висоцького)

Рис.26 Монах (?). Графіті. Золоті Ворота (малюнок С.О. Висоцького)

Додаток Г
Зображення меча в іконопис

Рис. 27 Св. Георгій. Бл. 1130 р.
(за публікацією В.Д. Сарабьянова та
Е.С. Смирнової)

Рис. 28 Св. Георгій. XII ст.
(за публікацією В.Д. Сарабьянова та
Е.С. Смирнової)

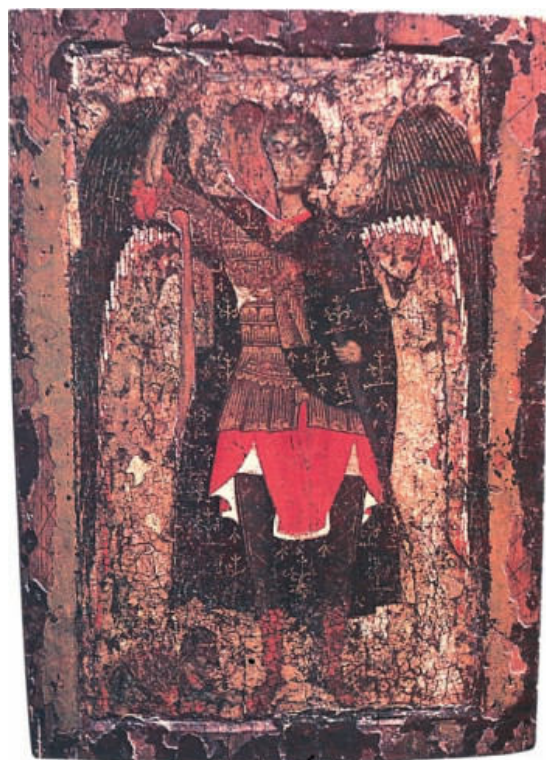

Рис. 29 Явлення архангела Михаїла Ісусу Навіну. Кінець XII ст.
(за публікацією В.Д. Сарабьянова та Е.С. Смирнової)

Рис.30 Св. Дмитрій Солунський на престолі. Бл. 1212 р.
(за публікацією В.Д. Сарабьянова та Е.С. Смирнової)

Рис.31 Свв. Борис та Гліб. Друга половина XIII ст.
(за публікацією В.Д. Сарабьянова та Е.С. Смирнової)

Додаток Д
Зображення клинкової зброї в матеріалах візантійської Таврики

Клинкова зброя на зображеннях на кераміці

Табл.3 Зображення шаблеподібних клинків

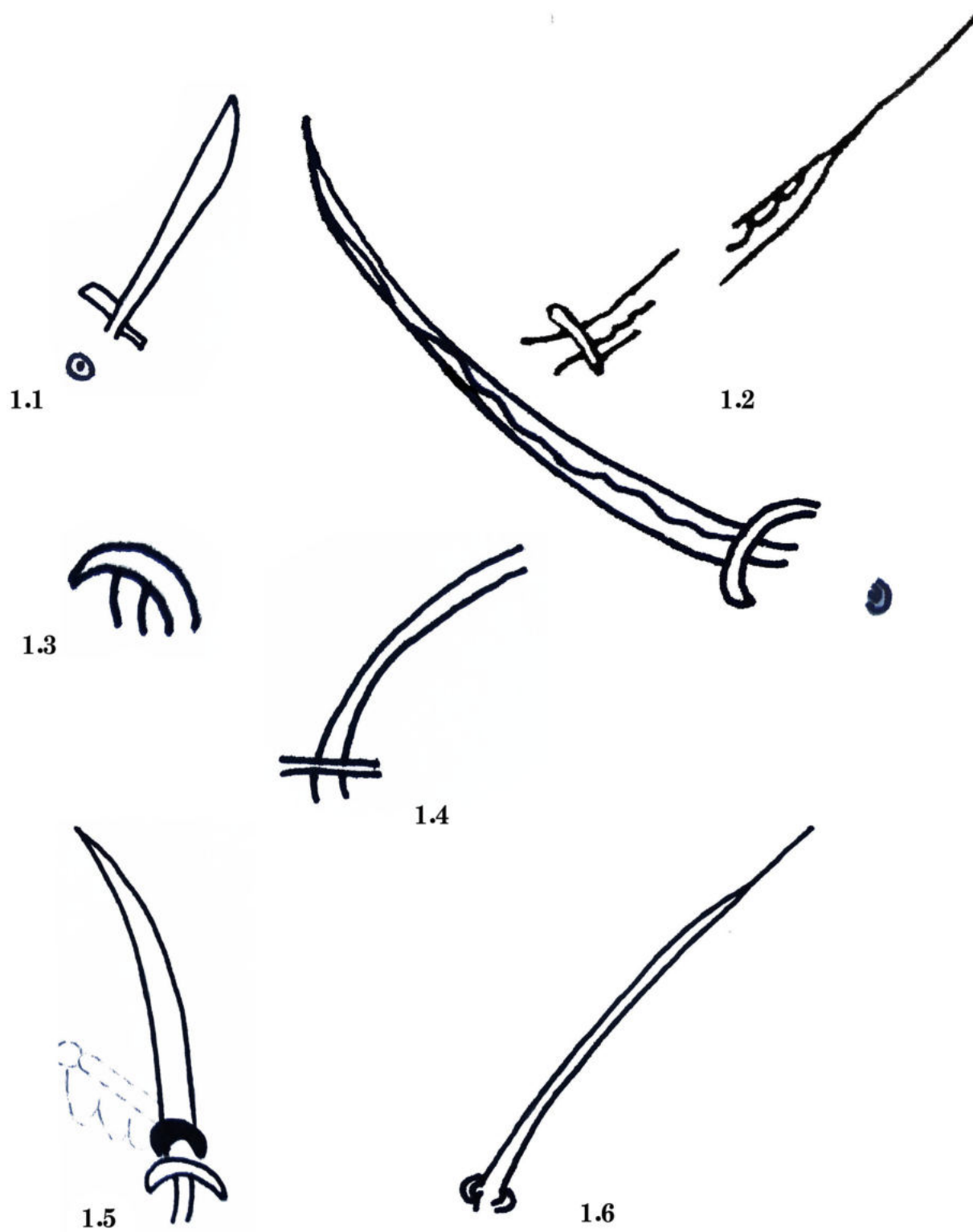

Табл.4 Зображення шаблеподібних клинків. Промальовка

Табл.4 Зображення прямих клинків та неідентифікованих предметів

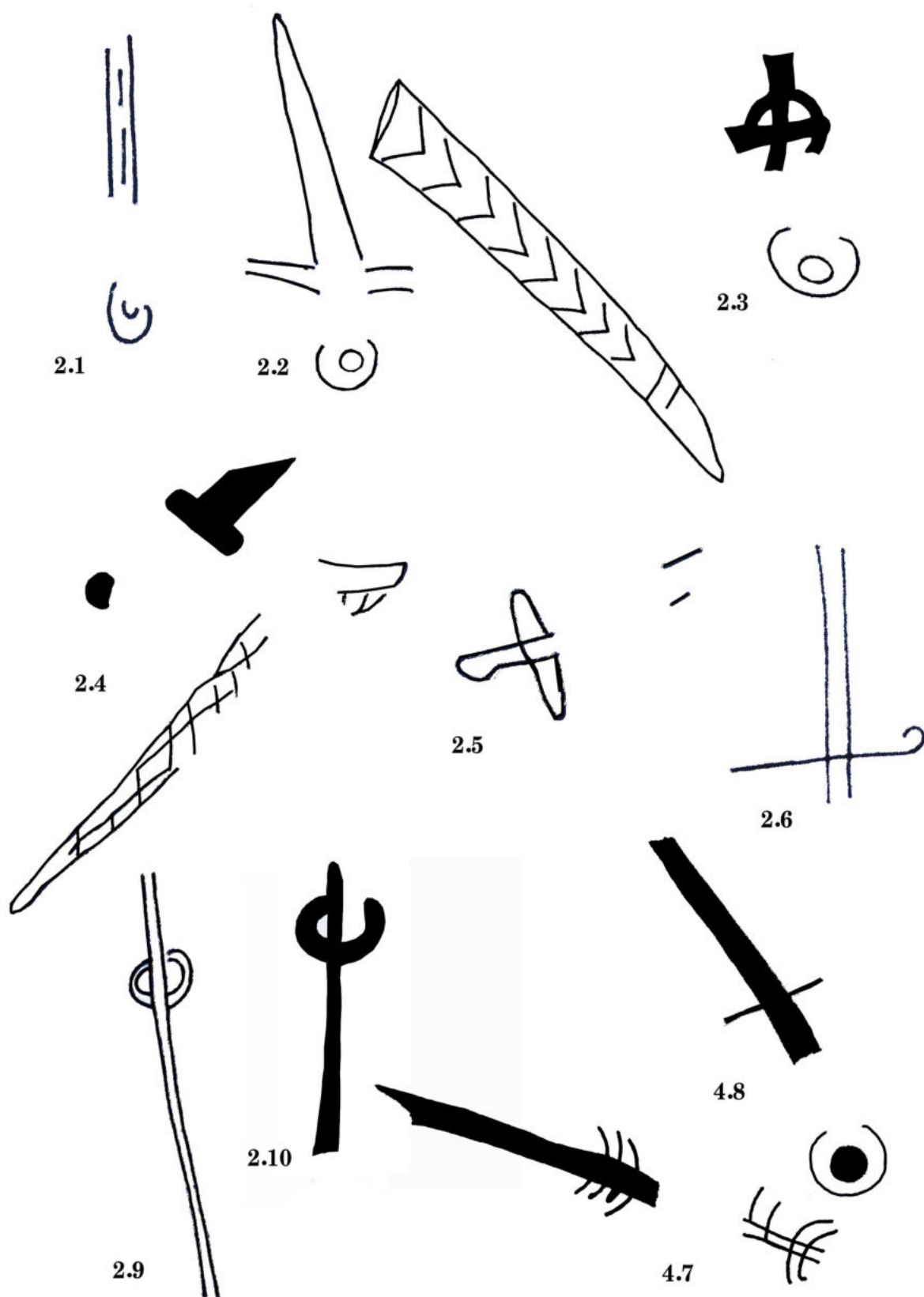

Табл.5 Зображення прямих клинків та неідентифікованих предметів.
Промальовка

1

2

Рис.32 Зображення Дигеніс Акрита зі специфічним типом клинкової зброї
 1. Знахідка з Херсона (за каталогом «Наследие византийского Херсонеса»)
 2. Знахідка з Фів (за К. Ліваносом)

Клиноква зброя на стеатитових та сланцевих іконах

Рис.33 Свв. Георгій та Дмитро. Ікона з чорного сланцю. XI — поч. XII ст. Херсонес (за каталогом «Наследие византийского Херсонеса»)

Рис.34 Свв. Феодор, Георгій та Дмитро (?). Стеатитова ікона. XII ст. Херсонес (за каталогом «Наследие византийского Херсонеса»)

Рис.35 Св. Дмитро. Стеатитова ікона XI ст. в срібному окладі XIII – XIV ст. (за публікацією А.В. Банк та М.А. Безсонової)

Рис.36 Свв. Георгій та Феодор Стратилат. Стеатитова ікона XII ст. (за публікацією А.В. Банк та М.А. Безсонової)

Кістяні пластинки з зображеннями воїнів

Рис.37 Воїн. Кістяна пластинка. Хіст. Херсонес. (за каталогом «Наследие византийского Херсонеса»)

Рис.38 Воїн на троні. Кістяна пластинка. XII ст. Херсонес.

Додаток Е
Кинджали-баселарди

Рис.39 Кинджали-баселарди з кораблетрощі Новий Світ

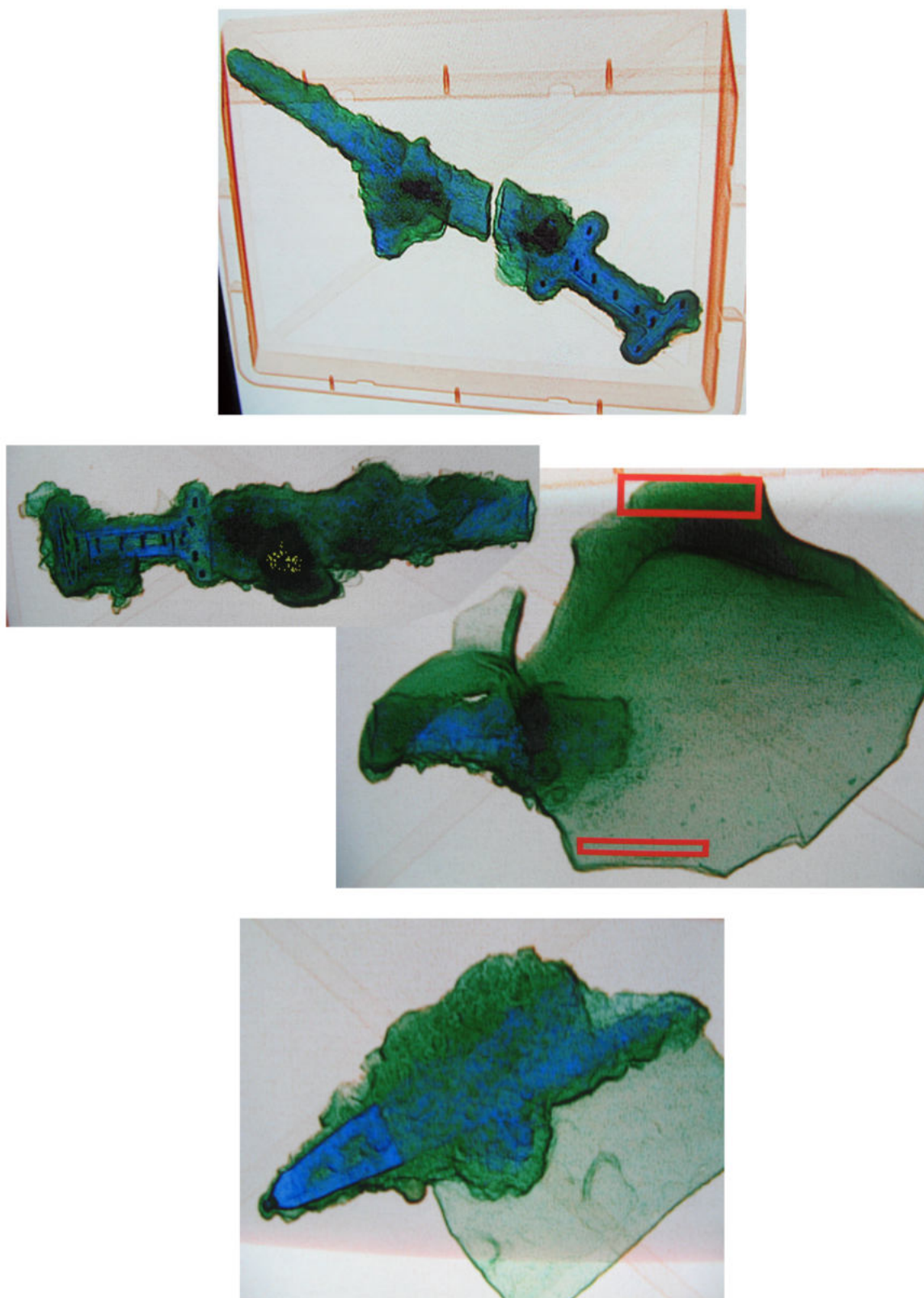

Рис.40 Рентгенографічні знімки Кинджалів-баселардів з кораблетроці Новий Світ

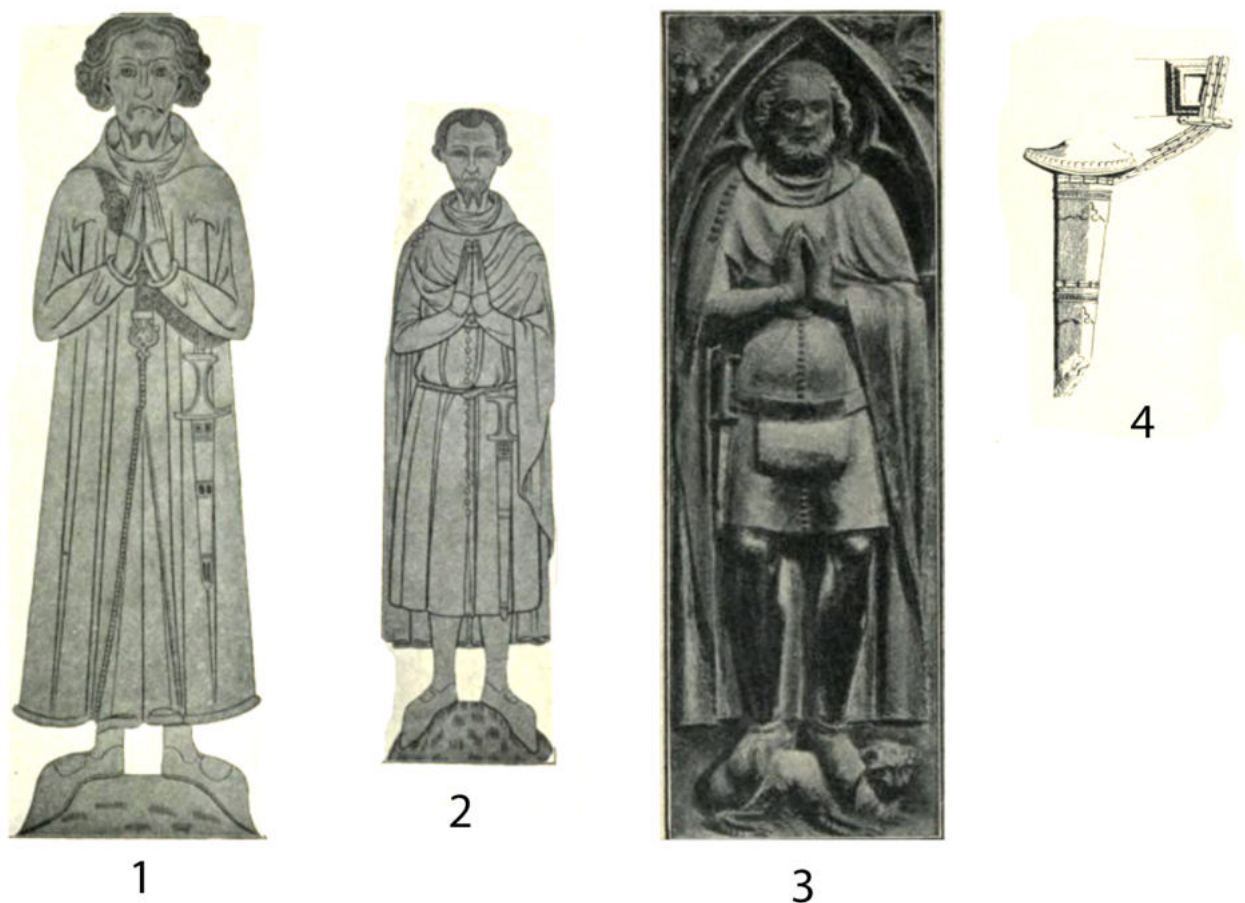

Рис.41 Зображення баселарда за Ф. Лейкінгом:

1. Мідне зображення Джона Корпа. Церква Стоук Флемінг, Девоншир, 1391
2. Мідне зображення франкліна. Церква Шоттес-брук, Беркшир, 1370
3. Фігура з надгробку Іоанна Хольцаузена (+1393), Франкфурт-на-Майні
4. Кинджал з зображення сіра Х'ю Калвелі. Церква Банбарі, CheshireЧешир, бл. 1390

Баселярд на мініатюрах

Рис.42 «Манесський кодекс», мініатюра «Herr Heinrich Hetzbold von Weißensee»
(Бібліотека Гейдельберського університета)

Рис.43 «Манесський кодекс», мініатюра «König Wenzel von Böhmen» (Бібліотека Гейдельберського університета)

Рис.44 Royal Ms. 6 E IX, мініатюра «Regia Carmina» (Британська бібліотека)

Додаток Є
Список публікацій здобувача

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Valentyrova K. A Medieval Ships Crew and their Weapon: from Archaeological Material to Interpretations / K. Valentyrova // *Analecta Archaeologica Ressoviensia*, vol. 14 – Rzeshev, 2019 – pp. 99 – 109
2. Валентирова К.М. Дослідження середньовічної клинкової зброї в Європі: історія та перспективи” / К.М. Валентирова // *Вісник Історичного факультету*, №144 – Київ, 2020 – с. 9 – 16
3. Валентирова К.М. Клинкова зброя на середньовічній кераміці Таврики” / К.М. Валентирова // *Текст і образ*, №1 (9) – Київ, 2020 – с. 6-23
4. Валентирова К.М. Клинкова зброя Манесського кодексу: паралелі в археологічному матеріалі з території України / К.М. Валентирова // *Історія давньої зброї* – Київ, 2020 – с. 15 – 30

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Valentyrova K. Cultural relationships between territories of the present-day Latvia and Ukraine in the Middle Ages / K. Valentyrova // *Arheologija Latvijavakar un sodien* – Riga, 2018
2. Валентирова К.М. Клинкова зброя Манесського кодексу: паралелі в археологічному матеріалі з території України / К.М. Валентирова // *Третя міжнародна зброєзнавча конференція: тези доповідей* – Київ, 2018 – с. 20 – 21
3. Валентирова К.М. Актуальні проблеми збереження та реставрації артефактів, знайдених в ході підводних досліджень, в умовах археологічної лабораторії” / К.М. Валентирова // *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності* – Київ, 2018 – с. 168
4. Валентирова К.М. Клинкова зброя у дзеркалі русько-польських міжкультурних зв'язків XI–XIII століть / К.М. Валентирова // *IX Colloquia Russica Rus' and Poland (10th – 14th centuries)* – Krakow, 2018

5. Valentyrova K. From the Mediterranean to the Black Sea: bladed weapons from Novy Svet in the context of the mobility of people, goods and ideas in Medieval time / K. Valentyrova // SOMA XXII Symposium of Mediterranean Archaeology – Rome, 2018 – p. 42
6. Valentyrova K. The metal artefacts from the 13 century shipwreck near Sudak, Cremea in the cultural-spatial context of the region / K. Valentyrova // DEGUVA In Poseidon`s Realm XXIV. Contact zone: archaeology between water and land – Bodrum, 2019 – p. 59
7. Валентирова К.М. Центр підводної археології Київського національного університету імені Тараса Шевченка: діяльність та перспективи / К.М. Валентирова // Археологія та музейна справа в системі освіти та науки – Київ, 2019 – с. 48
8. Valentyrova K. Studing bladed weapons in Eastern Europe: history and aspects / K. Valentyrova // The Professor Andrej Nadolski 14th Arms and Armour ColloquiumTurning Points. European Arms and Armour from Migration Period to Early Modern Period – Sanok, 2019 – p. 17